

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 1 (11)

**м. Київ
2016**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (11) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2016. – 164 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 30 березня від 2016 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 4 від 29 березня 2016 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	5
Василь УХАЧ «ОДНОДЕННА» ДЕРЖАВА. ПОДІЇ В ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ, КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ ЯК ІСТОРИОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА (ВИБРАНІ АСПЕКТИ)	5
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	19
Андрій ЛИСЕНКО УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. (Частина II)	19
ГРАНІ ВІЙНИ	28
Matthias KALTENBRUNNER / Мартиас КАЛЬТЕНБРУННЕР FLUCHT AUS DEM TODESBLOCK. DER MASSENAUSBRUCH SOWJETISCHER OFFIZIERE AUS DEM KZ MAUTHAUSEN UND DIE «MÜHLVIERTLER HASENJAGD». HINTERGRÜNDE, FOLGEN, AUFARBEITUNG / БЛОК СМЕРТІ. МАСОВА ВТЕЧА РАДЯНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ ІЗ КОНЦТАБОРУ МАУТХАУЗЕН І «ПОЛЮВАННЯ НА ЗАЙЦІВ В ОКРУЗІ МЮЛЬФІРТЕЛЬ». ІСТОРІЯ, НАСЛІДКИ, ДОСЛІДЖЕННЯ	28
Володимир ЯХНІВСЬКИЙ МІФОЛОГІЯ ВІЙНИ. «БАТАЛЬЙОН СЛАВИ»	53
УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ	60
Дмитро ВЕДЕНЄЄВ, Ольга ГАПЕСВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОЇ ТАЄМНИЦІ СПЕЦІАЛЬНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1942 – 1945 рр.)	60
Сергій ПЕТРУХІН ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН (Б) НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1943 рр.)	72
Павло ХОБОТ, Роман ШЛЯХТИЧ СТРУКТУРА КРАЙОВОГО ПРОВІДУ ПІВДЕННИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ОУН (р) У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.)	82

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ	92
Юрій СКРИПНИЧЕНКО БІРЖІ ПРАЦІ – УСТАНОВИ ДЛЯ НАБОРУ НАЦИСТАМИ ОКУПОВАНОГО НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ НА РОБОТИ	92
ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ	102
Віталій ГЕДЗ ПОЛІТИЧНА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ В. БАГАЗІЯ ЗА ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ	102
ДО ІСТОРІЇ РОЗБУДОВИ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ	114
Олександр КАЛІНІЧЕНКО МОРСЬКА СЛАВА УКРАЇНИ	114
НАУКА В МУЗЕЇ	124
Тетяна ПШЕНИЧНА АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2015 РІК	124
МУЗЕЙНИЙ МАРКЕТИНГ	148
Андрій КУЗЬМЕНКО ПЕРСПЕКТИВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ТА ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ МАРКЕТИНГОВОЇ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	148
НАШІ АВТОРИ	161

УДК 94(477)“1920/1939”

© *Василь УХАЧ*

«ОДНОДЕННА» ДЕРЖАВА. ПОДІЇ В ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ, КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ ЯК ІСТОРИОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА (ВИБРАНІ АСПЕКТИ)

У статті здійснено сучасний історіографічний аналіз окремих наукових питань (періодизації, міжвоєнної національної політики Чехословаччини в краю, розвитку політичних партій Закарпаття, діяльності автономних урядів) історії Карпатсько-Української держави. Узагальнено інтерпретації науковців щодо значення проголошення незалежності Карпатської України. Визначено перелік питань, що потребують подальших наукових досліджень.

Ключові слова: *Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, політичні партії, автономні уряди, періодизація, сучасна історіографія.*

Вітчизняна історіографія відчуває на собі відбиток непростих, суперечливих трансформаційних процесів, у яких перебуває українське суспільство впродовж усіх років незалежності. Останнє десятиліття є особливо плідним щодо пошуку теоретико-методологічних підходів, окреслення проблемних, кризових явищ та пошуку пріоритетних (в контексті сучасних європейських напрямів історієписання) шляхів подальшого розвитку.

З постановням незалежної України, попри розмови про демократію і реформи, не відбулося (на думку Л. Зашкільняка, було збережено й «удосконалено») реформування інфраструктури гуманітарного знання. Львівський історіограф наголошує, що нині в Україні «реалізована версія «нормативної» історії України, або її канон» з усіма властивими їй характеристиками (однобічним етноцентризмом, героїкою, ідеалізацією всього українського), що з наукового погляду не витримує ніякої критики, а з громадянського – породжує конфлікт історичної пам'яті населення різних регіонів України [1]. Українська історіографія й надалі розвивається в канві позитивізму, а визначальними принципами оцінювання та характеристики суспільних процесів та явищ залишаються україноцентризм і національно-патріотична глорифікація минувшини [2, 47]. Водночас, на думку інших фахівців-істориків, формування сучасної «національної» історіографії (україноцентризм є першою і визначальною її

рису) не є ознакою периферійності чи навіть містечковості й хуторянства. «Національна» історіографія, зазначає О. Лисенко, – «це продукт не чієїсь спланованої, політично інспірованої акції, а закономірний результат органічного розвитку суспільства, що прагне пізнати себе, збагнути і простежити систему координат, у якій воно рухалося і продовжує жити, визначати власні джерела і ресурси, здатність до спротиву, конкуренції чи експансії» [3, 7 – 8].

Історична доля сучасного Закарпатського краю є складною і тернистою (врахувати хоча б її тисячолітнє перебування під гнітом Угорщини), а тому цілком очевидною є суперечлива, неоднозначна оцінка розвитку краю в сучасній історіографії [4].

Переконані, що системний, об'єктивний аналіз теми неможливий без розкриття тісно взаємопов'язаних аспектів, які активно досліджуються вітчизняними істориками: 1) особливостей історико-правового становища Закарпаття після Першої світової війни та зусиль українців краю в процесах національної самоідентифікації та соборизації; 2) впливу зовнішньополітичних факторів на внутрішньополітичний стан краю; 3) особливостей розвитку Закарпаття у складі Чехословаччини та еволюції державно-правового статусу краю в контексті кризи міжвоєнної європейської Версальської системи (Мюнхенська змова, Віденські арбітражі); 4) специфіки формування політичної міжвоєнної палітри Закарпаття, аналізу ідеологічно-програмних постулатів, з огляду державотворчих процесів у краю; 5) політики автономних урядів А. Бродія та А. Волошина; 6) формування, генезису, боротьби Карпатської Січі та ролі українських націоналістів у розбудові Карпатсько-Української держави; б) проголошення незалежності Карпатської України та її значення для розгортання наступних етапів українського національно-визвольного руху [5].

Метою статті є сучасний історіографічний дискурс подій (окремих наукових проблем) у Підкарпатській Русі, Карпатській Україні. Заявлена мета зумовлює постановку низки дослідницьких завдань, а саме: здійснити спробу періодизації вивчення сучасною українською історіографією Закарпатського регіону; проаналізувати інтерпретації істориками національної політики Чехословаччини в Підкарпатській Русі в міжвоєнний період та період чехословацької кризи; висвітлити бачення фахівцями розвитку політичних партій Закарпаття в умовах багатопартійності; розкрити особливості діяльності автономних урядів Підкарпатської Русі; узагальнити позиції істориків у питанні проголошення незалежності, значення Карпатсько-Української держави для подальшого розгортання національно-визвольної боротьби.

Історіографію Карпатської України доцільно розділити на два періоди: 1) 1989 – 2008 рр. – характерними рисами цього періоду було те, що історія Карпатської України «писалася-відтворювалася у ключі такої собі героїчної думи, в агіографічній тональності» [6]. Це етап активного нагромадження емпіричної бази, перегляду окремих положень радянської історіографії, передруку діаспорних праць, видання мемуарної літератури (праці В. Гренджі-Донського, С. Росохи,

Ю. Химинця, В. Шандора, А. Штефана та ін.), перших збірників джерел, активізації наукових форумів, інституціалізації досліджень Карпатсько-Української держави, низки дисертаційних досліджень, перших ґрунтовних й узагальнюючих праць; 2) з 2009 р. – до сьогодні [7; 8; 9; 10; 11; 12]. З одного боку, він характеризується подальшим дослідженням виокремлених у першому етапі напрямів; з іншого (і це було визначальною подією) – відзначення 70-річчя Карпатської України на загальнодержавному рівні. Президентський Указ В. Ющенка від 12 березня 2008 р. передбачав розробку Кабінетом Міністрів, академічними науковими установами (Інститутом історії України, Інститутом національної пам'яті України) плану заходів, зокрема: активізацію наукових досліджень про національно-визвольний рух, підготовку та публікацію тематичних збірок документів, наукових праць, монографій; проведення представницьких міжнародних наукових форумів з активізацією співпраці вітчизняних істориків із зарубіжними колегами; організацію та проведення науковими, культурними закладами тематичних заходів; встановлення пам'ятних знаків та меморіальних дощок, створення документальних фільмів; пропагування ювілейних подій на міжнародному рівні [13, 4]. 9 квітня 2015 р. Президент України П. Порошенко підписав Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [14], який визнає органи Карпатської України (Підкарпатської Русі), Сейм Карпатської України, уряд Карпатської України, міністерства Карпатської України, місцеві органи влади Карпатської України, Президента Карпатської України (ч. 5, ст. 1) борцями за незалежність України у ХХ столітті.

За роки незалежності відбулася інституціоналізація досліджень різних напрямів історії Закарпаття. Є підстави говорити, що першість у дослідженні всього спектру наукових проблем належить історикам Ужгородського національного університету – кафедрам історії України, нової й новітньої історії та історіографії. Проблематика Карпатсько-Української держави стала своєрідною науковою «вотчиною» для цілої плеяди закарпатських істориків, таких-як М. Болдижар, М. Вегеш, В. Гиря, Р. Офіцинський, М. Рекіта, Ю. Славик, С. Федак, В. Фенич, П. Фенич, В. Худанич та ін. [15]. Свій доробок у дослідження Закарпатського краю внесли фахівці Науково-дослідного інституту Карпатознавства, Закарпатського регіонального центру соціально-економічних та гуманітарних досліджень НАН України, наукових академічних установ, зокрема Інституту історії НАН України (праці С. Віднянського) [16, 96 – 102; 17].

Є підстави стверджувати, що за всі роки незалежності, незважаючи на очевидний дослідницький прорив, говорити про ґрунтовний історіографічний дискурс сучасною українською історіографією комплексу заявленої наукової проблеми Закарпатського краю не доводиться. З-поміж історіографічних праць, що претендують на системний аналіз, слід виділити дослідження І. Мищака, який проаналізував праці сучасних істориків про Закарпаття напередодні Другої світової війни, хоч обмежився хронологічними рамками дослідження –

періодом 1938 – 1939 рр. Водночас він недостатньо проаналізував цілий пласт новітніх історичних праць [18]. Проблемі відродження українства на Закарпатті в 1918 – 1939 рр. присвячена історіографічна розвідка Т. Марценюк. Авторка аргументовано зазначає, що в дослідженнях сучасних істориків першого десятиліття незалежної України зроблено наголос на те, що «етнічна, культурна, релігійна єдність закарпатських русинів з українцями на протилежному боці Карпат стала вирішальним чинником у процесі їхньої політичної самоідентифікації», а становлення Карпатсько-Української держави в 1938 р. було «кінцем шляху від підкарпатських русинів до закарпатських українців» [19]. Історіографічні здобутки вітчизняних та зарубіжних учених у висвітленні проблем етнічної ідентифікації русинів карпатського регіону в ХІХ – на початку ХХ ст. аналізує П. Забродський [20, 146 – 147, 151]. Історик вказує на слабку наукову розробку питання карпатських русинів не тільки у вітчизняному, але і в західному слов'янознавстві, констатує той факт, що науковці ще далекі від розуміння етнічної ідентичності східнослов'янського населення Карпатського регіону [21, 210 – 223]. Стану і здобуткам сучасної української історіографії про місце й роль Карпатської України в передвоєнних міжнародних відносинах присвятила свою працю дослідниця Н. Васирина [22]. У докторській дисертації М. Вегеша було підсумовано досягнення української історіографії у дослідженні Закарпатського краю першого десятиліття незалежної України. Ключовою тематикою більшості праць, опублікованих в 1990-х рр. (дослідження М. Болдичара, В. Ганчеча, І. Грінчака, В. Лемака, І. Попа, Р. Офіцинського, В. Худанича, О. Хланти та ін.), стали питання, присвячені внутрішньополітичному становищу краю [23, 30; 24, 30]. Переважання дослідницьких симпатій аналізу внутрішньополітичного становища Закарпаття не означало нехтування проблематики міжнародної політики краю [25]. На нашу думку, у період 2000 – 2015 рр. увага науковців була сфокусована переважно на взаємовпливі, місці карпатсько-українського фактора в політиці європейських держав, особливо в період міжвоєнної кризи Версальсько-Вашингтонської системи [26].

На думку вітчизняних істориків О. Богіва, М. Вегеша, М. Мандрика, ступінь зацікавленості українським питанням європейськими країнами залежав від ролі, яку відігравав Карпатський регіон у переформатуванні Версальської системи на користь основного європейського арбітра, яким у кінці 1930-х рр. стала Німеччина та її потенційні союзники Угорщина та Румунія, а «політична доля Карпатсько-Української держави у період 1938 – 1939 рр. була не лише окремою складовою чехословацької передвоєнної кризи, але й важливим об'єктом міжнародних відносин» [27, 326].

Вітчизняні вчені (І. Адамчук, П. Гай-Нижник, Ю. Ладжун, М. Макар, І. Мацелюх, І. Репін, П. Черник) значну увагу приділили дослідженню національної політики Чехословаччини в Підкарпатській Русі, і особливо у період чехословацької кризи (І. Богів, М. Вегеш, С. Віднянський, М. Мандрик,

Ю. Ладжун, І. Репін, Н. Романишин) [28, 162 – 171; 29, 25 – 42; 30, 89 – 97; 31, 75 – 79; 32; 33; 34; 35, 22; 36, 186 – 208; 37, 592; 38; 39, 89 – 97; 40; 41, 141 – 148].

С. Віднянський вказує на кардинальні геополітичні зміни на Європейському континенті, які принесла Перша світова війна, пов'язані з процесами національної самоідентифікації колишніх народів Габсбурзької монархії. Правове оформлення входження Закарпаття до міжвоєнної Чехословаччини, по-перше, де-юре надавало краю автономні права; по-друге, конституційно закріплювало механізм вільного розвитку нацменшин; по-третє, давало надію, що конституційно закріплений політичний режим сприятиме політизації та соціальній структуризації закарпатського суспільства [42, 283, 294]. Історик об'єктивно наголошує (і ця позиція є спільною для багатьох дослідників краю. – Авт.), що становище Закарпаття в міжвоєнний період у складі ЧСР з погляду можливостей національного розвитку було найкращим з-поміж українських земель, проте цілком обґрунтовано зазначає, що «замість конституційно узаконеного самоврядування, у Закарпатті на практиці в 1920-х рр. почалося запровадження централізованої, адміністративної системи управління» [43; 44, 294].

Факт появи автономної Карпатсько-Української держави і перспектив спрямування її незалежності (розгляд окремими політичними силами Карпатської України як «українського П'ємонт») «стали чутливим збудником вияву суперечливих інтересів держав Європи щодо українських теренів» [45]. Варто погодитися з висновками істориків О. Геленка, Є. Камінського, М. Кірсенка, І. Репіна та ін., що напередодні Другої світової війни «Захід був байдужим до України» [46, 484]. Берлін і Москва вбачали в ній лише плацдарм і джерело ресурсів.

У контексті характеристики міжвоєнного періоду статусу Карпатської України у складі Чехословаччини певну увагу історики приділяли розвитку українських політичних партій Закарпаття в умовах багатопартійності, місцю національного питання в їхніх програмних положеннях, особливостям виборчої системи [47; 48; 49]. Науковці Л. Цубов, Т. Піковська та Н. Греченюк вказують на певні відмінності, особливості політичної структуризації Закарпаття в міжвоєнний період порівняно з іншими українськими землями. Л. Цубов називає процес створення політичних організацій на Закарпатті дещо хаотичним, наголошуючи на характерній рисі, яка простежуватиметься впродовж міжвоєнного двадцятиріччя – «групування в політичні партії за національною ознакою» [50]. Із середини 1930-х рр. через сильний русофільський спротив проблема пошуку шляхів консолідації українських політичних партій стане одним із пріоритетних напрямів їхньої діяльності [51]. Проукраїнські закарпатські політичні партії демонструватимуть одностайність у перешкоджанні агресивним спробам сусідів Карпатської України – чехізації та русифікації краю [52].

У контексті дослідження окресленої проблеми сучасні українські автори А. Бродій, В. Гиря, М. Вегеш, С. Віднянський, Д. Васирина та Р. Офіцинський із

позицій об'єктивності намагаються висвітлити діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі. Фахівці справедливо вказують на зволікання празьким урядом виконання своїх обіцянок щодо надання автономії Підкарпатській Русі (в офіційних празьких колах живучою залишалася теза про «недозрілість» закарпатців до самостійного життя), на розігрування центральною владою карти розрізненості політичних сил краю і постійного протистояння українського та русофільського напрямів; на наростання чехословацької кризи 1938 р.; на активізацію сусідів ЧСР у вирішенні питання автономії Підкарпатської Русі у власних зовнішньополітичних цілях [53; 54]. Усе це привело Чехословаччину на шлях федерації (7 жовтня 1938 р. відбулося призначення автономного уряду Словаччини, а 11 жовтня 1938 р. – уряду Підкарпатської Русі), а також спричинило різновекторні зовнішньополітичні орієнтації у середовищі закарпатських автономних сил [55; 56].

Перший незалежний уряд А. Бродія проіснував всього 15 днів (від 11 до 26 жовтня 1938 р., провівши лише три засідання) і, як вважають фахівці С. Віднянський, М. Вегеш, І. Мищак, Р. Офіцинський, П. Гай-Нижник, був компромісним (4 русофіли і 2 українці) і реально відображав співвідношення двох головних політичних напрямів краю – русофільського та українського [57, 25 – 42; 58; 59]. На думку Р. Офіцинського, Прага погодилася на призначення прем'єром проугорського А. Бродія – компромісної фігури – діючого депутата Чехословацького парламенту, лідера Автономного землеробського союзу. Ним легко було маніпулювати (компромату вистачало), він був вразливим, а це надавало офіційній Празі додаткових козирів «слухняності» прем'єра Підкарпатської Русі [60]. М. Вегеш, В. Гиря та І. Король наголошують на тому, що уряд А. Бродія пройшов своєрідну еволюцію від відстоювання рівності Підкарпатського краю в складі Чехословацької федерації до проугорської орієнтації [61]. Історики М. Вегеш, М. Делегат, О. Довганич, І. Мищак, П. Гай-Нижник та Р. Офіцинський вказують на таємну проугорську політику А. Бродія (був угорським агентом під псевдонімом «Берталон»), соратником якого був С. Фенцик. Слушною є думка дослідників про те, що першому автономному уряду А. Бродія так і не вдалося взяти під контроль та змінити на краще політичну та соціально-економічну ситуацію в Підкарпатській Русі.

Аналізуючи діяльність нового уряду на чолі з А. Волошиним, історики цілком об'єктивно наголошують на вразливих моментах його політики: по-перше, виразно український характер прем'єра та його уряду; по-друге, невдоволення Чехословацького центрального уряду політикою А. Волошина, спрямованою на українізацію краю, активною співпрацею з емігрантами та представниками української діаспори, що приїхали в Чехословаччину; по-третє, ігнорування такими впливовими рухами в краю, як русофільський та русинофільський, що автоматично перетворювало останніх на серйозну опозицію та послаблювало уряд; по-четверте, пронімецька орієнтація та активна підтримка ідеї «українського П'ємонту»; по-п'яте, складна зовнішньополітична

ситуація (діяльність угорських терористів, антиукраїнська пропаганда, рішення Віденського арбітражу) [62]. Усі ці чинники виступали знаряддям впливу на внутрішньополітичне становище краю і змушували його керманичів на певні згортання демократичних процесів [63, 120].

Концентрація урядом А. Волошина (з грудня 1938 р. – Авт.) зусиль на правотворчій діяльності сприяла створенню жорсткої вертикалі влади, а це вело до обмеження конституційних прав громадян, зокрема права на захист, що, на думку істориків С. Віднянського, Н. Василяни, свідчило про ознаки становлення авторитарного режиму в регіоні. Закарпатська дослідниця Н. Василяна зазначає, що прийняття урядом А. Волошина низки розпоряджень призвело до формування «ієрархічної структури виконавчої влади авторитарного типу» (розпорядження Хустського МВС від 24 грудня 1938 р.), до руйнування судової гілки влади; а також до організації концентраційного табору Думен. На нашу думку, об'єктивним є висновок М. Вегеша, що створення думенського табору поблизу Рахова, – символічний акт у порівнянні з нацистськими та сталінськими таборами, де катували і масово вбивали людей. У Думені документально не засвідчено жодного вбивства (розпорядження Президії Підкарпатської Русі № 24/38 від 18 листопада 1938 р., наказ А. Волошина від 20 листопада 1938 р.). Також невдоволення викликало виселення неугодних та порушення прав національних меншин; введення цензури на газети і журнали, закриття русофільських антиукраїнських видань та товариств; розпуск політичних партій [64, 122 – 123; 65].

На нашу думку, вищевикладені аргументи необхідно враховувати при оцінці результатів виборів до Сейму (12 лютого 1939 р.) Карпатської України з беззаперечною перемогою УНО (92,4 %, 243 832 голоси). Фахівці-історики висловлюють діаметрально протилежні оцінки виборів до Сейму Карпатської України – «вибори пройшли в спокійній атмосфері» (П. Магочій), «на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними» (М. Вегеш), «вибори перетворилися у відвертий політичний фарс», а «їх результати – фальсифіковані» (М. Болдичар) [66]. С. Віднянський вважає останні твердження недостатньо обґрунтованими та коректними, а головним результатом виборів стало схвалення українців Закарпаття курсу прем'єра А. Волошина на «утвердження національної державності» [67].

Загалом у вітчизняній історіографії відомі обґрунтовані висновки – попри успіхи в політичній площині та потуги до консолідованої, конструктивної, дієвої державотворчої роботи, програма уряду А. Волошина в частині соціально-економічного, культурного будівництва не була реалізована [68, 81 – 90].

Узагальнимо наукові позиції істориків у питанні проголошення незалежності, значення Карпатської України для наступних етапів національно-визвольної боротьби: по-перше, проголошення незалежності Карпатської України не було результатом заздалегідь чітко спланованої акції. Акт проголошення був «лише вимушеним кроком та похідною», «результатом спонтанного і

стихійного характеру» внаслідок змін у Європі (перегляду Версальської системи, кризи Чехословацької федерації, проголошення незалежності Словаччини тощо) [69, 327; 70]. Заслугує на увагу висновок вітчизняних істориків О. Богіва, М. Мандрика, Р. Офіцинського про те, що доречніше застосовувати термін проголошення самостійності Карпатської України, оскільки жодна країна цього не визнала. Не бракує і гострих критичних оцінок. Так, І. Іванченко зазначає, що проголошення незалежності Карпатської України було «політичним, а не юридичним актом», а тому з «правової точки зору не може бути й мови про суверенну Карпатську Україну» [71, 357]. На нашу думку, автор тенденційно визначає новий статус Карпатської України, називаючи її «маріонетковою державою», адже «акт став гідною відповіддю на державно-правовий вакуум, що виник після ліквідації Чехо-Словацької Республіки», зрештою, її проголошення відбулося легітимно [72; 73]. Доцільно підкреслити, що нетривалість існування Карпатсько-Української держави пояснюється нерозв'язаністю української проблеми в міжнародних відносинах наприкінці 1930-х рр., що й перетворило її на розмінну монету в політичній грі провідних європейських держав; по-друге, карпатсько-українське питання впродовж 1938 – 1939 рр. було не лише окремим елементом чехословацької передвоєнної кризи, а й важливим об'єктом міжнародних відносин; по-третє, події в Карпатсько-Українській державі суттєво вплинули на актуалізацію загальноукраїнської проблеми, вселили надію та надали динамічності діяльності течіям українського національно-визвольного руху; по-четверте, ліквідація Карпатсько-Української держави розглядається в сучасній вітчизняній історіографії як результат складної геополітичної гри Німеччини, СРСР, Польщі, які не були зацікавлені в існуванні Української держави, своєрідного «українського П'ємонту», джерела українського національного руху за незалежність; по-п'яте, українські історики аргументовано доходять висновку про Карпатсько-Українську державу як «пролог» і «провісницю соборної, суверенної Української держави», другий після визвольних змагань 1917 – 1920-х рр. етап національно-визвольної боротьби за суверенну Українську державу [74; 75; 76]. «Прецедент правонаступництва держави й фермент відродження давали підставу сподіванням на майбутнє за сприятливих обставин» [77, 484]. Проголошення незалежності Карпатської України було «кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті ... кінцем шляху від підкарпатських русинів до закарпатських українців» [78].

Отже, за роки незалежності сучасна історіографія Карпатської України зробила суттєвий прорив у комплексному об'єктивному дослідженні особливостей суспільно-політичного, економічного й культурного розвитку Закарпатського краю.

Проведений історіографічний аналіз дозволяє виокремити і низку наукових питань, які вимагають подальших дослідницьких пошуків.

Потребує детального вивчення питання політичної структуризації українських політичних партій в умовах чехословацької багатопартійності; соціально-демографічний та державно-правовий аналіз подій після падіння Карпатської України (оскільки основна увага історіографії сконцентрована на національно-політичних аспектах); дослідження Карпатської Січі в площині міжнародного права; детального вивчення потребують угорські та польські репресії, насамперед проти активних учасників національно-визвольної боротьби на Закарпатті; біографістики видатних діячів Карпатсько-Української держави; студій з історії повсякденності закарпатського краю; продовження праці над систематизованим виданням джерельної бази з історії Закарпаття.

Джерела та література:

1. *Зашикульняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію.* / Л. Зашикульняк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85568/2-Zashkulyniak.pdf?sequence=1>.
2. *Великочий В. Сучасна українська історіографія ЗУНР: здобутки, проблеми, перспективи (до 95-тя ЗУНР)* / В. Великочий // *Галичина.* – 2014. – № 25 – 26. – С. 40 – 50.
3. *Лисенко О. Деякі тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни* / О. Лисенко // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал.* – 2013. – Вип. 1. – С. 7 – 17.
4. *Марценюк Р. Історіографія відродження українства на Закарпатті в 1918 – 1939 роках* / Р. Марценюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...
5. *Ринажевський Б.М. Становлення національної державності в Закарпатті (1918 – 1939 рр.): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01* / Б.М. Ринажевський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...
6. *Федак С. Героїка, трагедія і уроки Карпатської України* / С. Федак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://7dniv.info/publications/40562-gerojika-tragediya-i-uroki-karpat-koji-ukrajini.html>.
7. *Довганич О., Паикуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни.* – Ужгород, 1990.
8. *Мищак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків.* / І. Мищак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.
9. *Веґеш М.М. Карпатська Україна. Документи і факти.* / М. Веґеш. – Ужгород: «Карпати», 2004. – 432 с.; Веґеш М. Джерельна база історії Карпатської України / М.М. Веґеш, О.Д. Довганич, В.І. Худанич // *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / Під ред. М.М. Веґеша. – Ужгород: «Карпати», 2002. – С. 14 – 45 та ін.
10. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійник: матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року* / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр українознавства, Патріархія української греко-католицької церкви; упоряд. В.І. Сергійчук. – К. : Прецедент, 2004. – 148 с.; Веґеш М. *Карпатська Україна в 1938 – 1939 роках: еволюція оцінок* / М. Веґеш // *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і*

- Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнар. наук. конф. (26 – 27 вересня 1996 р., м. Ужгород). – Ужгород, 1997. – С. 96 – 102 та ін.
11. Вегеш М.М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської кризи напередодні Другої світової війни: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д. і. н. / М.М. Вегеш; Національна академія наук України, Інститут України. – Київ: [б. в.], 1998. – 30 с.; Буковський І. В. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938 – 1939): автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / І.В. Буковський; Національний у-тет «Львівська політехніка». – Л., 2004. – 17 с. та ін.
  12. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин: У 2-х ч. / М. Болдижар – Ужгород, 1993; Вегеш М.М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навч. посіб. / М.М. Вегеш, М.Ю. Токар, М. Басараб; Управління освіти і науки Закарпат. облдержадмін., Закарпат. ін-т. післядиплом. пед. освіти, Ужгород. нац. ун-т, Ф-т суспіл. наук. – Ужгород: Карпати, 2008. – 256 с.; Федака С.Д. Літопис Карпатської України / С.Д. Федака. – Ужгород: Гражда, 2013. – 136 с. та ін.
  13. Указ Президента України «Про відзначення 70-річчя подій, пов'язаних із проголошенням Карпатської України», від 12.03.2008 р. № 213/2008 // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 56. – С. 4.
  14. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.org.ua/laws/show/314-19>.
  15. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. / М. Болдижар – Ужгород, 1996; Гиря В.І. Закарпаття та вплив угорського фактора на його політичний розвиток між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. 07.00.01 – історія України / В.І. Гиря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/cgiirbis_64.exe?...; Славик Ю.В. Репресії Угорського окупаційного режиму в Карпатській Україні (весна 1939 р.) / Ю.В. Славик // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – 2014. – Вип. 2 (33). – С. 40 – 50.
  16. Вегеш М. Карпатська Україна в 1938 – 1939 роках: еволюція оцінок / М. Вегеш // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (др. пол. 80-х – п. пол. 90-х р. ХХ ст.): Мат-ли міжнар. наук. конф. (26 – 27 вересня 1996 р., м. Ужгород). – Ужгород, 1997. – С. 96 – 102.
  17. Віднянський С. Закарпаття – Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави (до 70-річчя Карпатської України) / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/13.pdf>; Віднянський С. Закарпаття : від «землі без імені» до власної державності – Карпатської України. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
  18. Мищак І. Названа праця. / І. Мищак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.
  19. Марценюк Р. Названа праця. / Р. Марценюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...
  20. Забродський М.П. Вітчизняна та зарубіжна історіографія про етнічну ідентичність русинів карпатського регіону у ХІХ – на початку ХХ ст. / М.П. Забродський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2012. – Том 22. – С. 146-154.
  21. Баган О. Який народ живе за Карпатами? Теорія русинства в сучасності: націоналістичний, культурологічний і політичний аспекти. / О. Баган. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.universum.lviv.ua/archive/journal/2008/bahan_9.

- html; Крисаченко В., Дякова О. Політичне русинство. / В. Крисаченко, О. Дякова // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52). – С. 210 – 223.
22. Василина Н.Д. Про Карпатську Україну в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни: сучасна українська історіографія. / Н.Д. Василина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kytiu.edu.ua/vtmv/v/03/vasylyna.htm>.
  23. Вегеш М.М. Названа праця. – 30 с.
  24. Там само. – 30 с.
  25. Вегеш М.М. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939) / М. Вегеш, С. Віднянський. – Київ – Ужгород: Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет, 1998. – 257 с. та ін.
  26. Адамчук І.Г. Визначення державно-територіального статусу Підкарпатської Русі після першої світової війни: аспекти політики та міжнародного права. / І.Г. Адамчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». – 2007. – Том 20 (59). – № 1. – С. 162 – 162; Гай-Ныжнык П.П. Карпатская Украина в 1939 г. Как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора / П.П. Гай-Ныжнык. Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939 – 1941 гг.: люди, события, документы. – СПб.: АЛЕТЕЯ, 2011. – С. 25 – 42; Романишин Н. Карпатська Україна в політиці країн Заходу / Н. Романишин // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – С. 141 – 148 та ін.
  27. Мандрик М. Український геополітичний чинник у зовнішньополітичній стратегії зарубіжних країн: історичний контекст (к. 1920-х – 1945 рр.): монографія / М. Мандрик. – К.; Чернівці: Книги-XXI століття, 2010. – 575 с.
  28. Адамчук І.Г. Названа праця. – С. 162 – 171.
  29. Гай-Ныжнык П.П. Названа праця. – С. 25 – 42.
  30. Ладжун Ю. Ю. Національна політика Чехословаччини в Підкарпатській Русі 1919 – 1923 років / Ю. Ю. Ладжун // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – 2014. – Вип. 1 (32). – С. 89 – 97.
  31. Макар М.П. Перша світова війна і підкарпаторусинське питання (історико-територіальний аспект) / М.П. Макар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – 2011. – Вип. 27. – С. 75 – 79.
  32. Мацелюх І. Правовий статус українського Закарпаття за конституційною Хартією Чехословацької республіки 29 лютого 1920 року / І. Мацелюх. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?..
  33. Репін І.В. Карпатська Україна в контексті Європейської політики. Плани Е. Бекеша та позиція Москви. 1939 – червень 1941 рр. / І.В. Репін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/27_4.pdf.
  34. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. / П. Черник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [двосторонь http://vlp.com.ua/files/35_25.pdf](http://vlp.com.ua/files/35_25.pdf).
  35. Богів О.Я. Вплив карпатоукраїнського фактора на політику європейських країн у період чехословацької кризи (травень 1938 р. – березень 1939 р.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / О.Я. Богів; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 22 с. та ін.
  36. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах / М.М. Вегеш // Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під ред. М.М. Вегеша. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 186 – 208.

37. Національне питання в Україні ХХ – поч. ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко та ін.: відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
38. Мандрик М.В. Названа праця. / М.В. Мандрик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
39. Ладжун Ю.Ю. Названа праця. – С. 89 – 97.
40. Репін І.В. Названа праця. / І.В. Репін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/27_4.pdf.
41. Романишин Н. Названа праця. – С. 141 – 148.
42. Національне питання в Україні ХХ – поч. ХХІ ст.: історичні нариси. – 592 с.
43. Віднянський С. Названа праця. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/13.pdf>.
44. Національне питання в Україні ХХ – поч. ХХІ ст.: історичні нариси. – 592 с.
45. Мандрик М.В. Названа праця. / М.В. Мандрик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
46. Нариси з історії дипломатії України / О.І. Геленко, Є.Є. Каменський, М.В. Кірсенко та ін. під ред. В.А. Смолія. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
47. Цубов Л. Від карпатської русі до Карпатської України / Л. Цубов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/...1/.../+Tsubov.pdf.
48. Піковська Т.В. Національне питання в програмах українських політичних партій першої Чехословацької республіки (1918 – 1938 рр.) / Т.В. Піковська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
49. Греченюк Н. Виборча система Підкарпатської Русі у міжвоєнний період. / Н. Греченюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
50. Цубов Л. Названа праця. / Л. Цубов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/...1/.../+Tsubov.pdf.
51. Піковська Т.В. Названа праця. / Т.В. Піковська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
52. Цубов Л. Названа праця. / Л. Цубов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/...1/.../+Tsubov.pdf.
53. Мищак І. Названа праця. / І. Мищак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.
54. Богів О.Я. Названа праця. / О.Я. Богів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
55. Офіцинський Р. Названа праця. / Р. Офіцинський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/.
56. Богів О.Я. Названа праця. / О.Я. Богів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
57. Гай-Нижник П.П. Названа праця. – С. 25-42.
58. Віднянський С. Названа праця. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
59. Віднянський С. Названа праця. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...; Мищак І. Названа праця. / І. Мищак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.
60. Офіцинський Р. Названа праця. / Р. Офіцинський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/.
61. Мищак І. Названа праця. / І. Мищак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.

62. Віднянський С. Названа праця. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
63. Василина Н.Д. Названа праця. – С. 120.
64. Там само. – С. 122 – 123.
65. Віднянський С. Названа праця. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/13.pdf>.
66. Там само. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/13.pdf>
67. Там само. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/13.pdf>.
68. Береза Т.М. Особливості економічного розвитку Карпатської України / Т.М. Береза // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 1 (260). – С. 81-90.
69. Мандрик М. Названа праця. – 575 с.
70. Віднянський С. Названа праця. / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...
71. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
72. Офіцинський Р. Названа праця. / Р. Офіцинський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/187.
73. Федак С. Велич і трагедія Карпатської України – провісника руху Опору фашизму. / С. Федак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/kultura/istoriya/23223-velicn-i-tragediya-karpatskoji-ukraini-provisnika/>.
74. Марущенко О. Основні тенденції сучасної історіографії Другої світової війни / О. Марущенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/4.pdf>.
75. Там само. / О. Марущенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/4.pdf>.
76. Вегеш М. М. Названа праця. – 30 с.
77. Нариси з історії дипломатії України. Названа праця. – 736 с.
78. Марценюк Р. Названа праця. / Р. Марценюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...

© **Василий УХАЧ**

«ОДНОДНЕВНОЕ» ГОСУДАРСТВО. СОБЫТИЯ В ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ, КАРПАТСКОЙ УКРАИНЕ КАК ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА (ИЗБРАННЫЕ АСПЕКТЫ)

В статье осуществлен современный историографический анализ отдельных научных вопросов (периодизации, межвоенной национальной политики Чехословакии, развития политических партий Закарпатья, деятельности автономных правительств) истории Карпатско-Украинского государства. Обобщены подходы ученых к вопросу значения провозглашения независимости Карпатской Украины. Определен перечень вопросов, требующих дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: Подкарпатская Русь, Карпатская Украина, политические партии, автономные правительства, периодизация, современная историография.

© **Vasyl UKHACH**

«THE ONE-DAY» STATE. EVENTS IN SUBCARPATHIAN RUS, CARPATHIAN UKRAINE AS A HISTORIOGRAPHICAL ISSUE (SELECTED ASPECTS)

In the article is made the modern historiographical analysis of individual scientific matters (periodization, interwar of the Czechoslovakia national policy in the region, political party development of Transcarpathia, action the autonomous governments) history of Carpatho-Ukrainian state. Overviewed approaches of the scientists in relation to value independence of Carpathian Ukraine. The list of issues that require further research was identified.

Keywords: Carpathian Ruthenia, Carpathian Ukraine, political parties, autonomous governments, periodization, modern historiography.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. (Частина II)

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії, багаторічна Перша світова війна, болючі для українського населення соціально-економічні проблеми в поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були невеликі групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску існуючої влади. Історія дає нам чималу кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

Повстанський рух викликає зацікавленість сучасних дослідників, оскільки повстансько-партизанські формування на українських теренах під час громадянської війни першої чверті ХХ ст. упродовж тривалого часу вели збройну боротьбу проти всіх політичних режимів, які прагнули закріпитися в Україні. Саме специфіка формування, тактичні прийоми ведення боротьби, форми й методи управління, відпрацьовані українським повстанством в умовах реальних бойових дій, і збуджують інтерес своєю унікальністю.

Для нашого дослідження ми використали окремі матеріали, що зберігаються в ЦДАВО України, в архіві СБУ, представлені в періодичних виданнях досліджуваного періоду, які збереглися до нашого часу, а також інформацію, що міститься в спогадах і мемуарах сучасників або учасників подій [1 – 2; 3 – 5; 7 – 9; 6; 10; 11; 12 – 14].

Певної специфіки утворенню повстанських формувань та відпрацюванню їх керівництвом певних прийомів бойової діяльності додавала відсутність чітких ліній розмежування між ворогуючими силами на українських теренах. Вимушена необхідність для протиборчих сторін користуватись основними магістралями (на той час це була залізниця) спричинила й намагання за будь-яку ціну контролювати саме залізничні станції та колію. Саме залізницею пересувалися й основні вантажі у той період. Це призвело до концентрації найбільших і найактивніших повстанських формувань саме навколо залізниць. Їхнє керівництво, перебуваючи під впливом лівих вчень, на початок 1919 р. у переважній більшості підтримало радянський уряд. Саме це стало причиною негативної оцінки їхньої діяльності з боку тодішнього начальника оперативного штабу армії Директорії М. Капустянського [6, 28 – 29]. Той же автор знайомить читачів і зі структурою військового формування, що претендувало на звання регулярного у військових силах Директорії – Селянської або Київської дивізії під командуванням отамана Н. Григор'єва: 4 піхотних полки, 2 батареї польових гармат [6, 22].

Вочевидь, як і інші повстанські керівники, Н. Григор'єв був змушений вступити в перемовини з представниками радянського командування. Переговори про підпорядкування проводилися телеграфом із начальником штабу Особливої групи радянських військ Петренком [11, 178 – 184]. 1 січня Голова українського радянського уряду Х. Раковський повідомляв у Москву Чичеріну про досягнення угоди між радянським урядом і Н. Григор'євим [11, 185].

Але навіть залучаючи до своїх операцій сили місцевих отаманів, без участі яких у комуністів явно бракувало б власних сил, радянське військо та політичне керівництво не поспішало брати їхні формування на утримання та забезпечення. До нас дійшли деякі телеграми від 7 лютого 1919 р., зокрема від отамана Ткаченка, який обурювався тим, що за 3 місяці збройної боротьби за радянську владу його військова сила не отримала жодної підтримки [11, 186].

Також із телеграфної розмови Левіссона з отаманом Татарченком дізнаємося, що той вимагав негайної доставки йому 500 гвинтівок та 10 кулеметів, а також дозволу на отримання з місцевого відділення Державного банку 500 тис. рублів. Отаман називає кількість зібраних ним сил: загін зі станції Бобринська – 1 200 осіб, місцеві повстанські загони – 600 осіб, артилерійська батарея у складі трьох 4-дюймових гармат і 15 кулеметів, а також його загін (500 бійців із 2 гарматами та 6 кулеметами), що очікував поповнення ще 500 осіб [11, 186 – 187].

Фактично йдеться про злочинну політику радянського керівництва, яке не забезпечувало власні військові формування необхідним озброєнням,

спорядженням і боєприпасами. Наслідком такого стану речей було самозабезпечення, коли військові частини самостійно вирішували назрілі проблеми. Тим, за що пізніше дорікали українським отаманам, успішно займалися й легендарні командири Червоної армії. Зокрема, комбриг П. Дибенко був змушений займатися перехопленням потягів, самовільними реквізиціями, контрибуціями тощо [12, 30 – 66; 13; 11; 12; 21].

Бої, що відбувалися в той час під Києвом, змусили радянське командування перекинути туди майже всі боєздатні частини. Загони Н. Григор'єва отримали наказ просуватися в напрямку Чорного моря.

В архіві СБУ зберігся протокол допиту одного з колишніх отаманів Лівобережжя О. Лісовика (народився в селянській сім'ї, був токарем, член партії боротьбистів). Він визнавав, що мав доручення від представників своєї партії – Шумського, Любченка, Полоза, Приходька та Гринька організувати повстанські загони, захопити з їхньою допомогою частини Подільської, а пізніше Полтавську губернію, потім під лозунгом «Ради без комуністів» сформувати спільно з українськими партіями лівого спрямування коаліційний уряд, проголосивши його всеукраїнським; зашкодити комуністам установити свою владу. У листопаді 1919 р. після відкритого виступу Н. Махна проти радянської влади О. Лісовик вів переговори в його штабі про координацію спільних дій та передачу анархістами для його загону кількох сотень гвинтівок та набоїв. Також у протоколі допиту відзначається, що головним завданням у 1919 р. стало його проникнення в лави Червоної армії [5; 13; 15 – 17; 62].

Там само зберігається й архівна слідча справа Магари, уродженця с. Гельмязів, у якому влітку 1918 р. панувала гетьманська влада. Поряд із державними установами тут діяв і осередок товариства «Просвіта», на чолі якого стояли Ф. Воропай та І. Магара. У селі цю організацію з пропетлюрівською позицією активно підтримували А. Левицький, Є. Токарський та Ф. Воропай. Осередок «Просвіти» готував збройний виступ проти гетьманату шляхом вербування населення, діставав зброю. Їхніми довіреними особами в Гельмязові були М. Капля, О. Кобзаренко, Д. Бояр, І. Хмара та П. Куценко [4; 8 – 9; 48 – 49].

У доповідній записці до Чернігівської губернської надзвичайної комісії уповноважений Д. Бурляев змалював епізод боротьби із загonom отамана Ангела. У донесенні значилося, що на каральний загін, який рухався ешеленом у напрямі м. Прилуки, повстанці випустили порожній паровоз. У результаті зіткнення загинули чотири червоноармійці, багато бійців дістали поранення. Гармати, які мав на озброєнні каральний загін, були знищені. Д. Бурляев став свідком події, під час якої ангелівці добивали двох поранених і брали в полон батарейного розвідника [3, 6].

Досить часто слабкі сторони повстанських формувань, як територіальні принципи формування, ставали серйозним фактором, який посилював їхню боєздатність та робив непрогнозованим їхню поведінку. У разі необхідності отаманські формування могли збільшуватися в кілька разів, завдавати відчутних

і болючих ударів не лише по тилу ворога, а й протистояти регулярним військовим частинам, захоплювати цілі регіони, міста тощо. Орган Наркомвоєнкому газета «Красная Армия» у своєму випуску за 24 серпня 1919 р. повідомляла, що повстання в тилу денікінських військ продовжують розростатися – формування отамана І. Лантуха пробивається до Катеринослава, загони Н. Махна захопили Бахмут, Синельникове та Лозову [7, 1]. Коли ж не було потреби у збільшенні кількісного складу або ж цього вимагала військова обстановка, то й повстанські формування розчинялися серед місцевого населення. Повідомлення в 104 числі газети «Красная Армия» переконливо ілюструє цей факт. Там стверджувалося, що як реальна сила отаман Д. Зелений розгромлений. Його загони, розбиті в різних місцях, злилися з місцевим населенням від м. Кагарлика до залізничного полотна, а близько 400 озброєних повстанців прорвалися через залізницю [8, 1].

Полегшувало ситуацію для повстанців і те, що оперативні напрями, або об'єкти дій, були надзвичайно різноманітними. Адже в умовах громадянської війни першої чверті ХХ ст. ще не були в ужитку поняття фронту й тилу. Відповідно створювався стан безперервної напруги для ворожих сил – поодинокі військовослужбовці, симпатики режиму, обози, шляхи сполучення, склади й окремі військові підрозділи постійно перебували під загрозою нападу. Не в кращому становищі опинилися державні органи управління за межами великих населених пунктів та органи місцевого самоуправління. Повстанці, непомітні у звичайних умовах, користувалися будь-якими промахами з боку ворога й завдавали ударів по найслабших, на їхню думку, місцях. Досить часто ці удари були відчутними для ворога. Зокрема, білогвардійська газета «Новая Россия», що друкувалася в Харкові, повідомляла читачам про аварію кур'єрського потяга № ½ Р поблизу станції Безпалівка. Начальник південної залізниці М. Хмельницький інформував, що причиною катастрофи стало руйнування залізничного полотна. Зі шпал невідомі непомітно витягнули костилі й рейки на ділянці завдовжки 10 метрів. Як наслідок, із 13 вагонів потяга 4 були розбиті повністю, а решта дуже пошкоджені, потерпілих нарахували близько 200 осіб. Найбільше зазнали ушкоджень пасажирські вагони, один з яких був офіцерським, з-під його уламків вилучили 50 трупів офіцерів [9, 3].

Як наслідок, окупаційні війська весь час зазнавали втрат, і хоч офіційно бойові дії не велися, стан постійної бойової готовності в умовах невизначеності нівелював переваги регулярних військових формувань та дезорганізував армію. Одночасно існувала реальна загроза того, що місцеве населення, маючи перед собою приклади вдалої та безкровної боротьби проти противника, що невпинно слабнув, може піднятися на загальне збройне повстання.

Зазвичай район дислокації тилкових установ окупаційних військ досить тісно був пов'язаний із діючими військами. Адже саме відповідно до потреб регулярних частин створюються тилкові установи з певною часткою автономності щодо загальновійськових формувань та комунікацій. Відповідно й територіальні угруповання повстанців набували постійного характеру, а їхні дії обмежувалися

переважно місцем проживання повстанців. У разі необхідності оперативні райони дій повстанських формувань могли й розширятися. Про серйозність наслідків дій повстанців можемо судити зі спогадів А. Півненка та А. Тутика. У своїй роботі автори розповідали про те, що в середині жовтня 1919 р. Лозово-Синельниківська повстанська армія отримала наказ Г. Колоса – командувача повстанців з Лівобережної України. У ньому йшлося про дислокацію всіх повстанських сил у північному напрямі, де вже йшла боротьба Червоної армії з денікінськими військами. Відповідно до наказу формування здійснило рейд – загопи під командуванням Крючевського вели успішні бої під Полтавою; формування С. Матяша увійшло в м. Хорол і утримувало його певний час; група І. Лантуха захопила с. Підгороднє й вийшла на залізницю Катеринослав – Новомосковськ, заблокувавши на ній рух потягів; Революційний Новомосковський полк під командуванням П. Депоніоті (Молибоги) зайняв м. Новомосковськ. Ці дії змусили ставку А. Денікіна терміново зняти з фронту «вовчу дивізію» А. Шкуро та Перший Донський офіцерський полк і перекинути їх для наведення порядку в тилу [10, 37 – 38].

За умов, коли не велися бойові дії, повстанці нічим не відрізнялися від місцевого населення, яке не брало активної участі у збройній боротьбі. У час, коли загін не брав участі у рейді, його бійці становили невід'ємну частку селян. Утім, ситуація не є такою однозначною, якою видається на перший погляд. Бійці повстанських формувань мали міцний зв'язок і з власними домівками, і з військовими загоном. Відповідно, це вимагало від них посиленої чи виняткової обережності. Найменша помилка могла стати причиною демаскування повстанця і призвести до репресій проти нього самого і його рідних. Тому й розмах дій повстанців на певних етапах звужувався і залежав від потреб власної безпеки. Проте історія дає нам достатньо прикладів, коли гостра боротьба виходила за вказані межі.

В умовах запеклого протистояння повстанці вже не реагували на загрозу репресій. Протистояння ставало особливо жорстоким. До того ж, під час громадянської війни, коли боротьба ворогуючих сторін втрачала навіть той умовний наліт цивілізованості, який притаманний війні звичайній, ці явища проявлялися ще яскравіше. У зведенні для членів ЦК КП (б)У від 22 вересня 1919 р. змальована загальна картина антирадянського повстання в районі станції Колосівка. У ньому брали активну участь колоністи та селяни навколишніх сіл. Про те, що повстання не готувалося емісарами політичних сил, свідчить своєрідне озброєння його учасників – обрізи, револьвери, коси, вила та сокири. Участь у виступі брали і чоловіки, що йшли у перших рядах, і жінки, які складали другий ряд. Вочевидь, за традицією повстанці ділилися на полки. Щоб уберегтися від панцерників, повстанці знищували мости та псували залізничну колію. Захоплюючи населені пункти, повсталі встановлювали там владу тимчасових селянських комітетів. Розшукували і знищували комуністів, комісарів, часто разом із членами їхніх сімей. Також було заарештовано близько 800 євреїв

(подальша їхня доля невідома). Причинами такого виступу повстанці називали примусову мобілізацію, розстріли мобілізованих, проведення продовольчої розкладки та небажання євреїв іти на фронт [15, 23 – 24].

У тилу Добровольчої армії ситуація також була не кращою, про що свідчить факт нападу на потяг головнокомандувача Добровольчої армії генерала В. Май-Маєвського, що переїжджав із Києва до Харкова. Лише щасливий випадок врятував прославленого генерала від загибелі. Про цей інцидент розповідала читачам білогвардійська газета «Голос Юга» [1, 2]. У цьому ж числі давалася загальна характеристика подій у селах Полтавської губернії, що знаходилися в тилу денікінської армії. Зокрема, автори статті зазначали, що стан сіл невтішний – там процвітав більшовизм, який переплітався з українським самостійницьким рухом. Наголошувалося на тому, що навіть відомі більшовицькі комісари не поспішали евакуюватися, а переховувалися в Диканських лісах, продовжуючи свою руйнівну роботу. Більше того, частина місцевих керівників займала ці посади й за часів радянської влади [2, 1].

У такій ситуації основну роль в охороні тилу відігравали розкидані зазвичай нечисленні військові гарнізони або окремі військові формування, зосереджені на головних транспортних комунікаціях. Багато районів залишалися лише під наглядом військової влади і не забезпечувалися контролем із боку останньої. Таким чином, в умовах громадянської війни якість охорони та забезпечення внутрішнього порядку залежали значною мірою від площі району та протяжності комунікації. На великий район припадала незначна кількість охорони. Такий стан справ давав змогу повстанцям організовуватися в досить великі з'єднання, проводити рейди та встановлювати контроль над значними територіями. Часто навіть головні транспортні магістралі – залізниці – залишалися без контролю та охорони панівної влади.

Для ілюстрації нашого твердження наведемо приклад з історії Ічнянського повіту Чернігівської губернії. Особливий уповноважений Ради Оборони Дробніс отримав донесення про посилення військового гарнізону в м. Ічня через активізацію діяльності загонів отамана Ангела. Від нього вимагали додаткових людських ресурсів для пікетування залізничного полотна. Вище керівництво вимагало від Дробніса розіслати по 50 осіб на Носівську ділянку, у Крути та в Ічню [14, 83].

Необхідно зазначити, що на певних етапах діяльності та за сприятливих обставин тактичні прийоми повстанських формувань змінювалися в напрямі централізації й налагодження функціонування управлінських структур. Наприкінці березня 1919 р. загони «батька» Махна були зведені в Задніпровську бригаду та розділені на полки. Паралельно організовувалися бібліотеки, полкові суди та трибунали. Захопивши Маріуполь, командування бригади взялося за створення в Гуляйполі, що було опорним пунктом ремонтної бази повстанців, збройового та патронного заводів.

Окремо можна вирізнити проблему керівництва повстанськими загонами, оскільки значення та роль командного складу серед повстанців є набагато вищими, ніж у регулярних військових частинах. У повстанських формуваннях підкорення бійців отаману базується на повній залежності від нього, при найменшому рівні свідомої дисципліни. Саме командир є головною рушійною силою всього формування. Тому індивідуальні риси отамана накладають певний відбиток на весь загін. Значною мірою повстанці здатні на вчинки, на які здатен і отаман. Саме військовий керівник виступав об'єднувачем загону, вирішальною силою у складних ситуаціях і центром рівноваги всього загону.

Отже, ми можемо дійти висновку, що специфічною рисою більшості отаманських формувань в Україні періоду громадянської війни першої чверті ХХ ст. була їхня нестійка політична платформа, проте цей недолік компенсувався повною залежністю від свого командира. Тактичні прийоми та засоби, що їх використовували українські повстанці, мали досить широкий діапазон та форми застосування й залежали переважно від конкретної військово-політичної обстановки на певний момент. Значною мірою дії повстанських загонів залежали від настроїв українського селянства, яке складало більшість населення будь-якого регіону або місцевості.

Джерела та література:

1. *Голос Юга.* – Полтава. – 1919. – 1 вересня. – № 22. – С. 2.
2. *Голос Юга.* – Полтава. – 1919. – 6 вересня. – № 26. – С. 1.
3. *Державний архів СБУ.* – Архівно-слідча справа № 10771. – Арк. 6.
4. *Там само.* – Архівно-слідча справа № 5255. – Арк. 8 – 9, 48 – 49.
5. *Там само.* – Архівно-слідча справа № 953784. – Арк. 13, 15 – 17, 62.
6. *Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р.: Короткий воєнно-історичний огляд.* / М. Капустянський. – Мюнхен: Хвильовий, 1946. – Вид. у 2-х книгах. – 310 с.
7. *Красная Армия.* – 1919. – 24 августа. – № 125. – С. 1.
8. *Красная Армия.* – 1919. – 30 июля. – № 104. – С. 1.
9. *Новая Россия.* – Харьков. – 1919. – 27 сентября. – № 108. – С. 3.
10. *Півненко А., Тутик А. Буремне життя.* / А. Півненко, А. Тутик. – К.: Молодь, 1972. – 43 с.
11. *Рубач М. К истории гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти) // Летопись революции.* – Харьков, 1924. – № 3.
12. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 30 – 66 зв.
13. *Там само.* – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 11, 12, 21, 21 зв.
14. *Там само.* – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 83.
15. *Там само.* – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 23 – 24.

© *Андрей ЛЫСЕНКО*

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы в сумме с активной борьбой вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловило появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, однако, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.*

© *Andrii LYSENKO*

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside

pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

© *Matthias KALTENBRUNNER*

FLUCHT AUS DEM TODESBLOCK. DER MASSENAUSBRUCH SOWJETISCHER OFFIZIERE AUS DEM KZ MAUTHAUSEN UND DIE «MÜHLVIERTLER HASENJAGD». HINTERGRÜNDE, FOLGEN, AUFARBEITUNG

Einleitung

Thema dieser Arbeit ist eine geheime Mordaktion der Nationalsozialisten, welche neben zivilen Zwangsarbeitern vor allem kriegsgefangene sowjetische Offiziere betraf: die «Aktion K» oder «Aktion Kugel». Im Rahmen dieser Aktion wurden von Februar 1944 bis Februar 1945 im Konzentrationslager Mauthausen im damaligen Gau Oberdonau des Deutschen Reiches etwa 5.040 Menschen ermordet. Während die ersten Opfer unmittelbar nach der Ankunft in Mauthausen exekutiert worden waren, ging die SS ab Ende Mai 1944 dazu über, die zum Tode Verurteilten in einer hermetisch abgeriegelten Baracke, dem Block 20, zusammenzupferchen und langsam zu Tode zu quälen. Ende Jänner 1945 waren nach variierenden Angaben noch etwa 570 bis 760 Häftlinge am Leben. Diesen gelang es, in der Nacht vom 1. auf den 2. Februar 1945 die Wachen zu überwältigen und auszubrechen. Die beispiellosen Verfolgungsmaßnahmen, an der sich nicht nur SS und Polizeieinheiten, sondern auch der Volkssturm und zahlreiche österreichische Zivilisten beteiligt hatten, ging unter der Bezeichnung «Mühlviertler Hasenjagd» in die Geschichte ein – nach jetzigem Wissenstand überlebten acht namentlich bekannte und mehrere unbekannt Personen diese Ereignisse.

Bei der «Mühlviertler Hasenjagd» handelt es sich um den einzigen Massenausbruch aus einem Konzentrations-Hauptlager, welcher auf Grund des Organisationsgrads nur mit den Aufständen in den Vernichtungslagern Sobibór und Treblinka vergleichbar ist. Im Laufe der Zeit stieß die Geschichte der «Mühlviertler Hasenjagd» immer wieder auf wissenschaftliches und künstlerisches Interesse – in Österreich produzierte der Regisseur Andreas Gruber 1995 seinen preisgekrönten Spielfilm «Vor lauter Feigheit gibt es kein Erbarmen», in der Ukraine befassten sich erst 2009 die Akademie der Wissenschaften und das Museum des Großen Vaterländischen Krieges damit. Dennoch blieben viele Aspekte dieser Geschichte unbekannt. Ein ganz wesentliches Ziel meiner Arbeit war es, die österreichische und die sowjetische Perspektive gleichermaßen zu berücksichtigen und alle verfügbaren Quellen gemeinsam zu analysieren.

Nach einem kurzen Überblick über die Entstehung der «Aktion Kugel» und der bürokratischen Abläufe, welcher mit der Deportation von «Kugel-Häftlingen» ins KZ

Mauthausen verbunden waren, sollen die inneren Verhältnisse im Block 20 und die Ereignisse des Massenausbruchs untersucht werden. Der Fokus des Artikels liegt auf den Erinnerungsberichten der acht bekannten Überlebenden, welche diese während der «Tauwetterperiode» in der Sowjetunion in den späten 1950er und frühen 1960er Jahren niederschrieben¹: Um die informellen Parallelhierarchien, die im Block 20 existierten, und die Organisation des Massenausbruchs zu verstehen, muss analysiert werden, wie die Überlebenden versuchten, eine «Meistererzählung» – eine von allen akzeptierte Version – der Ereignisse auszuverhandeln.

Dieser Artikel basiert auf meiner kürzlich erschienenen Studie «Flucht aus dem Todesblock»², weshalb ich mich in den Fußnoten sowohl auf einzelne Kapitel des Buches als auch auf die verwendeten Quellen beziehe.

Von der «Aktion Kugel» zur «Mühlviertler Hasenjagd» – ein Überblick

Ursprünglich war die «Aktion Kugel» als geheime Mordaktion für zivile Zwangsarbeiter kreiert worden, welche des Widerstands verdächtigt wurden. Die Opfer waren so genannte «Ostarbeiter», also Sowjetbürger, ebenso wie Polen aus dem «Generalgouvernement». Von Jänner bis September 1943 wurden etwa 260.000 Ausländer wegen «Bummelantentum», also langsamen Arbeitens bzw. angeblicher Sabotage, verfolgt. Beide Delikte wurden als «Arbeitsvertragsbruch» gewertet³. Genau in diesen Zeitraum fällt auch die Entscheidung zur Aktion K, welche wohl als Reaktion des «Reichssicherheitshauptamt» (RSHA), dem auch die Gestapo unterstand, auf die epidemisch auftretenden Fluchtversuche von Zwangsarbeitern zu sehen ist.

Betrachtet man die wenigen Einzelfälle, von denen der genaue Grund der Kategorisierung als K-Häftling bekannt ist, wird klar, dass diese Kategorisierung von Februar bis Juni 1944 meist völlig willkürlich erfolgte.

Grigorij Podzigun, 1925 in Vinnycja in der Ukraine geboren, war als Zwangsarbeiter in Ahrweiler (Rheinlandpfalz) beschäftigt gewesen. Im Herbst 1943 wurde ihm vorgeworfen, eine Starkstromleitung unterbrochen und so eine einstündige großflächige Störung verursacht zu haben. Daraufhin wurde er mit zwei «Mitwissern», ebenfalls Zwangsarbeitern, von der Gestapo Koblenz verhaftet.⁴ Leonid Kutov, 1924 im

¹ Die wichtigsten Berichte von Überlebenden sind folgende:

1. Berichte aus dem Privatarchiv der Journalistin Ariadna Sergeevna Yurkova: Vospominaniya byvshego uznika «blokasmerti» Baklanova Ivana Ivanovicha; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominaniya napisannye samym; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominaniya; Brief Aleksandr Manuilovich Mikheenkova an A. S. Yurkova, 12.3.1961; Nr. 5/6 rukopisnykh vospominanii kapitana aviatsii Bityukova (Privatarchiv Ariadna Sergeevna Yurkova / Miroslav Alekseevich Markedonov).

2. Berichte aus dem Archiv des Schriftstellers Sergei Sergeevich Smirnov, veröffentlicht in: «Dokazalstvoestremeniemyrvat'syaizgerm anskogoplena...» Materialy z arkhivu pys'mennyka Serhiya Smyrnova pro vtechu v'yazniv bloku Nr. 20 z konctaboru Mauthausen, in: V. A. Smolii (Red.), Ukrayins'ki v'yazni konctaboru Mauthausen. Svidchennyatykh, khtovyzhiv. Kiev 2009, 42–79.

3. Die veröffentlichten Erinnerungsberichte Mikheenkova und Baklanovs: Ivan Federovich Khodykin, Zhivye ne sdayutya. Dokumental'na yapovest'. Novosibirsk 1965 / Moscow 1990; Aleksandr Manuilovich Mikheenkova, 85 dney v blokesmert. Smolensk 1963.

4. Die Interviews mit Mikhail Rybchinskii: Interview mit M.L. Rybchinskij, Kiev, 19.10.2002, AMM, Mauthausen Survivors Documentation Project, OH/ZP1/604; «Mytol'kosvideteli – heroivsete, ktotamostalsya». Interv'y u Rybchyn'skym Mykhaylom L'vovychem, 27.1.2005, in: V. A. Smolii (Red.), Ukrayins'ki v'yazni konctaboru Mauthausen. Svidchennyatykh, khtovyzhiv. Kiev 2009, 257–264.

² Matthias Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem Block 20 des Konzentrationslagers Mauthausen und die «Mühlviertler Hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. Innsbruck/Wien/Bozen 2012 (Studienverlag, 448 Seiten).

³ Mark Spoerer, Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945. Stuttgart-München 2001, 170.

⁴ Bericht über Widerstandsaktivitäten im Kreis Koblenz, Ende 1943, 1.2.2.1., 11293667, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen.

Gebiet Kirovograd in der Ukraine geboren, leistete in Neuwied (Rheinlandpfalz) bei der Firma Rasselstein, einem Tochterunternehmen der Thyssengruppe, Zwangsarbeit. Am 21. September 1943 wurde er wegen «Sabotageverdacht» von der Gestapo Koblenz festgenommen⁵. Gemeinsam wurden Podzigun und Kutov am 19. Jänner 1944 als politische Häftlinge in das Polizeigefängnis Frankfurt am Main eingeliefert, von wo sie nach Mauthausen zur Exekution überstellt wurden⁶. Die Gestapo Koblenz wurde am 7. April 1944 über die erfolgte Hinrichtung informiert⁷. Bei beiden war es also bloßer Sabotageverdacht gewesen, der sie zu K-Häftlingen werden ließ.

Andere Beispiele legen nahe, dass zivile Zwangsarbeiter auch wegen Diebstahl, Verlassen des Arbeitsplatzes und, in einigen wenigen Fällen, für angeblich Sexualdelikte gegen «Deutsche», die als «Rassenschande» verfolgt wurden, als K-Häftlinge in Mauthausen zu Tode gebracht wurden⁸.

Wirtschaftliche Überlegungen, die Arbeitskraft von Zwangsarbeitern bis zuletzt auszubeuten und diese nicht zu ermorden, waren wohl auch der Grund, warum die Aktion K als Mordaktion gegen zivile Zwangsarbeiter bald aufgegeben wurde. Vielmehr sollten geflohene und wiederergriffene Zwangsarbeiter möglichst schnell an ihren ursprünglichen Arbeitsplatz zurückgebracht werden, wie Albert Speer im Juni 1944 an Hitler schrieb.⁹ Die letzten Zwangsarbeiter, die als K-Häftlinge kategorisiert worden waren, kamen am 23. Juni 1944 nach Mauthausen; spätere Fälle sind nicht mehr belegt¹⁰.

Es war kein Zufall, dass aus der kurzlebigen «Aktion Kugel» gegen zivile Zwangsarbeiter eine Massenmordaktion gegen kriegsgefangene Offiziere wurde. Ebenso wie bei den zivilen Zwangsarbeiter nahmen auch Fluchtversuche von sowjetischen kriegsgefangenen Offizieren – welche, entgegen der Genfer Konvention, nicht wie die übrigen kriegsgefangenen Offiziere von Zwangsarbeit ausgenommen waren – zu Beginn des Jahres 1944 stark zu. Der zweite «Kugel-Befehl», welcher gegen kriegsgefangene Offiziere gerichtet war, wurde am 2. März 1944 gemeinsam vom Oberkommando der Wehrmacht (OKW) und des RSHA erlassen. Dieser Befehl hat sich, im Gegensatz zum erwähnten «Kugel-Befehl» gegen zivile Zwangsarbeiter, in mehreren Kopien von Telegrammen erhalten.

Kriegsgefangene Offiziere und nichtarbeitende Unteroffiziere, welche einen Fluchtversuch unternommen und wiederergriffen worden waren, sollten als «Kugel-Häftlinge» kategorisiert und ins KZ Mauthausen gebracht werden, während sie als «geflüchtet und nicht wiederergriffen» in den offiziellen Dokumenten aufscheinen sollten¹¹.

⁵ Gestapo Koblenz, 11.4.1944, 1.2.3.3, 12475044, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen.

⁶ Abschrift einer Liste des Polizeigefängnisses Frankfurt am Main, 26.3.1948, 1.2.2.1, 11548900, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen.

⁷ Gestapo Koblenz, 11.4.1944, 1.2.3.3, 12475044, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen.

⁸ Gestapo-Akte Michail Bugeras, Staatspolizeistelle Linz (Häftlingsakte, KZ Mauthausen), 1.1.26.1, 1288524–1288542, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen; Schreiben der Gestapo Linz, 28.3.1944, AMM, M/5/5; AMM, Y/44; Exekutionsbuch, AMM, M/5/6.

⁹ Ulrich Herbert, Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin-Bonn 1985, 313.

¹⁰ AMM, Y/44.

¹¹ „K-Erlass“, Fernschreiben an die Gestapo Aachen, 4.3.1944, 1.1.26.7, 82116603–82116605, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen; AMM, S/1/3; Dokument L 158, Rundschreiben des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD in Radom vom 28. März 1944 an seine Außenstellen, worin er den sog. Kugelerlass des OKW und den Ausführungsbefehl Kaltenbrunnens vom 2. März 1944 mitteilt (vgl. 1650-PS). (Beweisstück US-514), IMT, Bd. XXXVII, 603–605.

Explizit ausgenommen von dieser Mordaktion waren lediglich britische und US-amerikanische Offiziere. Tatsächlich waren jedoch etwa 98.5 Prozent aller 5.040 Opfer der «Aktion K» Sowjetbürger. Die Polen stellten mit etwa 60 Personen die zweitgrößte nationale Opfergruppe dar (die Mehrheit davon waren Zivilisten am Beginn der «Aktion Kugel» gewesen), gefolgt von sieben Niederländern, fünf Franzosen, einem Belgier sowie einem Jugoslawen. Ab Sommer 1944 waren, soweit bekannt, sowjetische Kriegsgefangene Offiziere die alleinige Opfergruppe der «Aktion Kugel»¹².

Die Insassen des «Todesblocks» scheinen nicht in den regulären Zugangsbüchern des KZ Mauthausen auf, weshalb ihre Identität bis dato unbekannt war. Durch die Analyse verschiedenster Quellen gelang es jedoch, die Identität von 561 «Kugel-Häftlingen» – etwas mehr als 10 Prozent aller Opfer – festzustellen. So finden sich etwa im Exekutionsbuch des KZ Mauthausen einige Einträge mit dem Vermerk «K»¹³. Auch in den Zugangsbüchern waren etwa 200 «Kugel-Häftlinge» irrtümlich zunächst registriert worden, bevor sie wieder ausgestrichen und ihre Nummern neu vergeben wurden. Ihre Namen sind jedoch meist noch lesbar¹⁴. Zudem finden sich in anderen Quellen Hinweise auf eine Kategorisierung als «Kugel-Häftling», etwa der Vermerk «Geflüchtet und nicht wiederergriffen» auf den Personalkarten von Kriegsgefangenen oder ein Vermerk über die Wiederergriffung von Offizieren in den Fahndungsmeldungen der Polizei («Sonderausgaben zum deutschen Kriminalpolizeiblatt»)¹⁵.

Die «Kugel-Häftlinge» wurden unmittelbar nach ihrer Ankunft in Mauthausen von den übrigen Häftlingen separiert und der «Politischen Abteilung» übergeben, einer Abteilung der Gestapo innerhalb des Lagers. Da der Großteil der Dokumente der Politischen Abteilung 1945 vernichtet wurden, lassen sich die bürokratischen Abläufe nur mit Hilfe von Zeugenaussagen rekonstruieren. Der Kapo der Politischen Abteilung von Mauthausen, Karel Neuwirt, gab 1945 unmittelbar nach der Befreiung zu Protokoll, er habe die K-Häftlinge lediglich zahlenmäßig registriert, und zwar mit der römischen Zahl II zu Beginn. Die letzte Nummer, die er geschrieben habe, sei «II-5.040» gewesen.¹⁶ Auf Grund dieser Angaben, die exakt zahlreichen anderen Quellen entsprechen, ist mit an Sicherheit grenzender Wahrscheinlichkeit von einer Gesamtzahl von 5.040 K-Häftlingen in Mauthausen auszugehen.¹⁷ Die Nummern der

¹² Zugangsbuch der Politischen Abteilung, Y/44; Exekutionsbuch, AMM, M/5/6.

¹³ Exekutionsbuch, AMM, M/5/6.

¹⁴ Zugangsbuch der Politischen Abteilung, Y/44; Exekutionsbuch, AMM, M/5/6. Für die komplette Liste der «Kugel-Häftlinge» siehe: Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 305-339.

¹⁵ Sonderausgabe zum Deutschen Kriminalpolizeiblatt, hg. vom Reichskriminalpolizeiamt in Berlin, 1.2.2.1, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen; siehe auch: OBD-Memorial (<http://www.obd-memorial.ru>) – Dokumenty o voennoplennykh.

¹⁶ Auch wenn Neuwirt fälschlicherweise behauptet, alle K-Häftlinge seien erschossen worden, so entspricht der Rest seiner Aussage anderen Quellen und auch anderen Aussagen. – Aussage von Karl Neuwirt (Translation), Mauthausen, 12.5.1945, AMM, S/2/4. Dass die K-Häftlinge in der Politischen Abteilung mit ihrer Kriegsgefangenen-Nummer registriert wurden, wie von Maršálek vermutet, halte ich für ausgeschlossen. – Maršálek, Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, 266.

¹⁷ Die Zahl von 5.040 K-Häftlingen entspricht auch anderen Quellen und nicht zuletzt den Häftlingsnummern der K-Häftlinge (s. u.). So gab etwa Stanislav Balek an: „The so-called K-Action was carried out by Unterscharführer [!] Müller (on orders from Berlin) of the Political Section. Trough this action 5040 people lost their lives. They were mostly Russian political prisoners and also a few unwanted persons of other nations.” – Aussage von Stanislav [recte Stanislav] Balek, Mauthausen, 11.5.1945 (Translation), US War Crimes Investigation, 1.1.26.7, 82116636, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen. Lediglich die Aussagen von Dr. Adolf Uhslerweihen von den obigen Angaben stark ab: «The number of officially received ‚Bullet‘-prisoners, until 3 March 1945, was 7869 (according to current record numbers). Only 38 ‚Bullet‘-prisoners were alive on this date, as far as I know. The number of prisoners killed in the ‚Bullet‘-Action, amounts probably to 25000, according to an estimate based on available documents, which are of course not accurate, in as much as the majority of the ‚Bullet‘-prisoners were directly by the RSHA as ‚secret Reich cases‘ of which no records could be made. No rosters or lists were made of the prisoners which died in the “Bullet”-action and no other records were

Registrierung dienten gleichzeitig als Häftlingsnummern im Block 20, welche wie im Rest des Lagers auf der Kleidung aufgenäht waren¹⁸ und die von vier K-Häftlingen bekannt sind. Der Überlebende Ivan Ivanovič Baklanov, der im August 1944 in Mauthausen ankam, erinnerte sich, mit der Nummer II-3.009 registriert worden zu sein¹⁹. Nikolaj Savelevič Orobec²⁰, der am 24. Juni 1944 nach Mauthausen gekommen war (allerdings erst später in den Block 20 überstellt wurde)²¹, hatte die Häftlingsnummer II-3.692²². Der Überlebende Aleksandr Manuilovič Micheenkov, der am 8. November 1944 nach Mauthausen deportiert worden war, erhielt die Nummer II-4.616²³. Ivan Vasil'evič Bitjukov gelangte am erst am 16. Jänner 1945 als letzter der Überlebenden in den Block 20 und erhielt die Nummer II-4.929²⁴.

Es ist nicht klar, was mit den ersten «Kugel-Häftlingen» nach ihrer Ankunft passierte. Den Dokumenten zu Folge sind zwei Zeiträume zu unterscheiden: Von Februar bis Ende Mai 1944 wurden «Kugel-Häftlinge» als hingerichtet im Exekutionsbuch von Mauthausen eingetragen. Tatsächlich waren jedoch einige der dort Registrierten zum Zeitpunkt der Massenflucht noch am Leben, darunter auch Vladimir Sosedko, welcher auch noch die «Mühlviertler Hasenjagd» überleben sollte.²⁵ Ab Ende Mai 1944 verschwanden die «Kugel-Häftlinge», ohne Spuren in den regulären Dokumenten zu hinterlassen – sie wurden im Block 20 isoliert und starben dort meist an Hunger und Entkräftung. Obgleich sie keinem Arbeitskommando zugeordnet wurden, waren sie ständigen Schikanen und Folter ausgesetzt und wurden gezwungen, den ganzen Tag im Freien, im Hof der Baracke, zu verbringen, auch im Winter²⁶.

---

made.» – Aussage von Dr. Adolf Uhsler, 8.6.1945 (Translation), US War Crimes Investigation, 1.1.26.7, 82116660, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen. Uhslers verwirrende Angaben wurden in einem Artikel der „Oberösterreichischen Nachrichten“ übernommen: „Aktion Kugel“ im Konzentrationslager Mauthausen. Eine „Geheime Reichssache“, die mit 27.000 Toten endete“ – Oberösterreichische Nachrichten, 19.7.1948, abgedruckt in: Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere, 298-299. Die angeblich von Josef Niedermayer, dem Blockführer im Block 20, angegebene Zahl von 1.300 K-Häftlingen ist auf eine Fehlinterpretation seiner Aussagen zurückzuführen – er selbst sprach zunächst von 1.300 Häftlingen, welche sich im November 1944 im Block 20 befunden hätten, was zutreffend erscheint. – Aussage von Josef Niedermayer, Dachau, 7.4.1946, AMM, P/18/5; Aussage Josef Niedermayer, 6.2.1946. ETO Case 000-50-5-0, U.S. vs. Altfuldisch, AMM, Zwischenarchiv.

¹⁸ Michail Rybčinskij berichtete als einziger Überlebender, die Häftlinge im Block 20 hätten keine Nummern gehabt, was offensichtlich auf einer Fehlinterpretation beruht: Er sprach davon, er habe gebrauchte Häftlingskleidung mit Blutflecken erhalten. Insofern identifizierte er wahrscheinlich die sich darauf befindliche Nummer nicht als seine. – Interview mit M. L. Rybčinskij, Mauthausen, 1994, K 26-32, AMM, Zwischenarchiv/Privatarchiv Andreas Gruber; Interview mit M. L. Rybčinskij, Kiew, 19.10.2002, AMM, Mauthausen Survivors Documentation Project, OH/ZP1/604, 49.

¹⁹ Vospominanija byvshego uznika „blokasmerti“ Baklanova Ivana Ivanoviča gitlerovskogo konclagerja Mautchauen Baklanova Ivana Ivanoviča [ca. 1961], Privatarchiv M. A. Markedonov/A. S. Jurkova, 22.

²⁰ Personalkarte I Orobec, OBD Memorial, Nr. 272086398, <http://www.obd-memorial.ru>, 20.2.2011; AMM, Y44.

²¹ Offensichtlich hatte sich Orobec einige Zeit nach seiner Ankunft in Mauthausen im allgemeinen Lagerteil befunden, bevor er in den Block 20 gekommen war – wohl irgendwann im September 1944.

²² Während der Mühlviertler Hasenjagd hatte Gendarmerie-Inspektor Fleischmann im Ort Mauthausen die Daten des Geflohenen notiert, bevor er ihn der SS übergab. – Peter Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere und Kommissare aus dem Block 20 des Konzentrationslagers Mauthausen am 2. Februar 1945 (Die Mühlviertler Hasenjagd). Materialsammlung. Aussagen von Menschen, die an der Verfolgung beteiligt waren oder zusehen mussten, und solchen, die Hilfe gaben. Typoskript, o. O., o. J. [Linz 1979], 295 (Aus der Chronik des Gendarmerie Postenkommando Mauthausen von Rev. Insp. Fleischmann verfaßt).

²³ Micheenkov, 85 dnej v blokesmertj, 3.

²⁴ Brief I. V. Bitjukovs an den Redakteur der Zeitung „Pravda“, 2.? 1946, Staatliches Archiv der Russischen Föderation (GARF), Moskau, Fond 7021/115/1/157.

²⁵ Aleksandr Tatarnikov und Yurii Tkachenko, die am 2. Februar 1945 noch lebten, scheinen ebenfalls im Exekutionsbuch auf. – Exekutionsbuch, AMM, M/5/6.

²⁶ Für die inneren Verhältnisse vergleiche: Vospominanija byvshego uznika „blokasmerti“ Baklanova Ivana Ivanoviča; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominanija napisannye samym; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominanija; Letter of Aleksandr Manuilovich Mikheenkovo A.S. Yurkova, 12.3.1961; Nr. 5/6 rukopisnykh vospominanii kapitana aviacii Bitjukova (alle Privatarchiv Ariadna Sergeevna Yurkova / Miroslav Alekseevich Markedonov).

Auf Grund der fehlenden Dokumente wissen wir nicht, warum die «Kugel-Häftlinge» langsam zu Tode gequält wurden anstatt sie sofort nach ihrem Eintreffen in Mauthausen zu töten. Da die Häftlinge im Block 20 nirgends zur Arbeit eingesetzt waren, hatte die SS von ihnen keinen wie immer gearteten «Nutzen». Wohl aus diesem Grund plante der Lagerkommandant Zierys Anfang 1945, die noch lebenden K-Häftlinge «aus Nahrungsmittelmangel» ermorden zu lassen, wie die Aussagen Adolf Uhslers, eines Funktionshäftlings in der «Politischen Abteilung», nahelegen. RSHA-Chef Ernst Kaltenbrunner habe jedoch mündlich angeordnet, die «Kugel-Häftlinge» im «Todesblock» zu isolieren:

«Auf Grund von Telegrammen wurde klar, dass der Lagerkommandant von Mauthausen, SS-Standartenführer Zierys, die Intention hatte, alle diese Häftlinge zu wegen existierender Nahrungsmittelknappheit zu liquidieren. Aber das RSHA war dagegen und gab an, dass dieser Plan aus politischen Gründen nicht ausgeführt werden könne. Der Leiter des SS- und Polizeigerichts VII in Wien, SS-Obersturmbannführer Schulz, nahm ebenfalls an den Konferenzen teil, welche in Zusammenhang mit diesem Plan abgehalten wurden. Es gab auch eine Konferenz mit SS-Obergruppenführer Dr. Kaltenbrunner. Der Leiter der Politischen Abteilung informierte mich teilweise über letztere Konferenz. Die buchstäblich nackten Häftlinge versuchten nur wenige Tage nach dieser Konferenz zu fliehen. [...]»²⁷.

Uhslers Aussage liefert eine plausible Erklärung für die schrecklichen Lebensbedingungen im Block 20. Da die Vernichtung der «Kugel-Häftlinge» als Gruppe nicht genehmigt worden war, versuchte Kommandant Franz Zierys offensichtlich, so viele «Kugel-Häftlinge» wie möglich durch Hunger zu töten. Es ist unklar, auf welche Weise die Insassen des Blocks 20 von diesen Verhandlungen erfahren hatten. Den Berichten von Überlebenden zu Folge, die sich teilweise gegenseitig in Details widersprechen, erhielten sie eine Nachricht aus dem allgemeinen Lager, dass ihre Vernichtung unmittelbar bevor stand. Wie Битюков und Шепетья berichteten, entschieden einige höherrangige Luftwaffen-Offiziere, welche bereits einen Fluchtplan ausgearbeitet hatten, unverzüglich zu handeln. Etwa 25 der angeblichen Organisatoren der Massenflucht wurden jedoch der SS denunziert und in den letzten Jännertagen 1945 ermordet. Nachdem sie ihre Anführer verloren hatten, rechnete niemand damit, dass die «Kugel-Häftlinge» zu weiterem Widerstand fähig sein würden. Der Massenausbruch konnte nur deshalb stattfinden, weil die übriggebliebenen Organisatoren die Funktionshäftlinge in die Planungen einbezogen – diese töteten den Blockältesten (den «блоковой» in der Lagersprache, der einzige deutsche oder österreichische Häftling in der Baracke) und schlugen sich auf die Seite der übrigen «Kugel-Häftlinge»²⁸.

On February 2th 1945 at 1 AM, the «Bullet Prisoners» stormed out of their barrack through the windows and attacked the three watch towers encircling the barrack with

²⁷ Testimony of Dr. Adolf Uhsler, 8.6.1945 (Translation), US War Crimes Investigation, 1.1.26.7, 82116660, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen.

²⁸ Kaltenbrunner, FluchtausdemTodesblock, 99-108; Vospominaniya byvshego uznika „blokasmerti“ Baklanova Ivana Ivanovicha; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominaniya napisannye samym; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominaniya; Brief Aleksandr Manuilovich Mikheenkova an A.S. Yurkova, 12.3.1961; Nr. 5/6 rukopisnykh vospominanii kapitana aviatsii Bityukova (all Private Archive Ariadna Sergeevna Yurkova/Miroslav Alekseevich Markedonov).

fire extinguishers, stones, wooden slippers and pieces of soap they had found in the dead blokovoï's room. Am 2. Februar 1945 um ein Uhr nachts stürmten die «Kugel-Häftlinge» durch die Fenster aus ihrer Baracke und griffen die drei Wachtürme, welche den Block umgaben, mit Feuerlöschern, Steinen, Holzpantoffeln und Seifenstücken an, welche aus dem Raum des getöteten Blockältesten stammten. Das Hauptproblem war, die etwa zweieinhalb Meter hohe Mauer, welche an der Spitze zusätzlich mit elektrisch geladenem Stacheldraht gesichert war, zu überwinden. Während einige der Häftlinge mindestens einen der Wachtürme in ihre Gewalt bringen konnten, gelang es anderen, die Stromversorgung des Stacheldrahts zu unterbrechen, indem sie Decken und Kleidungsstücke auf die Mauer warfen, die sie zuvor mit Schnee nassgemacht hatten.²⁹

Etwa 570 Häftlinge, zehn Prozent der 5.040 «Kugel-Häftlinge», die zwischen Februar 1944 und Februar 1945 nach Mauthausen gebracht worden waren, lebten zum Zeitpunkt des Massenausbruchs noch. Während Berichten zu Folge 419 Häftlinge die Mauer überwinden und das Territoirum des Lagers verlassen konnten, waren viele schon so geschwächt, dass sie an der Flucht nicht mehr teilnehmen konnten³⁰.

Die unbarmherzige Verfolgung der Geflohenen, welche unmittelbar nach dem Ausbruch einsetzte, wurde später «Mühlviertler Hasenjagd» genannt – nach der oberösterreichischen Region nördlich der Donau, wo sich das KZ Mauthausen befand. Nicht nur SS-Angehörige – auch lokale österreichische Gendarmen, Volkssturm-Einheiten und die Hitlerjugend nahmen an der Verfolgung der Häftlinge teil. Der Befehl, niemanden lebend zu fassen wurde von der SS über die Volkssturm-Führer oder Bürgermeister an die Bevölkerung weitergegeben.³¹ Bereits am 10. Februar 1945, acht Tage nach dem Massenausbruch, waren beinahe alle Geflohenen durch SS und einheimische Bevölkerung wiederergriffen und ermordet worden. In meiner Studie wird erstmals versucht, die «Mühlviertler Hasenjagd» sowohl aus der Perspektive der Geflohenen, als auch der Täter und Bystander zu analysieren³². Neben den Berichten der Überlebenden sind die Dokumente der Volksgerichtsprozesse, welche Ende der 1946 – 1948 in Österreich stattfanden, von größter Bedeutung. Die Verhörprotokolle von 16 lokalen österreichischen Tätern, welche wegen Mordes an Häftlingen oder Verbreitung des Mordbefehls angeklagt worden waren, sind äußerst interessante Quellen³³, ebenso

²⁹ Kaltenbrunner, Fluchtaus dem Todesblock, 108-118; Vospominaniya byvshego uznika „blokasmerti“ Baklanova Ivana Ivanovicha; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominaniya napisannye samym; Vladimir Nikolaevich Shepetya, Vospominaniya; Letter of Aleksandr Manuilovich Mikheenkov to A. S. Yurkova, 12.3.1961; Nr. 5/6 rukopisnykh vospominani ikapitana aviacii Bityukova (alle Privatarchiv Ariadna Sergeevna Yurkova / Miroslav Alekseevich Markedonov).

³⁰ Hans Maršálek, Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. Wien-Linz 1995, 267-268; Brief Hans Maršáleks an A. S. Yurkova, 22.9.1961, Privatarchiv M. A. Markedonov/A. S. Yurkova; Fernschreiben der Kripo Linz an das RSHA, 3.2.1945, AMM, S/5/2.

³¹ Befehl zur Grossfahndung, LG Linz Vg 6 Vr 4062/46, OÖLA, Sondergerichte Linz, Sch. 103, 189; Abschrift von der Fahndung, Urfahr, 30.3.1946, LG Linz Vg 8 Vr 3502/47, OÖLA, Sondergerichte Linz, Sch. 275, 105.

³² Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 119-168.

³³ Zu den Volksgerichtsprozessen in Linz, siehe: Sondergerichte Linz, Sch. 67, 79, 82, 103, 122, 252, 275, Oberösterreichisches Landesarchiv (OÖLA), Linz; zu den Volksgerichtsprozessen in Wien siehe: AMM, T/01; DLG, Wien, Vg 120 Vr 5358/46, Forschungsstelle Nachkriegsjustiz, Film 1047 D, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW), Wien. For an overview of the trials, see: Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 169-187; Winfried R. Garscha, Mauthausen und die Justiz (II). Zur Ahndung von Morden und Misshandlungen außerhalb des KZ Mauthausen sowie von Verbrechen in KZ-Nebenlagern durch österreichische Gerichte, in: Justiz und Erinnerung, hrsg. v. Verein zur Förderung justizgeschichtlicher Forschungen und Verein zur Erforschung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen und ihrer Aufarbeitung, 6/2002, 12-18; Claudia Kuretsidis-Haider,

wie unzählige Berichte von Augenzeugen oder Bystanders. Augenzeugenberichte von direkt oder indirekt beteiligten Österreichern wurden nicht nur für diese Prozesse Ende der 1940er Jahre gesammelt, sondern auch in den 1970er Jahren durch den Regionalhistoriker Peter Kammerstätter³⁴ und in den 1990er Jahren durch den Filmregisseur Andreas Gruber³⁵.

Durch die Analyse dieser Quellen ist es möglich, die Reaktionen der österreichischen Bevölkerung auf die Geflohenen im Detail zu untersuchen. Während nach dem Krieg häufig die beteiligten SS-Angehörigen für all die Grausamkeiten verantwortlich gemacht wurden, sprechen die erhaltenden Dokumente eine andere Sprache. Von «Befehlsnotstand» durch die SS, wie später dargestellt, ist kaum nicht zu sprechen. Vielmehr trafen die Täter selbstständige Entscheidungen, Geflohene zu töten – beinahe 60-jährige Bauern ebenso wie 15-jährige Angehörige der Hitler-Jugend³⁶. In zahlreichen Fällen weigerten sich Volkssturm-Angehörige, auf Geflohene zu schießen, ohne Repressalien seitens der SS ausgesetzt zu sein – sie gaben einfach an, nicht mit einem Gewehr umgehen zu können oder zu nervös zu sein³⁷.

Grundsätzlich ist zu sagen, dass die Bevölkerung um das KZ Mauthausen eine ungefähre Vorstellung davon hatte, was sich im Lager abspielte. Dementsprechend groß war auch die Angst vor der SS. In vielen Fällen unterstützten die einheimischen Bauern die geflohenen «Kugel-Häftlinge» dennoch mit Nahrung und Kleidung. Nur zwei Bauernfamilien wagten es jedoch, Häftlinge während der «Mühlviertler Hasenjagd» aktiv zu verstecken – am bekanntesten ist der Fall der Familie Langthaler in Schwertberg, einem Dorf wenige Kilometer vom Lager entfernt gelegen, welche Михаил Рыбчинский und Николай Цемкало die drei Monate bis zur Befreiung im Mai 1945 auf dem Dachboden versteckten³⁸. Auch einige der sowjetischen und polnischen Zwangsarbeiter, welche in der Umgebung von Mauthausen in der Landwirtschaft eingesetzt waren, konnten geflohene «Kugel-Häftlinge» wenigstens temporär verbergen – so etwa die beiden Russen Василий Логоватовский (1924 – 1984) und Леонид Шашеро (1923 – ?) gemeinsam mit dem Polen Mieczysław Karcz (1926 – 2004). Ihre Hilfsaktion

Winfried R. Garscha, Das Linzer Volksgericht. Die Ahndung von NS-Verbrechen in Oberösterreich nach 1945, in: Fritz Mayrhofer, Walter Schuster (Hg.), Nationalsozialismus in Linz. Band 2. Linz 2001, 1503–1533; Irene Leitner, Mauthausen und die Justiz (V). „Umlegen, umlegen, es gibt keine Gefangenen!“ Die „Mühlviertler Hasenjagd“ im Spiegel der Linzer Volksgerichtsakten, in: Justiz und Erinnerung, Nr. 9/Dezember 2004, 8–17.

³⁴ Peter Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere und Kommissare aus dem Block 20 des Konzentrationslagers Mauthausen am 2. Februar 1945 (Die Mühlviertler Hasenjagd). Materialsammlung. Aussagen von Menschen, die an der Verfolgung beteiligt waren oder zusehen mussten, und solchen, die Hilfe leisteten. o. O. o. J. [1979].

³⁵ Private Archive Andreas Gruber/AMM.

³⁶ Hugo Tacha (1915-2011), ein Wehrmachtsoldat, wandte sich während der Mühlviertler Hasenjagd freiwillig an einen SS-Mann, um an der Verfolgung teilzunehmen; ein Hitlerjugend-Mitglied, Johann Praher (1928-1989), bat einen SS-Mann darum, eine Geflohenen erschießen zu dürfen. – Hauptverhandlung des Volksgerichtes Wien gegen Hugo Tacha und Norbert Niedermayr, 14.12.1948, 8 (Angeklagter Tacha), AMM, T/01/01/05; Vernehmungsniederschrift mit Leopold Altzinger, Pregarten, 19.3.1946, LG Linz Vg 8 Vr 3502/47, OÖLA, Sondergerichte Linz, Sch. 275, 27–31, 29.

³⁷ So did e. g. Josef Aistleitner and Franz Sprinzensteiner. – Niederschrift der Vernehmung von Josef Aistleitner, Urfahr, 13.9.1947, AMM, T/01/04; Vernehmungsniederschrift mit Franz Sprinzensteiner, Wartberg o. d. Aist, 13.11.1945, LG Linz Vg 6 Vr 3234/46, OÖLA, Sondergerichte Linz, Sch. 82, 11.

³⁸ Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere, Walter Kohl, 110-135; Auch auf dich wartet eine Mutter. Die Familie Langthaler inmitten der „Mühlviertler Hasenjagd“. Grünbach 2005; Interview mit M. L. Rybčinskij, Kiew, 19.10.2002, AMM, Mauthausen Survivors Documentation Project, OH/ZP1/604; „Mytol'kosvideteli – gerioivsete, ktotamostalsya“. Interv'yu z Rybchy ns'kym Mykhaylom L'vovychem, 27.1.2005, in: V. A. Smolii (Red.), Ukrayins'ki v'yazni konctaboru Mauthauzen. Svidchennyatykh, khtovyzhv. Kiev 2009, 257–264.

war besonders risikoreich, da sie die beiden Überlebenden Ivan Битюков und Виктор Украинцев, sowie den Funktionshäftling «Мишка Татарин» für zwei Wochen auf dem Dachboden eines örtlichen Nazis versteckten, welcher von dieser Aktion natürlich nichts wusste³⁹.

Etwa 98 % der 500 geflohenen «Kugelhäftlinge», die Anfang Februar 1945 noch am Leben waren, wurden während des Massenausbruchs ermordet. Diese schockierende Bilanz übersteigt sogar die Todesrate bei den Aufständen in den Vernichtungslagern Sobibór und Treblinka, wo immerhin wenigstens 10 % der Geflohenen überlebten⁴⁰. Es war ein Zusammenspiel verschiedener Faktoren, auf Grund derer die Geflohenen kaum eine Überlebenschance hatten: Die Häftlinge waren zum Zeitpunkt der Flucht bereits vollkommen ausgemergelt und hatten weder adäquate Kleidung (viele von ihnen waren gezwungen, barfuß zu fliehen), noch Waffen. Zu den tiefen Temperaturen im Februar 1945 kam erschwerend hinzu, dass es in der Gegend des Lagers kaum größere zusammenhängende Wälder gab, wo sich die Geflohenen hätten verstecken können. Im Gegensatz zu Osteuropa operierten in Oberösterreich auch keine Partisanengruppen; somit erhielten die «Kugel-Häftlinge» auch dementsprechend wenig Unterstützung von Seiten der lokalen Bevölkerung.

Alle diese Faktoren zusammengenommen erscheint es wie ein Wunder, dass es dennocheinige der Geflohenen gelungen war, die «Mühlviertler Hasenjagd» zu überleben. Gegenwärtig sind acht Überlebende namentlich bekannt: Иван Иванович Бакланов (1915 – 2002), Иван Васильевич Битюков (1912 – 1970), Николай Романович Цемкало (1923 – 2002), Александр Мануилович Михеенков (1916 – 2004), Михаил Львович Рыбчинский (1915 – 2008), Владимир Игнатъевич Соседко (1918 – 1985), Владимир Николаевич Шепетя (1913 – 1988) and Виктор Николаевич Украинцев (1923 – 1985)⁴¹.

Verschiedenen Aussagen von österreichischen Zeitzeugen zu Folge überlebten weitere drei bis acht Personen die «Mühlviertler Hasenjagd» durch die Hilfe der einheimischen Bevölkerung, die Identität eventueller weiterer Überlebender ist jedoch unbekannt⁴².

Helden und Kollaborateure – die Ausverhandlung einer «Meistererzählung» über den Massenausbruch

Die einzigen Quellen für die inneren Verhältnisse im hermetisch abgeschotteten Block 20, für die internen Hierarchien innerhalb der Häftlinge und die Organisation des Massenausbruchs sind die Erinnerungsberichte der acht bekannten Überlebenden. In diesem Zusammenhang ist es unabdingbar, den Entstehungskontext, in welchem die Erinnerungen an den Massenausbruch «produziert» wurden, zu beleuchten: Während

³⁹ A. S. Yurkova, *Nepokorenni* (part 10), *Znamya* Kommun, 20.3.1960; Liste der Zwangsarbeiter in Naarn i. M., 2.1.6.1, 71179673, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen; Letter of V. I. Logovatoskiito V. N. Ukrainev, 11.3.1960, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova; Brief L. R. Shasheros an Ignaz Huber, 6.2.1990, Private Archive Theresia Halmer; Telefonat mit dem Standesamt Raciechowice, powiat Myślenice, województwo Kraków, 6.5.2012; database „Stratynosobowe i ofiary represji podokupacjamiemiecką“; *Tetrad’* Nr. 5 rukopisnykh vospominanii kapitana aviacii Bityukova, Private Archive M. A. Maredonov/A. S. Yurkova.

⁴⁰ For Treblinka and Sobibór, see: Richard Glazar, *Die Falle mit dem grünen Zaun. Überleben in Treblinka*. Frankfurt am Main 1992; Thomas T. Blatt, *Nur die Schatten bleiben. Der Aufstand im Vernichtungslager Sobibór*. Berlin 2001.

⁴¹ Für die Biografien der Überlebenden siehe: Kaltenbrunner, *Flucht aus dem Todesblock*, 262-304.

⁴² Zur Zahl der Überlebenden siehe: Kaltenbrunner, *Flucht aus dem Todesblock*, 166-168.

im ersten Nachkriegsjahrzehnt die Verhörprotokolle der СМЕРІІІ die einzigen Quellen waren, war es in der Tauwetterperiode unter Chruschtschow erstmals möglich, die Erlebnisse in der Gefangenschaft publik zu machen. Sechs der acht bekannten Überlebenden handelten um 1960 untereinander eine «Meisterzählung» aus – eine von allen Beteiligten akzeptierte Version der Ereignisse, welche der Öffentlichkeit präsentiert werden sollte.

Überlebende Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge galten in der Zeit des Stalinismus kollektiv als Verräter – allein durch die Tatsache, dass sie in deutsche Gefangenschaft geraten waren. Alle Sowjetbürger, welche sich in irgendeiner Form in nationalsozialistischer Gefangenschaft befunden hatten, wurden unmittelbar nach ihrer Befreiung in sogenannten Filtrationslagern der Behörde «СМЕРІІІ» (Смерть Шпионам) konzentriert. In diesen Filtrationslagern wurde das Verhalten in der Gefangenschaft genauestens überprüft. Kriegsgefangene Offiziere – wie die Überlebenden der Mühlviertler Hasenjagd – waren auf Grund des Erlasses Nr. 270 des Oberkommandos der Roten Armee vom 16. August 1941, welcher alle Kommandierenden, die in Gefangenschaft geraten waren, als «Deserteure» brandmarkte, besonders verdächtig⁴³. Sie wurden nach einer ersten Filtration auf österreichischem Gebiet im Herbst 1945 zur weiteren «Spezialüberprüfung» in die Sowjetunion gebracht. Viele von ihnen wurden als «Vaterlandsverräter» zu langjährigen Haftstrafen im Gulag verurteilt oder zur Zwangsansiedlung bzw. zur Zwangsarbeit abkommandiert; die Übrigen wurden Ende 1945 bzw. Anfang 1946 in die Reserve der Armee aufgenommen und nach Hause entlassen.⁴⁴ Von den acht bekannten überlebenden K-Häftlingen gelangten vier – Ivan Baklanov, Aleksandr Micheenkov, Michail Rybčinskij und Vladimir Sosedko – ins Spezialfiltrationslager Vyšnij Voloček, Gebiet Tver', während drei – Viktor Ukrainev, Vladimir Šepetja und Ivan Bitjukov – ins Lager Alkino, Rajon Čišmy, Republik Baškorostan gebracht wurden⁴⁵.

Der Ablauf der Filtration lässt sich an den sogenannten Filtrationsakten, die von zwei ehemaligen K-Häftlingen, von Michail Rybčinskij⁴⁶ und Vladimir Šepetja⁴⁷, zugänglich sind, relativ gut rekonstruieren. Neben genauen Angaben über Herkunft, Ausbildung und militärischen Werdegang finden sich in den Filtrationsakten auch die Verhörprotokolle mit den Überlebenden, in welchen diese ihr Verhalten in der Kriegsgefangenschaft detailliert zu beschreiben hatten. Diese Verhörprotokolle gehören gleichzeitig zu den ersten Berichten über die Mühlviertler Hasenjagd aus Sicht der Überlebenden. Bei ihrer Rezeption muss man sich stets die stalinistische Politik vor Augen halten, welche die Überlebenden pauschal des Verrats bezichtigte – so mussten diese viele Aspekte ihrer Gefangenschaft verschweigen bzw. verzerrt darstellen.⁴⁸ Michail Rybčinskij etwa gab an, nie bei einem Verhör der Gestapo gewesen zu sein, da dies

⁴³ Erlass Nr. 270 des Oberkommandos der Roten Armee, 16. August 1941, Text abrufbar unter: http://www.hrono.ru/dokum/194_dok/19410816.php, 1.6.2011.

⁴⁴ Zur Filtration allgemein vgl. Poljan, *Žertvydvuchdiktatur*; Poljan, *Deportiert nach Hause*.

⁴⁵ vgl. die Biografien der Überlebenden.

⁴⁶ Filtrationsakte von Michail Lvovič Rybčinskij, Staatliches Archiv des Gebiets Kiew, Ukraine, Fond P-5617/1/147721/1-21.

⁴⁷ Filtrationsakte von Vladimir Nikolaevič Šepetja, Staatliches Archiv des Gebiets Poltava, Ukraine, Fond 9106/13/2248/1-25 (zvorot).

⁴⁸ Scherbakowa, *Zerrissene Erinnerung*, 12-13.

als Beweis für Kollaboration gewertet wurde. Der nüchtern-bürokratische Stil, in dem der Vernehmungsoffizier am 20. Oktober 1945 Rybčinskij's Aussagen in Vyšnij Voloček niederschrieb, verrät nichts von der ungeheuren Dramatik der Mühlviertler Hasenjagd⁴⁹:

«И с октября⁵⁰ 1944 г. по февраль 1945 г. я содержался в концлагере Метхаузен⁵¹. 1. февраля 1945 г. я в числе 450 человек офицерского состава совершил побег из концлагеря Метхаузен по инициативе героя Сов. Союза полковника Кобликова и скрывался до освобождения частей Красной Армии у одного астрийского крестьянина по фамилии Лангдоллер⁵² мест. Шверберг⁵³ вместе с Цингаловым⁵⁴ Николаем Ромновичем. При вступлении частей Красной Армии 12. мая 1945 г. я был принят и зарегистрирован военным комендантом мест. Шверберг [...]»⁵⁵.

Ähnlich verhielt es sich bei Vladimir Šepetja, welcher nach seiner Befreiung aus dem Kriegsgefangenenlager Puppung (Oberösterreich) Anfang Juni 1945 in das NKVD-Filtrationslager Nr. 305 gelangte, wo er ein Regiment von Kriegsgefangenen kommandiert habe, wie er selbst schreibt⁵⁶. Am 28. Juli 1945 wurde er ins NKVD-Filtrationslager Nr. 306 (ebenfalls auf dem Gebiet Österreichs) verlegt, wo die ersten Befragungen protokolliert wurden⁵⁷. Anschließend wurde er zur Spezialfiltration ins Lager Алкино, Rajon Чишмы, Republik Baškorostan, überstellt, in dem er am 23. Oktober 1945 ankam und drei Tage später verhört wurde. Wie stark das Misstrauen, das ihm als ehemaligen Kriegsgefangenen entgegenschlug, auch nach Abschluss der Filtration Ende 1945 war, beweist die Tatsache, dass Šepetja bis 1949 drei Lebensläufe niederschreiben musste, in denen er seine Gefangenschaft immer wieder rechtfertigen hatte⁵⁸. In jedem seiner Lebensläufe wiederholte er am Ende, niemand aus seiner Familie und der Familie seiner Frau sei jemals Repressionen durch die Sowjetmacht ausgesetzt gewesen oder habe sich je im Ausland aufgehalten (was gleichfalls äußerst verdächtig gewesen wäre). Fast beschwörend betonte er, nicht einen Tag für die Deutschen gearbeitet zu haben, obwohl er sich in einem Arbeitskommando befunden hatte – denn Arbeit für den Feind zuzugeben, war ebenfalls äußerst gefährlich⁵⁹.

Die acht bekannten Überlebenden entkamen möglichen Repressionen oder der Deportation nach Sibirien und wurden Ende 1945 bzw. Anfang entlassen. Als sie in ihre durch den Krieg schwer zerstörten Heimatregionen zurückkehrten, erwartete sie keineswegs ein herzlicher Empfang. Михаил Рыбчинский erfuhr durch seinen Bruder, dass seine Eltern im Holocaust ermordet worden waren – sie waren bereits in den ersten Kriegstagen in ihrer Heimatstadt Fastiv in der Zentralukraine erschossen

⁴⁹ Orthografische und sonstige Fehler von mir in kursiver Schrift.

⁵⁰ recte November

⁵¹ recte Mauthausen.

⁵² recte Langthaler.

⁵³ recte Schwertberg.

⁵⁴ recte Cemkalo.

⁵⁵ Filtrationsakte von Michail L'vovič Rybčinskij, Staatliches Archiv des Gebiets Kiew, Ukraine, Fond P-5617/1/147721/8-9 (Protokol Doprosa).

⁵⁶ Filtrationsakte von Vladimir Nikolaevič Šepetja, Staatliches Archiv des Gebiets Poltava, Ukraine, Fond 9106/13/2248/21 (zvorot).

⁵⁷ Filtrationsakte von Vladimir Nikolaevič Šepetja, Staatliches Archiv des Gebiets Poltava, Ukraine, Fond 9106/13/2248/2, 2 (zvorot).

⁵⁸ Filtrationsakte von Vladimir Nikolaevič Šepetja, Staatliches Archiv des Gebiets Poltava, Ukraine, Fond 9106/13/2248/22, 22 (zvorot).

⁵⁹ Filtrationsakte von Vladimir Nikolaevič Šepetja, Staatliches Archiv des Gebiets Poltava, Ukraine, Fond 9106/13/2248/4.

worden⁶⁰. Ivan БИТЮКОВS Frau war vom Tod ihres Mannes informiert worden, als dessen Flugzeug 1943 durch die deutsche Flugabwehr abgeschossen worden war. Zurück im ostukrainischen Charkiv musste er erfahren, dass seine Frau bereits wieder geheiratet hatte und ihr gemeinsamer Sohn, Anatolij, die Strapazen der Evakuierung nicht überlebt hatte⁶¹. Александр Михеенков, der nach seiner Entlassung aus dem Filtrationslager an Tuberkulose litt, wurde nichteinmal von seiner eigenen Mutter begrüßt, als er in sein Heimatdorf Petrovo im Oblast Smolensk zurückkehrte. Sein Bruder war wegen «Vaterlandsverrat» zu zehn Jahren Haft verurteilt worden und seine Mutter hatte offensichtlich Angst vor den Folgen, welche der Kontakt zu einem weiteren potentiellen «Verräter» haben konnte⁶². Ivan Baklanov wurde Ende der 1940er Jahre zu einem Profi-Fotografen, nachdem er zunächst nach seiner Heimkehr zu Wiederaufbauarbeiten im Donbas herangezogen worden war. 1951 wurde er unter Aufsicht des NKVD gestellt und verlor seine Arbeit, vermutlich, weil die lokalen Behörden in Kurgan (Westsibirien) seine Vergangenheit als Kriegsgefangener erneut überprüften. Erst ein Jahr später fand er wieder Arbeit, diesmal als Porträtfotograf in einem Chemie-Kombinat in der abgelegenen Altaj-Region, wo Baklanov den Rest seines langen Lebens verbringen sollte und zwei gescheiterten Ehen schließlich zum Alkoholiker wurde⁶³.

beschäftigt, trotz der ständigen gesellschaftlichen Diskriminierung ihr Leben wieder aufzubauen – alle bekannten Überlebenden⁶⁴ heirateten in der ersten Nachkriegsdekade und gründeten Familien. Ihre Erfahrungen zu thematisieren war ihnen jedoch nicht möglich – weder in der Öffentlichkeit noch in der Familie⁶⁵. Einzig allein Ivan Bitjukov, der auch später das größte Selbstbewusstsein unter den Überlebenden zeigen sollte, wandte sich bereits am 19. Februar 1946, unmittelbar nach seiner Heimkehr, in einem Brief an den Chefredakteur der landesweiten Zeitung «Pravda»⁶⁶. Gleich zu Beginn, noch vor der Grußformel an den «lieben Redakteur» forderte er Anerkennung für die Opfer des Blocks 20:

Никакие пытки, издевательства и самая плохая смерть, когда вешали, сжигали живьём в крематории и травили газами, не смогли сломить нашу стойкость и веру в победу Красной Армии, руководимой Великим вождём тов. Сталиным, от избавления прогрессивного человечества от шакалов-нацистов. Поэтому мой долг выполнить клятву перед павшими товарищами: «Кто останется жив, рассказать всему прогрессивному человечеству и лично тов. Сталину, что

⁶⁰ Interview mit Rybchinskii's Tochter Nataliya Mikhaylovna Rybchinskaya, Kiev, 5.2.2011; Filtrationsakte Mikhail L'vovich Rybchinskii, Derzhavnyi Arkhiv Kiyev'skoyi Oblasti, Fond P-5617/1/147721/1-21 (Oprosniy List).

⁶¹ N. Ruderman, Nikogdabol'she!, Teil 5, Gudok, 19.6.1960.

⁶² Brief A. M. Mikheenkova an A. S. Yurkova, 12.3.1961, Privat Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 6; Mikheenkova Petr Manuilovich, <http://lists.memo.ru/index13.htm>, 23.2.2011; Telefonate mit Mikheenkova's Tochter Lyubov' Aleksandrovna Maslichenko, Omsk, 3.10.2010, 11.10.2010, 21.12.2010 and 15.1.2011.

⁶³ Vospominaniyabyvshegouznika "blokasmerti" Baklanova Ivana Ivanovicha, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 31; Khodykin, Zhivye ne sdayutsya, 179; I. I. Baklanov, PosluzhnoiSpisok, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 3; ArkhivnayaSpravka, AdministraciyaMikhaylovskogoRayonaAltayskogoKraya, ArkhivnyiOtdel, 30.8.2010; Chat mit L. A. Savickaya, Michayovskoe, 28.8.2010 [17:07:19] and 5.9.2010 [14:02:54].

⁶⁴ Bis auf Šepetja, der ja schon verheiratet gewesen war.

⁶⁵ Scherbakova, Zerrissene Erinnerung, 11-12.

⁶⁶ Brief I. V. Bitjukovs an den Redakteur der Zeitung „Pravda“, 2.?.1946, Staatliches Archiv der Russischen Föderation (GARF), Moskau, Fond 7021, opis' 115, delo 1. Ein Hinweis auf den Brief (ohne Angabe des Inhalts) findet sich in: Konopatčenkova, Koncentracionnye lagerja sistemy Mautchautzen v nacistskojGermanii, 155.

мы умрём не позорной смертью, которую преподнесли нам изверги, а на поле брани с врагом»⁶⁷.

Битюков war der Erste gewesen, der ein Dreigestirn von höherrangigen Luftwaffenoffizieren als Organisatoren des Massenausbruchs nannte – подполковник Николай Иванович Власов, ein hochdekorierter «Held der Sowjetunion», der bei seinem Tode erst 29 Jahre alt gewesen war, außerdem полковник Александр Филиппович Исупов und полковник Кирилл Моисеевич Чубченко, welche sich angeblich in der Gruppe der 25 Personen befunden hatten, die wenige Tage vor dem Massenausbruch der SS denunziert und ermordet worden waren. Bitjukov präsentierte nicht nur die drei toten Kampfflieger, sondern auch sich selbst und seinen Luftwaffe-Kameraden Vladimir Шепетя, der ebenfalls die Mühlviertler Hasenjagd überlebt hatte, als Mit-Organisatoren des Massenausbruchs. Indem er sich selbst als ehemaligen Kriegsgefangenen als Helden präsentierte, nahm Bitjukov das Heldenbild der Tauwetterperiode vorweg, das 1946 noch völlig inakzeptabel war – Miroslav Markedonov bemerkte, Битюков könne von Glück reden, für diesen Brief keine Haftstrafe bekommen zu haben⁶⁸.

Erst zehn Jahre nach Битюковс Brief an die Pravda sollte sich die politische Situation in der Sowjetunion fundamental ändern. In seiner berühmten Geheimrede am 20. Parteitag der KPdSU im Februar 1956 verurteilte Chruschtschow die stalinistischen Repressionen gegen ehemalige Kriegsgefangene. Die meisten Gulag-Häftlinge waren zu dieser Zeit bereits entlassen worden, doch das Bild der ehemaligen Kriegsgefangenen und KZ-Überlebenden als Verräter erwies sich als extrem beständig in der Gesellschaft.

Einer der ersten, der sich der Sache der ehemaligen Kriegsgefangenen annahm, war Сергей Сергеевич Смирнов (1915 – 1976), ein bekannter Journalist und Schriftsteller, der Chefredakteur des wichtigsten sowjetischen Literaturmediums Литературная Газета war. Am 8. Jänner 1958 erwähnte er die Geschichte des legendären Massenausbruchs in einer seiner landesweit ausgestrahlten Radiosendungen. Nur zwei Tage später gab sich Vladimir Шепетя als Überlebender des Massenausbruchs zu erkennen. Kurz darauf waren weitere fünf Überlebende des Blocks 20 gefunden worden⁶⁹.

Von 1960 bis 1962 waren die damals bekannten sechs Überlebenden – Ivan Baklanov, Ivan Битюков, Aleksandr Mikheenko, Vladimir Sosedko, Vladimir Шепетя und Viktor Ukrainev – in engem Kontakt. Es waren diese sechs Überlebenden, welche die «Meistererzählung» ausarbeiteten. Dem neuen Heldentypus entsprach wohl kaum eine Gruppe so idealtypisch, wie die Überlebenden der Mühlviertler Hasenjagd, wie die Historikerin Татьяна Пастушенко bekräftigt:

«[...] то постав новий образ в'язня – героя, який чинив опір навіть у нелюдських умовах. [...] Колишній військовополонений, справжній радянський офіцер, який і в полоні залишився активним борцем із фашизмом, був головним

⁶⁷ Letter of I. V. Bitjukov to the editor-in-chief of „Pravda“, 2.3.1946, Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiskoi Federacii (GARF), Moscow, Fond 7021/115/1/152, 152 oborot.

⁶⁸ E-Mail M. A. Markedonovs an Matthias Kaltenbrunner, 14.3.2012.

⁶⁹ Valentyna Horivna Smirnova, Istoryiavtechy z “blokumertnykiv” konctaboru Mauthauzen: Rekonstrukciya podii ta lyuks'kykh dol', in: V. A. Smolii (Red.), Ukrayins'ki v'yazni konctaboru Mauthauzen. Svidchenniatykh, khtovyzyhv. Kiev 2009, 25–32; L. V. Lehasova, M. Yu. Shevchenko, Arkhiv Serhiya Smyrnovaiyoho vykorystannya u fondi kolekciji ta muzeynii praktici memorial'noho kompleksu „Nacional'nyi muzei istoriyi Velykoyi vitchyzyanoyi viiny 1941–1945 rokiv“, in: V. A. Smolii (Red.), Ukrayins'ki v'yazni konctaboru Mauthauzen. Svidchennya tykh, khto vyzhyv. Kiev 2009, 18–24.

героєм мемуарів і літературних спогадів колишніх в'язнів різних нацистських таборів, які почали виходити в СРСР у 1960-х роках»⁷⁰.

In addition to the survivors, another three people were heavily involved in the negotiation process of the master narrative: Firstly Ariadna Sergeevna Yurkova⁷¹, a journalist in her mid 30-ies from the Southern Russian city of Novocherkassk who worked more intensively on this subject than anyone else, secondly Nikolai Ivanovich Parshin, a former POW and survivor of the Mauthausen main camp (but not of Block 20) and finally the above-mentioned Sergei Smirnov, whose brochure «The heroes of the death block» published in 1962 eventually gained the undisputed status of the master narrative⁷².

The main obstacle to a generally accepted version of the events in Block 20 was the stark contrast between the two rivaling parallel hierarchies existing in Block 20 – on the one hand the «pilots», a well-organized group of higher ranking air force officers holding a privileged position, and on the other hand the so-called «штубендисти» (from the German word «Stubendienste», inmates of duty in barrack-rooms), prison functionaries, who to varying extent were ready to collaborate with the SS guards.

Die «Meistererzählung» der Mühlviertler Hasenjagd wurde zwischen 1960 und 1962 von sechs Überlebenden – von Ivan Baklanov, Ivan Bitjukov, Aleksandr Micheenkov, Vladimir Sosedko, Vladimir Šepetja und Viktor Ukrainev – ausverhandelt. Innerhalb der Überlebenden sind zwei Gruppen auszumachen, welche jeweils ihre Version der Ereignisse propagierten: einerseits die «Kampfflieger», also Luftwaffenoffiziere, welche alle Heldentaten und die Gesamtorganisation des Aufstands für sich reklamierten, und andererseits die štubendisty (Funktionshäftlinge), denen Kollaboration vorgeworfen wurde, welche aber für ihren Beitrag am Ausbruch ebenfalls gewürdigt werden wollten. Neben den Überlebenden waren vor allem die Journalistin Ariadna Sergeevna Jurkova und der ehemalige Mauthausen-Häftling (des allgemeinen Lagers) Nikolaj Ivanovič Paršin, der sich intensiv mit der Mühlviertler Hasenjagd beschäftigte, am Ausverhandlungsprozess beteiligt. Obgleich dieser Prozess nie zum Abschluss kam – eine gemeinsame, von allen Überlebenden akzeptierte Version der Ereignisse wurde nicht gefunden –, ist dennoch von der Existenz einer «Meistererzählung» zu sprechen. Es war die Erinnerung einer bestimmten Gruppe, der «Kampfflieger», die von Anfang an in den Zeitungsartikeln Jurkovas dominiert hatte, bevor sie der Schriftsteller Sergej Smirnov Ende 1962 in leicht abgewandelter Form in seiner Broschüre «Geroiblokasmerti» (Die Helden des Todesblockes) übernahm. Durch die Broschüre des bekannten Schriftstellers war die «Meistererzählung» endgültig kodifiziert. Alle späteren Publikationen, auch diejenigen, welche die Sichtweise der štubendisty vertraten, hatten sich im engen Deutungsrahmen der Meistererzählung zu bewegen und konnten abweichende Positionen nur als Ergänzung, nicht aber als Gegendarstellung zu dieser präsentieren. In der Folge sollen die wesentlichen Konfliktlinien dieses komplexen Ausverhandlungsprozesses nachgezeichnet werden.

⁷⁰ Pastušenko, Osoblyvosti reprezentaciji dosvidu perebuвання u nacysts'komu koncentracijnomu tabori Mauthausen v usnych istorijach kolyšnih v'jazniv, in: Smolij (Red.), Ukrajin'ski v'jazni konctaboru Mauthausen, 33-34.

⁷¹ Zu Jurkovas Perspektive siehe: Interview mit A. S. Yurkova, Novocherkassk, Russland, 28-30.9.2010.

⁷² Sergei Sergeevich Smirnov, Geroiblokasmerti. Moscow 1963.

Bei der Analyse der internen Hierarchien im Block 20 ist die Schlüsselfrage folgende: Wer von den Überlebenden erinnert wen, und weshalb? Alle Überlebende erinnerten einige Mithäftlinge, die sie namentlich gekannt hatten – in einigen Fällen konnten sie sogar deren militärische Ränge und ihre Heimatregion nenne, während sie häufig lediglich ihren Vornamen oder кличка kannten.

Die beiden überlebenden Luftwaffe-Piloten, Ivan Битюков und Vladimir Шепетя, die sich bereits im StalagŁódź gekannt hatten, erinnerten jeweils ein Dutzend ihrer Mithäftlinge im Block 20 – und beide erwähnten ausschließlich Kameraden von der Luftwaffe, darunter Власов, Исупов und Чубченков, die später als die Organisatoren des Massenausbruchs kanonisiert wurden. Den beiden Piloten Битюков und Шепетя zu Folge waren es ausschließlich Luftwaffenoffiziere gewesen, welche – vermutlich auf Grund ihrer verhältnismäßig privilegierten Position – den Kern der Widerstandsbewegung im Block 20 gebildet hätten und später zur Organisation des Ausbruch geworden wären. Insofern wird klar, dass die Luftwaffenoffiziere im Block 20 eine Parallelhierarchie von großer Bedeutung darstellten. Einige von ihnen, insbesondere eine geringe Zahl an höherrangigen Offizieren, hatten angeblich bessere Lebensbedingungen als die übrigen und waren daher in der Lage, einige ihrer Mithäftlinge zu unterstützen. Битюков und Шепетя waren bestrebt, die «Piloten» als einzige Gruppe, die Widerstand geleistet hätte, darzustellen:

Здесь я встретил многих летчиков из 2-го лагеря города Лодзь (Польша), которые были приговорены к уничтожению. Мы летчики не могли в то время говорить, кто мы такие, потому что среди нас были и уголовники, которые за кусок эрзац-хлеба способствовали уничтожению наших товарищей⁷³.

Bei diesen «Kriminellen», über die Битюков hier voller Verachtung sprach, waren natürlich die «shtubendisty» gemeint, die zweite Gruppe, welche eine Parallelhierarchie im Block 20 bildete. Vladimir Шепетя charakterisierte diese als [прислуга] которая состояла до 50ти человек имеющих преимущество перед остальными [узниками] в питании и другом. В состав этой прислуги входило три голландца, два поляка, остальные русские, в основном уголовники и не офицеры Советской Армии – нечисть которая за кусок хлеба из отпилков уничтожали наших товарищей по заданию эсесовцев. Они в основном мешали сплочению среди нас, следили за каждым движением и разговором и доносили блоковому-уголовнику⁷⁴.

Aleksandr Mikheenkov und Nikolai Cemkalozu Folge, welche eine ähnliche Meinung wie Шепетя den «shtubendisty» gegenüber hatten⁷⁵, ist festzustellen, dass diese Häftlinge wohl eine größere Gruppe von «alten Häftlingen» bildeten, welche an der Überwachung und Disziplinierung ihrer Mithäftlinge mitwirkten – jedoch ohne genau zugewiesenen Funktionen wie die «Funktionshäftlinge» im Rest des Lagers. Im Gegenzug genossen sie etwas bessere Lebensbedingungen, bekamen etwas mehr Nahrung und konnten partiell in der Baracke bleiben, während die übrigen Häftlinge im

⁷³ Brief I. V. Bitjukovs an V. N. Ukrainev, 20.3.1960, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 1.

⁷⁴ V. N. Shepetya, Vospominaniyanapisannyesamym, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 10–11.

⁷⁵ Letter of A. M. Mikheenkov to A. S. Yurkova, 12.3.1961, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 4; Izbesidy Smyrnova S. S. z Cemkalom M. R., in: V. A. Smolii (Red.), Ukrayins'kiv'yznykonctaboru Mauthauzen. Kiev 2009, 66.

Freien misshandelt wurden. Bis zu einem gewissen Grad schafften es die Überlebenden, das Problem der «shtubendisty» in ihrer Erinnerung zu externalisieren: der blokovoi (Blockältester) war nach Angaben der Überlebenden ein Deutscher oder Österreicher, dessen engste Mitarbeiter Niederländer und Polen. Ein weiterer Funktionshäftling, genannt «Мишка Татарин», wird als einer der gewalttätigsten «shtubendisty» beschrieben. In den Berichten der Überlebenden verkörpert er den kriminellen sowjetischen Offiziere, der sein Vaterland verrät, um zu überleben. Seine angebliche krimintatarische Herkunft, von einer ethnischen Gruppe, die kollektiv für angeblich Kollaboration mit den Nazis deportiert worden war, diente als weiterer Faktor in dieser Externalisierung – «Мишка Татарин» wurde quasi aus der sowjetischen Nation ausgeschlossen⁷⁶.

Jede dieser beiden beschriebenen Hierarchien fungierte als mehr oder weniger informelles Beziehungsnetzwerk zwischen den Häftlingen und ermöglichte diesen, in einigen Fällen mehrere Monate im Block 20 zu überleben – die Lebenserwartung für einen gewöhnlichen Häftling, der von keinem Netzwerk unterstützt wurden, war hingegen im Block 20 extrem kurz, weniger als ein Monat im Herbst und Winter 1944. Vladimir Шепетя beispielsweise, ein Hauptmann der Luftwaffe, verbrachte sechs Monate im Block 20, vermutlich dank seines hohen Ranges und der Hilfe der «Piloten», während Ivan Baklanov und Vladimir Sosedko, die mit den «shtubendisty» verbunden waren, sechs bzw. sogar acht Monate überleben konnten.

Von Beginn des Ausverhandlungsprozesses der Erinnerung an war die Trennlinie zwischen den sechs Überlebenden klar: Auf der einen Seite standen Baklanov und Sosedko, die «shtubendisty», und auf der anderen Битюков and Шепетя, die «Piloten». Mikheenkov und Ukrainev, die in keines der beiden Netzwerke stark eingebunden waren, vertraten eine mehr oder weniger neutrale Position, wobei Mikheenkov später auf Seite Baklanovs stand, welcher ihm im Block 20 das Leben gerettet hatte. Die «Piloten» verachteten die «shtubendisty» und warfen diesen Kollaboration vor, wie Nikolai Parshin 1961 berichtete und Битюков zitierte, welcher

«[...] на каждом углу глаголил, что в 20 блоке были только две категории узников: герои летчики и подлецы. К последним он относил кроме десятков «штубендистов» и Украинцева [...]»⁷⁷.

Diese Polarisierung zwischen den sechs Überlebenden kann an Hand von Konflikten exemplifiziert werden, die zwei Schlüsselereignisse des Ausbruchs betreffen, welche große Bedeutung für die Meistererzählung haben sollten. Beide Ereignisse spiegeln die konkurrierenden Perspektiven der beiden Gruppen wieder: Während von den Überlebenden generell akzeptiert wurde, dass der «Held der Sowjetunion» Nikolai Vlasovs Organisator des Massenausbruchs zu betrachten sei, wurde der Standpunkt der «Piloten», alle Heldentaten seien von diesen selbst ausgegangen, von Sosedko und Baklanov angefochten. Diese forderten ihrerseits Anerkennung für sich und

⁷⁶ Die genauesten Informationen zu «Mishka Tatarin» finden sich bei Bitjukov: Brief I. V. Bitjukovs an V. N. Ukrainev, 20.3.1960, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 2.

⁷⁷ Brief N. I. Parshins an A. S. Yurkova, 8.6.1961, Private Archives Raisa Vladimirovna Lanskaya, 4.

andere «shtubendisty», insbesondere für deren Rolle bei der Ermordung des Blockältesten. Die Tötung des Blockältesten ist als wesentliches Ereignis anzusehen – die «shtubendisty» hatten ihn zu beseitigen, um sicherzustellen, dass niemand innerhalb der Baracke den Ausbruch stören würde, wie Ivan Baklanov schrieb:

Вечером 2 февраля 1945 года Ю.Ткаченко подошел к нам с Иваном Фенотой и сказал: – Сейчас будем душить блокового. Понаблюдайте за часовыми на вышках. Вскоре в коридор вышел Левка-штубендист, за ним еще несколько человек-узников. У одного из тех, что шли сзади, было в руках одеяло (одеяла были в комнате блокового). Блоковому вдруг сзади накинули на голову одеяло. Ткаченко и еще пятеро узников набросились на палача, свалили его с ног, накинули на шею ремень, начали душить и наносить удары зажатыми в кулаки гвоздями и камнями. Руководил всей этой операцией Юрий Ткаченко. Мы с И. Фенотой наблюдали за вышками и видели, как душили блокового. Затем возле нас на секунду остановился Ткаченко и спросил:

– Как дела? Не дожидаясь ответа, он кивнул головой в сторону коридора: – Добейте этого пса. Мы побежали в коридор. Блоковой был еще жив, стоял на четвереньках. Мы с Фенотой начали снова его душить, а затем труп оттащили в уборную, куда обычно бросали трупы узников⁷⁸.

Nach dem Krieg war Ivan Baklanov der einzige unter den acht bekannten Überlebenden, der – äußerst vorsichtig aber mit erstaunlicher Offenheit – seine Involvierung in das Netzwerk der «shtubendisty» thematisierte, wofür er von den anderen Überlebenden harsch kritisiert wurde. Als Baklanov 1960 in einer Schule von seinen Erlebnissen erzählte, berichtete er, er hätte einen besseren Schlafplatz als die übrigen erhalten – durch die Unterstützung seines Freundes Yuri Tkachenko, eines der führenden «shtubendisty» im Block 20⁷⁹. Gleichzeitig versuchte er stets, die «shtubendisty» zu verteidigen und bekräftigte, dass Tkachenko nur deshalb kollaboriert habe, um seinen Mithäftlingen zu helfen⁸⁰. Der Mord an ihrem «Chefs» war gleichzeitig ein Zeichen der Loyalität den Organisatoren des Massenausbruchs gegenüber – und genau aus diesem Grund war die Frage, wer nun am Mord des Blockältesten beteiligt gewesen war, auch so brisant. Indem er angab, den Blockältesten ermordet zu haben, «gestand» Baklanov automatisch, er sei Teil der kollaboristischen «shtubendisty» gewesen, was für die «Piloten» inakzeptabel war, wie Vladimir Шепетя Baklanov in einem Brief klar machte:

– Я, конечно, не следователь, но меня опять поражает твое близкое отношение с блоковой прислугой. Как это получилось, что ты убивал блокового? Я прекрасно знаю, кто его убивал. Я только хочу тебе напомнить, что убийство происходило блоковой прислугой, а как попал ты в этот список, следует разбираться. Но обо всем будем разбираться совместно с оставшимися в живых.

⁷⁸ Vospominaniyabyvshegouznika "blokasmerti" BaklanovaIvanaIvanovicha, Private Archive M. A. Markedonov / A. S. Yurkova, 26–27.

⁷⁹ MichailAleksandrovichBucharov, Vo imyasvobody, Uchitel'skayaGazeta, 20.12.1960.

⁸⁰ Vospominaniyabyvshegouznika "blokasmerti" BaklanovaIvanaIvanovicha, Private Archive M. A. Markedonov / A. S. Yurkova, 26; Khodykin, Zhivye ne sdayutsya, 96.

Я могу тебя предупредить заранее, что если только действительно еще оказалось пять товарищей в живых, то они меня узнают, а я их⁸¹.

Ein zweites, nicht weniger dramatisches Ereignis war die Eroberung eines Wachturm durch die Häftlinge. An der Frage, wer nun während des Ausbruches in den Besitz des Maschinengewehrs auf dem Wachturm gelangt sei, entzündete sich bereits im Sommer 1960 ein heftiger Streit. Bitjukov hatte in seinen Erinnerungen diese Heldentat für sich selbst reklamiert und schrieb, er sei über die Stiege auf den Wachturm geklettert und habe mit dem Maschinengewehr auf die SS-Männer des gegenüberliegenden Turms gefeuert, bevor er davongelaufen sei⁸². Vladimir Sosedko behauptete jedoch nach einem Treffen mit Nikolaj Paršin im Veteranenkomitee in Moskau, sein Freund Aleksandr Tatarnikov – und nicht Bitjukov – habe die Heldentat mit dem Maschinengewehr vollbracht und sei dabei ums Leben gekommen⁸³. Jurkova verteidigte Bitjukov in dieser Angelegenheit energisch und sandte Sosedko einen wütenden Brief, in welchem sie ihn vernichtend kritisierte und ihm «bestialischen Hass» auf Bitjukov vorwarf⁸⁴. Bei ihrem Treffen in Novočerkassk habe ihr Sosedko eine ganz andere Version vom Tode seines Freundes erzählt, so Jurkova: Tatarnikov sei noch vor der Überwindung der Mauer erschossen worden und habe es gar nie auf den Wachturm geschafft⁸⁵. Sosedko antwortete ihr tief beleidigt und blieb bei seiner Version, dass Tatarnikov im Besitz des Maschinengewehrs gewesen sei⁸⁶. Tatsächlich hatten Sosedkos veränderte Aussagen einen konkreten Hintergrund, wie Nikolaj Paršin in einem Brief erklärte. Es sei notwendig gewesen, Tatarnikov eine Heldentat zuzuschreiben, um dessen Hinterbliebenen zu helfen:

Поэтому возник план-гипотеза о захвате третьей вышки Татарниковым. И еще. У Татарникова нашлась очень хорошая, но бедно живущая семья. Ей необходима помощь. Но эта помощь не придет, если их муж и отец пропал без вести, хотя он и погиб в 20 блоке при восстании в бою. Предположительно решается вопрос о присвоении имени А.В. Татарникова тому отделению милиции, где он служил до войны. Это отделение возьмет шефство над семьей героя. В этом я не вижу ничего плохого⁸⁷.

Die internen Konflikte und Intrigen zwischen den Überlebenden und den anderen Personen, die in den Ausverhandlungsprozess der Meistererzählung involviert waren, sind als unvermeidliche Konsequenz dessen zu sehen, dass alle Überlebenden versuchten, ihre eigenen Heldentaten und die ihrer verstorbenen Freund in den Vordergrund zu rücken. Solch eine Zahl an individuellen Heldenerzählungen war einfach nicht kompatibel. So verwundert es nicht, dass keine gemeinsame, allgemein akzeptierte Version der Ereignisse gefunden werden konnte. Es war der Schriftsteller Sergei Smirnov der dennoch eine Art von Meistererzählung etablierte, welche von niemand in Frage zu stellen wagte. Bald nach einem Auftritt der der sechs Überlebenden

⁸¹ Brief V. N. Shepetyas an I. I. Baklanov, 8.2.1961, Private Archive M. A. Markedonov/A. S. Yurkova, 1–3.

⁸² Tetrad' Nr. 5 rukopisnychvospominanijakapitanaaviaciiBitjukovaIvanaVasil'eviča, Privatarhiv M. A. Markedonov/A. S. Jurkova, 3-4.

⁸³ Brief A. S. Jurkovas an V. I. Sosedko, 4.7.1960, Privatarhiv M. A. Markedonov/A. S. Jurkova, 4.

⁸⁴ Brief A. S. Jurkovas an V. I. Sosedko, 4.7.1960, Privatarhiv M. A. Markedonov/A. S. Jurkova.

⁸⁵ Brief A. S. Jurkovas an V. I. Sosedko, 4.7.1960, Privatarhiv M. A. Markedonov/A. S. Jurkova, 4.

⁸⁶ Brief V. I. Sosedkos an A. S. Jurkova, [1960], Privatarhiv M. A. Markedonov/A. S. Jurkova, 2.

⁸⁷ Brief N. I. Parshins an A. S. Yurkova, 8.6.1961, Private Archives RaisaVladimirovnaLanskaya, 13-14.

gemeinsam mit Jurkova und Smirnov im staatlichen Fernsehen im September 1962 publizierte Smirnov eine eilig hingeschriebene 46-seitige Broschüre mit dem Titel «Герои Блока Смерти», welche die Ereignisse des Massenausbruchs beschrieb⁸⁸. Smirnov präsentierte hauptsächlich die Version der «Piloten» und kanonisierte eine Dreigestirn von Kampfpiloten, Vlasov, Isupov und Chubchenkov, als die Hauptorganisatoren des Ausbruchs. Zudem erhält dies Broschüre zahlreiche fiktive Elemente: Der Schriftsteller präsentierte den etwa Block 20 als Experimentierfeld für neue Foltermethoden, welche die SS an den Häftlingen testen würden, oder stellte die absurde Behauptung in den Raum, die vollkommend ausgemergelten Häftlinge hätten während der «Mühlviertler Hasenjagd» SS-Männer mit bloßen Händen erwürgt. Die Figuren der Überlebenden bleiben blass; Namen von Häftlingen, die im Block 20 ermordet worden waren, werden überhaupt nicht erwähnt.

Nicht zufällig waren es Micheenkov und Baklanov, welche ihre individuellen Erinnerungen 1963⁸⁹ bzw. 1965⁹⁰ in Buchform veröffentlichten. Gerade sie mussten sich – gemeinsam mit Sosedko – in Smirnovs Meistererzählung am allerwenigsten repräsentiert fühlen, war doch ausschließlich die Sichtweise der Kampfflieger wiedergegeben worden, während nicht ein einziger ihrer toten Kameraden auch nur namentlich erwähnt worden war. Insbesondere Baklanovs Erinnerungen, vom Journalisten Ivan Fedorovič Chodykin aufgezeichnet, sind somit als Gegenentwurf zur Meistererzählung Smirnovs zu betrachten – als Gegenentwurf freilich, welcher sich dennoch innerhalb der engen Grenzen ebendieser Meistererzählung zu bewegen hatte. War Nikolaj Ivanovič Vlasov die Heldenfigur der Kampfflieger, so rückt in Baklanovs Buch durch Jurij Potapovič Tkačenko ein štubendist, ein Funktionshäftling, in den Vordergrund. Während die Kampfflieger die štubendisty verachteten, kreierte Baklanov durch seinen Freund Tkačenko die Figur eines «guten Kollaborateurs», welcher mit den Deutschen nur kooperiert hatte, um seinen Mithäftlingen möglichst effektiv helfen zu können. Gleichzeitig rechtfertigte Baklanov damit auch sein eigenes Überleben im Block 20, welches er dem Funktionshäftling Tkačenko zu verdanken hatte⁹¹. Da Vlasov aber bereits als Hauptorganisator des Aufstands kanonisiert worden war, war eine Heldendarstellung Tkačenkos nur durch die Verbindung zu Vlasov möglich. Baklanovs Autor Chodykin konstruierte daher fiktive Dialoge zwischen Vlasov und Tkačenko, in welchen der Funktionshäftling gemeinsam mit dem Fliegerass über die Organisation des Aufstands berät. Neben Baklanov nahm der Autor auch den Überlebenden Sosedko und dessen Freund Aleksandr Tatarnikov in diesen inneren Kreis der Organisatoren auf⁹².

Die öffentliche Beschäftigung mit der Mühlviertler Hasenjagd in der Sowjetunion endete Mitte der 1960er Jahre. Der Tauwetterperiode, als ehemalige Kriegsgefangene und KZ-Überlebende als Helden anerkannt worden waren, folgte der Brezhnev'sche «Stillstand» nach, und das politische Interesse an Überlebensgeschichten kam schnell

⁸⁸ Sergei Sergeevich Smirnov, *Geroiblokasmerti*. Moscow 1963.

⁸⁹ Aleksandr Manuilovič Micheenkov, *85 dnej v bloke smerti*. Smolensk 1963.

⁹⁰ Ivan Fedorovič Chodykin, *Živye ne sdajutsja*. Novosibirsk 1965.

⁹¹ Chodykin, *Živye ne sdajutsja*, 96-98.

⁹² Chodykin, *Živye ne sdajutsja* 111-114.

zum Erliegen. Daneben gab es noch andere Gründe für das Scheitern, die «Mühlviertler Hasenjagd» als landesweite Heldengeschichte zu etablieren. Neben den endlosen Streitereien zwischen den Überlebenden selbst und den beteiligten Journalisten⁹³ war es die Mauthausen-Sektion des Sowjetischen Komitees für Kriegsveteranen welche die Überlebenden des «Todesblocks» kaum unterstützte. Die «gewöhnlichen» Überlebenden des KZ Mauthausen (außerhalb des «Todesblocks») hatten bereits 1957 eine eigene Sektion gegründet. Deren Anerkennung als Kriegsveteranen basierte ausschließlich auf deren Status als Widerstandskämpfer im KZ, während sie noch vor kurzem als Verräter betrachtet worden waren. Ihr Versuch, ihre Leistung bei der Organisation einer Widerstandsbewegung ins rechte Licht zu rücken, kulminierte in der Legende des «allgemeinen Aufstands» im Mai 1945: Nicht die US-Armee, so die Behauptung, habe Mauthausen befreit, sondern die Häftlinge hätten sich – unter Leitung sowjetischer Kriegsgefangener – selbst befreit⁹⁴. Das Auftauchen überlebender Häftlinge des «Todesblocks», die im Gegensatz zu den übrigen Häftlingen tatsächlich einen Aufstand organisiert hatten, musste somit von den Mauthausen-Überlebenden des Veteranenkomitees als Bedrohung ihres Mythos' der «Selbstbefreiung» betrachtet werden. Die Geschichte der «Selbstbefreiung» im Mai 1945 wurde jedoch von höchster Stelle – von Nikita Chruschew selbst – abgesegnet. Bei seinem Besuch in der Gedenkstätte Mauthausen am 3. Juli 1960 bekräftigte der Kremlchef in seiner Ansprache, Major Andrej Pirogov, ein Mitglied des Veteranenkomitees, habe im Mai 1945 den bewaffneten Kampf organisiert – der Massenausbruch aus dem «Todesblock» hingegen wurde mit keinem Wort erwähnt⁹⁵.

It was only the discovery of two other survivors in 1963 that led to a renewed public interest in the mass escape. Erst das Auftauchen zweier weiterer Überlebender im Jahr 1963 führte zu einem erneuten Interesse an der Geschichte des Massenausbruchs. Mikhail Rybchinskii und Nikolai Cemkalo hatten sich während des medialen Interesses 1958 bewusst nicht als ehemalige Häftlinge zu erkennen gegeben. Ihre Geschichte wurde erst publik, als Mitglieder der Familie Langthaler, welche die beiden während der Mühlviertler Hasenjagd gerettet hatten, Kontakt zu Mitarbeitern der sowjetischen Botschaft in Österreich aufnahmen und diesen einen Brief zeigten, den die beiden Geretteten 1945 hinterlassen hatten. Die berührende Geschichte der österreichischen Bauernfamilie, welche ihre Leben riskiert hatte, um zwei Sowjetoffiziere zu retten, schaffte es, die österreichische und die sowjetische Perspektive auf die Mühlviertler Hasenjagd, selbst in den Zeiten des Kalten Krieges, zu vereinen. 1967 wurde die mittlerweile 79-jährige Maria Langthaler, von der die Initiative zur Rettungsaktion

⁹³ Zum gescheiterten Versuch, das Interesse an den Überlebenden wiederzubeleben, siehe: Letter of N. I. Parshinto V. I. Sosedko, 28.12.1976, Private Archives Raisa Vladimirovna Lanskaya.

⁹⁴ Zur Perspektive der Mitglieder des Veteranenkomitees siehe deren veröffentlichte Erinnerungsberichte: Valentin Ivanovich Sacharov, V zastenakh Mauthausena. Simferopol' 1959; in German translation: Valentin Sacharov, Aufstand in Mauthausen. Berlin (Ost) 1961; Yurii Pavlovich Curkan, Posledniikrugada. Odessa 1967; Aleksandr Moisseevich Iosilevich, Pobedilismert'. Zapiski byvshego uznika gitlerovskogo konclageriya. Kharkiv 1964; Yurii Evgen'evich Pilyar, Vse'tobylo. o. O. o. J.; Andrei Ioannikievich Pirogov, Itogozabyt'nel'zya. Vospominaniya byvshego voennoplennogo. Odessa 1961.

⁹⁵ B. Pankin, Cvetynakamnyach Mauthausena, Komsomol'skaya Pravda, 5.7.1960; Eva Prister [Priester], Chtobyut' onikogda ne povtorilos' ... Pravda, 5.7.1960; Chruschtschow im Etappenziel Linz, Oberösterreichische Nachrichten, 4.7.1960; Louis Barcata, Chruschtschow auf seiner Propagandatournee, Die Presse, 5.7.1960.

ausgegangen war, nach Kiev und Luhans'k, die Heimatstädte der beiden Überlebenden, eingeladen, wo ihre ein überwältigender Empfang bereitet wurde⁹⁶.

Die sechs Überlebenden, welche die Meistererzählung ausverhandelt hatten, trafen sich nach ihrem TV-Auftritt 1962 nie wieder und gerieten weitgehend in Vergessenheit. Einige von ihnen traten am 9. Mai, dem sowjetischen Tag des Sieges über Nazi-Deutschland, als «Veteranen» an Schulen ihrer Umgebung auf⁹⁷. Der einzige Erinnerungsort der Mühlviertler Hasenjagd in der Sowjetunion war ein Obelisk zu Ehren des angeblichen Organisators des Massenausbruchs, Nikolai Vlasov, am 9. Mai 1966 in Vlasovs Heimatstadt Lyubercy, einem Vorort Moskaus, enthüllt wurde. Die treibende Kraft bei der Errichtung dieses Denkmals war – auch hier – die Journalistin Ariadna Jurkova sowie Vlasovs Mutter Matrena Grigor'evna Vlasova (1893-1988), die mit dem legendären Widerstandshelden ihr einziges Kind verloren hatte. Später löste sich der Kult um die Person Vlasovs immer mehr von der Repräsentation des Massenausbruchs aus Mauthausen⁹⁸. In Lyubercy wurde auch eine Schule nach Vlasov benannt und in einem Klassenzimmer ein kleines Museum eingerichtet. Dieses Museum existiert beinahe unverändert bis heute; einige Tafeln zeigen das Leben des Helden und dessen beeindruckende Karriere als Kampfpilot. Vlasov wird nach wie vor als Idealbeispiel eines Patrioten präsentiert: Während die Geschichte des «Todesblocks» im Museum nur eine geringe Rolle spielt, lernen die Schüler bis heute die Biografie Vlasovs auswendig – inklusive der Behauptung des Überlebenden Bitjukov, Vlasov sei lebend im Krematorium von Mauthausen verbrannt worden⁹⁹.

Als die Sowjetunion 1991 zerfiel, waren vier der acht bekannten Überlebenden der Mühlviertler Hasenjagd noch am Leben: Ivan Baklanov und Aleksandr Mikheenkov wurden zu Bürgern der Russischen Föderation, während Rybchinskii und Cemkalo die ukrainische Staatsbürgerschaft erhielten. In den ersten beiden postsowjetischen Jahrzehnten erhielten sie kaum mediale Aufmerksamkeit – mit Ausnahme Michail Rybchinskiis, der häufig zu seinen Rettern nach Österreich reiste¹⁰⁰. Erst kürzlich

⁹⁶ Interview mit M. L. Rybčinskij, Kiew, 19.10.2002, AMM, Mauthausen Survivors Documentation Project, OH/ZP1/604, 41; Kohl, Auch auf dich wartet eine Mutter, 113–116; A Sreb[...], Geroi „Bloka 20“ naydeny, PravdaUkrainy, 14.4.1963 [some pages missing]; A. Chernichenko, Geroi „Bloka 20“, Pravda, 15.4.1963; Oni zhdutsvoichrusskikh synovey, PravdaUkrainy, 1.3.1964; Chitateli „Pravdy Ukrainy“ pomnyat [...], PravdaUkrainy, 17.3.1964; Telegram of Mikhail Rybchinskii to the Langthaler family, March 1964; in: Niemand wollte es getan haben ... Texte und Bilder zur „Mühlviertler Hasenjagd“. Holzschnitte von Herbert Friedl. Fotos von Heribert Erhart. Texte von Peter Assmann, Gottfried Bachl, Franz Buchegger, Peter Paul Kaspar. Grünbach 1996, 76; Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere, 256 (Frau Maria Langthaler berichtet über ihren Besuch bei Michail Rjabtschinskij [!] in Kiew und bei Nikolai Zemkalo [!] in Lugansk in der UdSSR).

⁹⁷ Brief L. Zablockas an V. I. Sosedko, 29.3.1969, Private Archive R. V. Lanskaya; Telefonat mit Dmitrii Eduardovich Shepetya, Poltava, 14.3.2011; Fotografien I. I. Baklanovs, Private Archive L. A. Savickaya.

⁹⁸ A. S. Yurkova, Cheloveki z legendy, Zavodskaya Pravda, Lyubercy, 23.12.1964; Prikaz Lyubereckomu Garnizonu, 21.5.1966, http://its-unknown-war.blogspot.com/view/sidebar#!/2011/01/blog-post_24.html, 3.1.2012; Matrena Grigor'evna Vlasova, „Zhdusynovey ...“. 9 maya ya vstrechu svoikh rebyat u obeliska. Pridupervoi, buduzhat', Komsomol'skaya Pravda, 12.2.1975; Kuzovkin, Kavaler Zolotoi Zvezdy Nr. 756, Ugol Zreniya, <http://uz.colonna.ru/rubric/countryman/101.html>, 17.3.2011; Yu. Platonov, Nikolaj Vlasov, <http://militera.lib.ru/bio/pilots/04.html>, 6.12.2010; V. Dubov, Zolotaya Zvezda Nr. 756, in: P. Veynshtejn (Red.), Shagi v bessmertie. Moscow 1965, 194–201 [letzte Seiten fehlen 198–199].

⁹⁹ Ich besuchte das Museum am 24. September 2010. Auf der Homepage der Schule findet sich ein Bericht über meinen Besuch: http://mou5.ru/muzei_30_09_2010.html, 3.1.2012.

¹⁰⁰ Zur Perspektive der Familien vgl. die Aufzeichnungen der Telefonate mit den Kindern und Enkelkindern der Überlebenden: Lyubov' Aleksandrovna Maslichenko, Omsk, Russia, 3.10.2010, 11.10.2010, 21.12.2010, 15.1.2011; Nataliya Mikhaylovna Rybchinskaya, Kiev, Ukraine, 5.2.2011, 7.2.2011; Anna Pavlovna Shepetya, Poltava, Ukraine, 28.3.2011; Dmitrii Eduardovich Shepetya, Poltava, Ukraine, 14.3.2011; Nikolai Viktorovich Ukraincev, Novocheerkassk, Russia, 28.09.2010; Raisa Vladimirovna Lanskaya, Krasnodar, Russia, 1.10.2010, 4.3.2011; Yurii Nikolaevich Cemkalo, Luhans'k, Ukraine, 11.2.2011.

wurde die Geschichte der Mühlviertler Hasenjagd wiederentdeckt. 2009 veröffentlichte die Ukrainische Akademie der Wissenschaften bemerkenswerte Erinnerungsberichte von Überlebenden aus dem Nachlass des Schriftstellers Sergei Sergeevich Smirnov, der im «Museum des Großen Vaterländischen Krieges» in Kiew aufbewahrt wird. Zur selben Zeit begann Miroslav Alekseevich Markedonov, der über seine Mutter, die Journalistin Ariadna Sergeevna Yurkova, alle Überlebenden persönlich gekannt hatte, einige Dokumente online zu publizieren. Ariadna Sergeevna Yurkova ist heute die einzige noch lebende Protagonistin der Nachgeschichte der Mühlviertler Hasenjagd in der Sowjetunion. Mit nunmehr 89 Jahren lebt sie noch immer in ihrer «komunalka» in Novocherkassk, wo 1960 das erste Treffen von Überlebenden der Mühlviertler Hasenjagd stattgefunden hat.

© *Маттіас* КАЛЬТЕНБРУННЕР

**БЛОК СМЕРТІ.
МАСОВА ВТЕЧА РАДЯНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ ІЗ КОНЦТАБОРУ
МАУТХАУЗЕН І «ПОЛЮВАННЯ НА ЗАЙЦІВ
В ОКРУЗІ МЮЛЬФІРТЕЛЬ».
ІСТОРІЯ, НАСЛІДКИ, ДОСЛІДЖЕННЯ**

Темою цієї роботи є масові вбивства нацистами остарбайтерів та радянських військовополонених під час «Операції К», або «Операції Кугель». У рамках цього заходу в період із лютого 1944 р. до лютого 1945 р. у концтаборі Маутхаузен було вбито близько 5 040 осіб. Перші жертви були страчені відразу після прибуття в Маутхаузен. Наприкінці травня 1944 р. полонених переводили до казарм т. зв. блоку № 20 – «блоку смерті», де вони повільно помирали. Станом на кінець січня 1945 р. у ньому перебувало близько 570 – 760 живих бранців. У ніч з 1 на 2 лютого 1945 р. вони здійснили масову втечу. Процес переслідування за участі підрозділів СС і поліції, фольксштурму й цивільних австрійців отримав назву «Полювання на зайців в окрузі Мюльфіртель». Майже всі втікачі загинули від рук переслідувачів. Відомі імена 8 осіб, яким удалося вижити.

Операція «Полювання на зайців» є єдиним прикладом масової втечі з одного з головних концентраційних таборів. На рівні організації його можна порівняти лише з повстаннями в таборах смерті Собібор і Треблінка. Згодом розповідь про «Полювання на зайців в окрузі Мюльфіртель» неодноразово викликала науково-художній інтерес. В Австрії ці події вперше дійшли до загалу в 1995 р. після нагородження фільму «Полювання на зайців» режисера Андреаса Грубера. В основі фільму лежать описані події. У 2009 р. Національна академія наук України опублікувала кілька спогадів утікачів з архіву Сергія Смірнова, який зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Проте багато

аспектів цієї історії донині залишаються невідомими. Важливим завданням автор вважав ознайомитися з австрійським та радянським бачення проблеми і проаналізувати всі доступні джерела.

У центрі уваги пропонованої статті – мемуари 8 відомих осіб, які вижили. Спогади були записані під час «відлиги» в Радянському Союзі наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. Пропонована публікація базується на нещодавньому дослідженні автора – «Втеча з блоку смерті».

Операція «Кугель» спочатку проводилася з метою таємних убивств цивільних полонених, які підозрювалися в русі опору. Жертвами були так звані «східні робітники», тобто радянські громадяни, а також поляки з «Генерал-губернаторства». Із січня до вересня 1943 р. близько 260 тис. іноземців були засуджені за «прогули», спочатку за неінтенсивне виконання робіт, а потім за передбачуваний саботаж. Обидва злочини були визнані «порушенням робочого договору». Саме в цей період починаються втечі примусових робітників, які викликали реакцію німецького керівництва – «Операцію Кугель».

Також виникає категорія робітників, відома як «Кугель-в'язень», яка з лютого до червня 1944 р. присвоювалася абсолютно довільно за будь-який саботаж, за крадіжку, залишене робоче місце, у деяких випадках – за звинувачення в сексуальних злочинах проти німецької раси, адже «змішані шлюби» переслідувалися.

Радянські військовополонені офіцери, усупереч Женевській конвенції, також залучалися до примусової праці, а на початку 1944 р. – доволі часто. Згідно з другим наказом про «Операцію Кугель», радянські військовополонені при спробі втечі маркувалися як «Кугель» та переводилися до табору Маутхаузен. А в їхніх документах ставилася позначка «втік, але не був спійманим».

Серед постраждалих від «Операції Кугель» близько 98,5 % були радянськими громадянами – це 5 040 осіб. Інші були поляками (близько 60 осіб), голландцями (7 осіб), французами (5 осіб), а також один бельгійець та один югославець. Починаючи з літа 1944 р. жертвами ставали лише радянські полонені офіцери.

Списки жертв «блоку смерті» табору Маутхаузен не входили до загального переліку полонених, тому більша частина імен невідома. Усі вони в списку маркувалися літерою «К». «Кугель-в'язні» відразу ж після прибуття в Маутхаузен виокремлювалися від інших в'язнів і переходили до відділу гестапо в таборі. Оскільки більшість документів політвідділу були знищені в 1945 р., особи жертв установлювалися лише за допомогою свідків.

Відомі імена 8 осіб, які вижили: Іван Іванович Бакланов (1915 – 2002), Іван Васильович Бітюков (1912 – 1970), Микола Романович Цемкало (1923 – 2002), Олександр Мануїлович Міхеєнков (1916 – 2004), Михайло Львович Рибчинський (1915 – 2008), Володимир Ігнатович Соседко (1918 – 1985), Володимир Миколайович Шепетя (1913 – 1988) і Віктор Миколайович Українцев (1923 – 1985). Єдиним джерелом інформації про умови перебування в блоці № 20, про підготовку втечі є спогади 8 відомих осіб, які вижили.

Усі ці люди після повернення стали «зрадниками» винятково через те, що потрапили до полону. Усі радянські громадяни, які були в будь-якому нацистському полоні, відразу після звільнення опинилися в так званих фільтраційних таборах СМЕРШу. Упродовж першого десятиліття після війни записи допитів СМЕРШу були єдиним джерелом інформації.

Автор наводить спогади колишніх «К-в'язнів», які вижили, розповідає про їхнє життя в таборі та саму втечу. А також висвітлює їхнє життя в Радянському Союзі після втечі – перевірку, репресії та подальшу долю. Дослідник акцентує увагу на тому, що після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. живими залишилися 4 із 8 втікачів. Проте на сьогоднішній день усі померли. Та немеркнучими є спогади, опубліковані в 2009 р. у Києві.

Ключові слова: радянські військовополонені, «полювання на зайців», «Операція Кугель», «К-в'язні», Маутхаузен.

© **Маттиас КАЛЬТЕНБРУННЕР**

**БЛОК СМЕРТИ.
МАССОВЫЙ ПОБЕГ СОВЕТСКИХ ОФИЦЕРОВ
ИЗ КОНЦЛАГЕРЯ МАУТХАУЗЕН И «ОХОТА НА ЗАЙЦЕВ
В ОКРУГЕ МЮЛЬФИРТЕЛЬ».
ИСТОРИЯ, ПОСЛЕДСТВИЯ, ИССЛЕДОВАНИЯ**

Темой этой работы являются массовые убийства нацистами остарбайтеров и советских военнопленных во время «Операции К», или «Операции Кугель», которая является единственным примером массового побега советских военнопленных с одного из главных концентрационных лагерей.

Автор приводит воспоминания выживших бывших «К-заклученных». Рассказывает об их жизни в лагере и о самом побеге, а также освещает их жизнь в Советском Союзе после побега – проверку, репрессии и дальнейшую судьбу. Акцентирует внимание на том, что после развала Советского Союза в 1991 г. в живых остались 4 из 8 беглецов. Однако на сегодняшний день все умерли.

Ключевые слова: советские военнопленные, «охота на зайцев», «Операція Кугель», «К-заклученные», Маутхаузен.

© *Matthias* KALTENBRUNNER

BLOCK OF THE DEATH. ESCAPE OF SOVIET OFFICERS FROM CONCENTRATION CAMP MAUTHAUSEN AND “MÜHLVIERTLER HASENJAGD”. HISTORY, CONSEQUENCES, RESEARCH

The theme of this work is mass murder Nazis Ostarbeiteren and Soviet prisoners soldiers during “Action K” or “Action Kugel” which is the only example of the mass escape of Soviet prisoners soldiers from one of the main concentration camps.

The author cites the memoirs of former survivors “K-prisoners”, telling about their life in the camp and escape itself and illuminates their lives in the Soviet Union after the exodus – checking repression and fate. It focuses on the fact that after the collapse of the Soviet Union in 1991 were alive 4 of 8 prisoners soldiers. However, to date, all have died.

Keywords: *Soviet prisoners soldiers, “Mühlviertler Hasenjagd”, “Action Kugel”, “K-prisoners”, Mauthausen.*

УДК [355.486+355.134.2]“1945”+069.8

© **Володимир ЯХНІВСЬКИЙ**

МІФОЛОГІЯ ВІЙНИ. «БАТАЛЬЙОН СЛАВИ»

Аналізується історія творення радянського міфу про «Батальйон Слави», його витоки, інтерпретації та співвідношення з наявними документальними фактами. На основі існуючих даних спростовується один з основних складників міфу – нагородження всіх бійців окремого підрозділу (батальйону) орденами за участь в одному бою, що робило цю історію унікальною.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона армія, «Батальйон Слави», радянський, міф, орден Слави, нагородження.

Історія Другої світової війни має величезну кількість прикладів унікального героїзму. Деякі з цих епізодів широко використовувалися у пропагандистських цілях як під час війни, так і по її закінченні. Історії «ольшанців» і «широнінців» були удостоєні численних публікацій у ЗМІ та літературі, стали основою для різноманітної графічної, аудіо- та кінопродукції. Зрозуміло, що створенням таких продуктів займалися спеціально підготовлені кадри, які, як правило, не мали жодного стосунку до самих подій, однак при цьому їм ставили чіткі вимоги щодо змісту (наголосити на ролі партії та держави, не згадувати про «ненадійних» учасників подій тощо). Закономірно, що в процесі створення чергової «героїчної бувальщини» автори, як правило, викладали таку версію подій, яка часто не відповідала реальності, проте вкладалися в домінуючі в державі ідеологічні постулати. Попит на такі інтерпретації подій у певні періоди був настільки високим, що важко було віднайти відповідний історичний епізод, і тоді до реального (проте все ж далеко не унікального) прецеденту додавалися вигадані подробиці й утворювався своєрідний міф.

Одним зі сплесків подібної міфологізації стала «брежнєвська» епоха, що потребувала як «нових героїв», так і історій. Серед сюжетів, створених у цей час радянською пропагандою, була історія «Батальйону Слави». Основою для неї стали реальні події 14 січня 1945 р., однак у процесі «творчості» ідеологічних працівників факти були відсунуті на другий план, а першочерговими стали тези: «єдиний випадок в історії», «держава не забула нікого» і т. д.

У 1973 р. світ побачило 2-ге видання книги «Великая Отечественная война. Краткий научно-популярный очерк», у якому (серед інших доповнень) з'явився новий абзац, якого не було у виданні 1970 р.:

«Великого успіху добилися війська, що наступали з пулавського плацдарму. Надвечір вони просунулися вглиб до 18 км. Тут відважно билися бійці

1-го батальйону 215-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії. У важкому бою батальйон вже до 14 год оволодів чотирма лініями ворожих траншей і створив умови для розвитку успіху дивізії. Військова рада 69-ї армії, відзначаючи масовий героїзм воїнів батальйону, присвоїла йому почесне найменування «Батальйон Слави». Усі солдати батальйону – близько 350 бійців – були нагороджені орденами Слави. Троє учасників того бою – стрілець Рахім Абезмуратов, сапер Сергій Власов і артилерист Іван Яновський – стали повними кавалерами ордена Слави. Усі командири взводів та рот були нагороджені орденами, а командир батальйону комуніст, двадцятидворічний майор Б.М. Ємельянов і командир взводу лейтенант М.М. Гур'єв отримали звання Героя Радянського Союзу» [3, 356].

Саме в цій інтерпретації історія «Батальйону Слави» почне широко використовуватися в чергових виданнях, присвячених історії Другої світової війни (зокрема, й академічних, які посилаються на вищезгадане видання) [6, 73]. Треба зазначити, що згадки про «Батальйон Слави» в літературі почали з'являтися ще наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Прикладом може бути стаття про Б.М. Ємельянова у виданні «Туляки – Герои Советского Союза», що побачило світ у Тулі (Російська Федерація) в 1967 р. Щоправда, у цьому випадку історія не має яскраво вираженої конкретики: відсутня диференціація нагороджених (просто вказано, що ордени Червоного Прапора, Олександра Невського та Слави були вручені солдатам та офіцерам прямо на передовій); немає жодної згадки про конкретних персоналій (крім командира батальйону Б.М. Ємельянова); сама назва підрозділу теж виглядає несформованою – «Батальйон Слави», та й «процедура» отримання такого найменування жодним чином не описана [8, 146 – 147].

Минув час, і ця історія почала використовуватися вже в ХХІ ст. у путінській Росії, для якої тематика подій Другої світової війни стала одним із характерних аспектів державотворчої ідеології. При цьому вказаний епізод війни обростає все новими подробицями, що часто логічно виходять за межі «початкової історії». Так, на радіо «Звезда» (входить до складу ТОВ «Телерадиокомпания Вооружённых Сил Российской Федерации «ЗВЕЗДА» і є «офіційним рупором» пропаганди МО РФ) один із випусків програми «Личный состав» був присвячений «Батальйону Слави» [20]. У передачі диктор плутає командирів підрозділів та дати подій, подає свідчення особи без посилання на джерело, однак головна ідея – унікальність армії Радянського Союзу – була позитивно сприйнята споживачами такої інформації.

Також у мережі Інтернет трапляються інтерпретації цієї історії, у яких фігурують такі тези: нагородження відбулося за одним документом (указом,

списком); нагородження відбулося в короткий період після бою, прямо на передовій.

На фоні популярності історії дивним видається той факт, що їй не було присвячено окремих досліджень. Більше того – у доступних джерелах відсутні інтерв'ю з людьми, що проходили службу в частині, яку називали «Батальйон Слави». Немає також і списків бійців, що перебували в такому підрозділі в січні 1945 р. У жодній із публікацій не вказано дату, номера чи хоча б приблизний текст «рішення військової ради 69-ї армії про присвоєння підрозділу почесного найменування «Батальйон Слави». Відсутність такої інформації викликає багато запитань, однак не може бути доказом того, що «Батальйон Слави» лише черговий міф, породжений радянським режимом у процесі формування нової державотворчої ідеології.

Так, у цій історії є ціла низка конкретних фактів, дослідивши які індуктивним методом можна дійти відповідних висновків. Проте перед цим необхідно сформулювати сукупність ознак, що становлять явище, яке має назву «Батальйон Слави». Отже, це поняття містить такі складники:

1. Часовий (згідно з джерелами події мали місце 14 січня 1945 р.);
2. Географічний (Пулавський плацдарм, Польща);
3. Суб'єкт (1-й батальйон 215-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії);
4. Факт нагородження всіх бійців підрозділу (близько 350 осіб) орденами Слави.

Лише усі вищеназвані чинники (з незначними відхиленнями) в одному явищі можуть означати достовірність цієї історії.

Щодо часового, географічного та суб'єктивного складників, то вони не викликають сумніву, адже ці факти зафіксовані в різних джерелах. Причому атака батальйону 14 січня 1945 р. стала хрестоматійною і використовувалася як приклад у навчальних посібниках [2, 28 – 37]. Проте в цих джерелах немає жодної згадки про назву «Батальйон Слави», як не наведено і прикладів масового нагородження бійців будь-якими нагородами.

А от факт нагородження всіх бійців підрозділу (близько 350 осіб) орденами Слави, а командирів – іншими орденами викликає обґрунтовані сумніви. Як зазначалося вище, списки складу батальйону відсутні, однак у літературі та ЗМІ автори статей вказують прізвища та імена кількох учасників тих подій. Саме факти нагороджень можуть підтвердити або спростувати історію про «Батальйон Слави».

Одним із перших у контексті означеного епізоду війни згадують

Б.М. Ємельянова – командира батальйону 215-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії 69-ї армії 1-го Білоруського фронту, який 27 лютого 1945 р. був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Згідно з нагородним листом приводом для присвоєння йому звання стали дії в проміжку від 14 до 30 січня 1945 р., а лист-представлення до відзнаки датується 5 лютого

1945 р., тобто на 10 – 15 днів пізніше, ніж окремі документи про нагородження бійців його підрозділу за ті ж події. Жодної згадки про особливі відзнаки для самого батальйону або його особового складу в нагородному листі немає [18].

Учасниками тих подій називають і кавалерів орденів Слави трьох ступенів: Рахіма Аvezмуратова, Сергія Власова та Івана Яновського. Згідно з тезою про масове нагородження бійців «Батальйону Слави», один із трьох своїх орденів Слави кожен із них мав би отримати за той бій.

За наявними даними, Рахім Аvezмуратов за участь у тому бою був нагороджений орденом Слави II ст., про що відзначено в наказі військам

69-ї армії 34/н від 23 лютого 1945 р. [14]. Щоправда, треба зазначити, що в документах відсутній номер батальйону, у якому служив Р. Аvezмуратов (такого номера немає і в інших нагородних документах людей, яких пов'язують із вказаними подіями). Приклад цього воїна начебто має підтверджувати історію, проте в деяких інтерпретаціях нагороди вручалися прямо на полі бою ще в січні 1945 р., що явно розходиться з датою цього нагородження [4, 496]. Загалом за наказом 34/н орден Слави II ст. отримали 32 особи, частина з них брали участь в атаці, яка за описом схожа на дії «Батальйону Слави». Однак стосунок до

215-го гвардійського стрілецького полку мали лише троє нагороджених (згадуваний Р. Аvezмуратов, О. Колесніков та К. Арланов). Цей факт явно розходиться ще з однією версією зазначеної історії – про здійснення нагородження всіх учасників подій на основі одного відповідного документа [4, 496].

За цей же бій Іван Яновський був нагороджений орденом Слави I ст. [9]. З нагородного листа можна дізнатися, що він брав участь в атаці, перебуваючи в бойових порядках піхоти, однак за посадою (командир зброї батареї

76-мм гармат) явно не входив до стрілецького батальйону. Та і його нагорода, орден Слави I ст., не підтверджує версію, що солдатів за той бій нагороджували орденами II та III ст. [1].

Історія третього бійця, що був нагороджений трьома орденами Слави, взагалі виходить за рамки міфу, адже командир відділення 86-го окремого гвардійського саперного батальйону 77-ї гвардійської стрілецької дивізії Сергій Власов не лише не належав до складу 1-го стрілецького батальйону 215-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії, а й взагалі за той бій не мав нагород [7, 111].

Отже, біографії лише трьох бійців, прізвища яких було згадано в перших публікаціях історії, ставлять під сумнів достовірність існування «Батальйону Слави», адже свої нагороди вони здобували в різний час і були учасниками бою 14 січня 1945 р. як бійці різних підрозділів у складі однієї дивізії, а не батальйону.

Пізніші нечисленні публікації дали ще низку прізвищ воїнів, що нібито були учасниками подій у складі «Батальйону Слави», а саме: Михайло Гур'єв, Іван Заїка, Сергій Белов, Володимир Добровольський, Григорій Яценко, Микола Біліда, Кузьма Гончаренко, Борис Дулатов, Іван Перов, Михайло Сабенін, Мамат Саїдов, Володимир Барський, Лев Димов, Федір Оболок, Панфілов, Ингелевич,

Федін, Василь Тимошек [5; 1]. Їхні історії не підтверджують загальні постулати про одночасне та рівноцінне нагородження учасників подій на р. Вісла.

Михайло Гур'єв та Лев Димов (як і Б. Ємельянов) 5 лютого 1945 р. були представлені до звання Героя Радянського Союзу, однак Золоту Зірку, згідно з указом від 27 лютого 1945 р., було вручено лише М. Гур'єву. Загалом за тим указом звання Героя були удостоєні 336 осіб. Що стосується парторга батальйону Л. Димова, то 20 лютого 1945 р. (на останній стадії затвердження присвоєння звання Героя) командування 69-ї армії вирішило нагородити його орденом Червоного Прапора [12]. Цей епізод не підтверджує тезу про нагородження бійців батальйону на передовій.

І.С. Заїка, С.П. Белов, М.С. Біліда, Б.А. Дулатов брали участь в атаці

14 січня 1945 р. і були нагороджені орденами Слави III ст. Та і тут не все відповідає легенді, адже І.С. Заїка був нагороджений 3 лютого 1945 р., а С.П. Белов на той час ще навіть не був представлений до нагороди [10; 13]. Що стосується

М.С. Біліди та Б.А. Дулатова, то вони взагалі отримали нагороди ще 29 січня [11]. Такі факти повністю спростовують версію про одночасне нагородження всіх бійців батальйону, що подається як одна з основних тез історії «Батальйону Слави».

Стрілець стрілецької роти Г.І. Яценко за той бій був нагороджений орденом Червоної Зірки, і це явно заперечує тезу, що всі бійці батальйону були нагороджені за атаку орденом Слави.

Свій орден Слави III ст. здобув і ще один учасник бою 14 січня – телефоніст взводу зв'язку батальйону К.А. Гончаренко. Щоправда, нагорода йому була вручена наказом від 1 квітня 1945 р. за події, що відбувалися двома місяцями пізніше – у березні 1945 р. Цим же наказом за бій 14 січня був нагороджений орденом Слави III ст. М. Саїдов [15].

Часто в матеріалах, присвячених так званому «Батальйону Слави», використовується історія героїчного вчинку Івана Перова, який нібито був учасником тих подій і загинув, повторивши подвиг О. Матросова. Щоправда, автори подібних публікацій у подробиці ніколи не вдаються, бо вони суперечать міфу про «Батальйон Слави», адже з документів відомо, що автоматник

1-гомотострілецького батальйону 49-ї механізованої бригади червоноармієць І.С. Перов загинув у бою, який відбувався 15 січня 1945 р., і посмертно був нагороджений не орденом Слави, а орденом Вітчизняної війни II ст. [17; 19].

Орденом Вітчизняної війни I ст. був посмертно нагороджений загиблий у бою 14 січня Ф.Г. Аболот [16].

До ордена Слави I ст. був представлений ще один із згадуваних учасників тих подій – В.В. Барський, проте відповідно до наказу № 289/н від 27 червня 1945 р. він був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ст., що теж не підтверджує окремі постулати міфу про «Батальйон Слави».

В експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні представлені матеріали гвардії молодшого сержанта медслужби В.М. Тимошека –

санінструктора стрілецької роти батальйону 215-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії. Свій орден Слави III ст. він здобув 17 березня 1945 р. за надання невідкладної допомоги 38 бійцям на ділянці від Вісли до Одра [10].

Отже, проаналізувавши біографії навіть невеликої частини учасників тих подій, можна дійти однозначного висновку – акту одночасного нагородження всіх без винятку бійців окремо взятого батальйону орденом Слави за події

14 січня 1945 р. на Пулавському плацдармі не існувало. Більше того – сам процес нагородження був розтягнутий у часі й відбувався на основі різних нормативно-правових актів, і не всі учасники того бою отримали за нього хоч якусь нагороду. Ця інформація повністю спростовує ключову тезу в історії про так званий «Батальйон Слави». Фактично цей епізод є одним з численних радянських міфів Другої світової війни, що створений через багато років після її закінчення, і який досі широко використовується на пострадянському просторі. Беручи за основу документальний епізод атаки 1-го батальйону 215-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії 14 вересня 1945 р., творці міфу про «Батальйон Слави» щедро наповнили його кліше: «єдиний випадок в історії», «держава відзначила кожного», «ніхто не був забутий» тощо. Більше того, у цей міф було введено цілу низку справжніх персоналій, присутність яких мала підвищити реалістичність історії. Хоча деякі епізоди з біографій особистостей, які фігурують у цій історії, жодним чином не вкладалися в рамки описаних подій. Крім того, ступінь публічності названих людей був досить низьким, що забезпечувало невисоку вірогідність спростування ними наведених фактів. Однак, беручи до уваги більш вільний доступ до архівних джерел та зважаючи на небажання реципієнтів сприймати інформацію з ідеологічним нашаруванням за достовірну, коло використання подібних міфів може бути суттєво звужено, що, ймовірно, призведе до перегляду оцінок та трактування низки подій і фактів воєнної історії, розвінчування радянської міфотворчості окремих епізодів Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Адрианов В. Солдаты батальона Славы. // Красная звезда. – 1975. – № 54 (5 березня).
2. Боевые действия стрелкового батальона: Сборник боевых примеров из Великой Отечественной войны. – М., 1957.
3. Великая Отечественная война. Краткий научно-популярный очерк» – М., 1973. – С. 356.
4. Герои огненных лет. Очерки о москвичах – Героях Советского Союза. – М., 1985.
5. Жуковський В. Герої вищого солдатського ордена // Київський вісник. – 2000 р. – 26 квітня.
6. История Второй мировой войны 1939 – 1945. – Т. 10. – М., 1979.
7. Кавалеры ордена Славы трех степеней: Краткий биографический словарь. – М., 2000.
8. Туляки – Герои Советского Союза. – Тула, 1967.
9. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686046. – Од. зб. 29.

10. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686196. – Од. зб. 1565.
11. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686196. – Од. зб. 1758.
12. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686196. – Од. зб. 1960.
13. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686196. – Од. зб. 2633.
14. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686196. – Од. зб. 2721.
15. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686196. – Од. зб. 364.
16. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686196. – Од. зб. 6131.
17. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690306. – Од. зб. 157.
18. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Од. зб. 15.
19. ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18003. – Од. зб. 152.
20. <http://www.radiozvezda.ru/lichnyj-sostav/2232/>

© Владимир ЯХНОВСКИЙ

МИФОЛОГИЯ ВОЙНЫ. «БАТАЛЬОН СЛАВЫ»

Анализируется история создания советского мифа про «Батальона Славы», его истоки, интерпретации и соотношение с имеющимися документальными фактами. На основе существующих данных опровергается одна из основных составляющих мифа – награждение всех бойцов отдельного подразделения (батальона) орденами за участие в одном бою, что делало эту историю уникальной.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Красная армия, «Батальон Славы», советский, миф, орден Славы, награждение.

© Volodymyr YAKHNIVSKYI

THE MYTHOLOGY OF THE WAR. “BATTALION OF GLORY”

Analyz the story of creating Soviet myth of the “Battalion of Glory”, its origins, interpretations and relationships with existing documentary evidence. Based on existing data refuted one of the main components of the myth - the awarding all fighters of one battalion orders for taking part in one battle. Without this fact story of the “Battalion of Glory” is not unique.

Keywords: The Second World War , the Red army, “the Battalion of Glory”, Soviet, myth , the Order of Glory , awarding.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 355.34:94][477]“1942/1945”

© Дмитро ВЕДЕНЄВ, Ольга ГАПЕЄВА

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОЇ ТАЄМНИЦІ СПЕЦІАЛЬНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1942 – 1945 рр.)

Автори досліджують концептуальні погляди командування Української повстанської армії на захист конфіденційної інформації та організацію шифрувальних і контррозвідувальних робіт спеціальними підрозділами УПА.

На основі документальних джерел розглядається діяльність органів контррозвідки та внутрішньої безпеки й правопорядку в структурі повстанської армії, а також система заходів щодо збереження військової таємниці, попередження витоку секретних відомостей, протидії розвідувально-підривній діяльності противника.

На думку авторів, досліджуваний аспект історії повстанського руху свідчить про організаційно-штатну структуру УПА як зародка регулярного війська незалежної Української держави.

Ключові слова: захист інформації, розвідка, контррозвідка, повстанський рух, шифрувальна справа.

Від самого початку функціонування збройних формувань під політичним проводом ОУН(б) одним із ключових організаційних питань стало забезпечення належного контррозвідувального захисту та внутрішньої безпеки повстанських рядів. Уже на початку грудня 1942 р. у Львові відбулася військова конференція керівників Проводу ОУН (С. Бандери) під головуванням тимчасового провідника М. Лебеда. Учасники конференції переглянули концепцію відмови від збройної боротьби й висловились за доцільність створення власних партизанських та регулярних військових формувань під загальною назвою «Військові відділи ОУН (Самостійників-державників)». Одночасно вони сформували робочу групу для розробки військових статутів й інструкцій та обговорили низку питань про місце спеціальних структур у бойових діях за відновлення Української держави [1].

Шляхом об'єднання окремих повстанських формувань ОУН(б) з іншими збройними угрупованнями націонал-патріотичної орієнтації, переходу на бік

повстанців української допоміжної поліції, мобілізації населення тощо навесні та влітку 1943 р. сформувалась Українська повстанська армія (УПА).

Саме в цей час було структуровано й органи управління УПА та її тиліві підрозділи («запілля»), розбудовано територіальну мережу й визначено організаційно-штатний устрій. До травня 1943 р. запрацювала Головна команда (ГК, військова влада) УПА на Північно-Західних українських землях. До ГК входили: шеф військового штабу, який мав у підпорядкуванні розвідувальний відділ, та комендант заплілля, якому, зокрема, підпорядковувалася референтура Служби безпеки (СБ).

Аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми свідчить, що низка праць авторів української діаспори присвячена вивченню контррозвідувальної роботи спецпідрозділів (СБ, військово-польової жандармерії (ВПЖ)) в УПА. Основою досліджень є статутні документи та бойові звіти УПА, що зберігаються за кордоном нашої держави. Зокрема, слід назвати узагальнюючі праці з історії УПА А. Бедрія, М. Лебеда, П. Мірчука, Л. Шанковського (колишнього співробітника Головної команди УПА), у яких розглядаються проблеми контррозвідувального забезпечення з боку СБ, протидії ворожій агентурі [1]. Заслужують на увагу праці І. Бутковського (керівника місії УПА при ЗП УГВР), Г. Васьковича, С. Хміля (колишніх офіцерів УПА), майора спецвійськ США П. Содоля, у яких наголошується на військово-прикладному аспекті повстанської контррозвідки та жандармерії [2 – 4].

Зазначимо внесок у розробку цієї проблеми у працях сучасних дослідників СБ ОУН О. Іщука та В. Огородника, розвідках з історії військової організації та функціонування заплілля ОУН та УПА О. Вовка, Ю. Киричука, В. Ковальчука, А. Русначенка, Г. Сергієнка, Г. Стародубець та М. Ткаченка [10 – 14].

Проблематика контррозвідувального й режимно-секретного захисту як функція спецпідрозділів УПА та озброєного підпілля ОУН висвітлювалася в низці праць Д. Веденеєва [15 – 16].

Водночас доводиться визнати, що дослідники вивчали діяльність спецпідрозділів УПА із захисту інформації з обмеженим доступом, поверхово, фрагментарно і не прагнули виокремити цю проблематику в самостійний напрям вивчення бойової діяльності повстанського руху. Таким чином, діяльність спецпідрозділів УПА із захисту військової таємниці та режимності залишається малодослідженим аспектом студій з історії українського повстанського руху сорокових років минулого століття.

Науковою метою статті є дослідження організаційно-нормативних засад, структури спецпідрозділів УПА, діяльність яких спрямовувалася на захист конфіденційної інформації військового призначення від розвідувальних підрозділів противника.

Уже в перших наказах зі створення УПА, як організованої військової сили, приділялась увага дотриманню режиму таємності. Так, у наказі командувача УПА Д. Клячківського («Клима Савура») від 30 серпня 1943 р. №8 про організацію

самооборонних підрозділів у запіллі УПА наголошувалося, що цей процес мав відбуватися «...з найбільшою тайною, притримуючись загальних засад конспірації» [17, 12 – 13]. Заходи щодо забезпечення секретності та недопущення вільної циркуляції інформації спрямовувалися й до населення території, зайнятої УПА. Наказ Д. Клячківського від 1 вересня 1943 р. № 9 визначав облік і контроль усіх наявних у населення засобів радіозв'язку, приймачів, а також фахівців із радіозв'язку [17, 21].

10 вересня 1943 р. з'явився наказ командувача УПА № 10 «Про зберігання військових таємниць», у якому було визнано вкрай незадовільний стан із забезпечення секретності в бойовій діяльності та побуті повстанців. Зазначалося, що у штабах частин УПА панує безлад, не запроваджено умов для зберігання секретних документів. До них мають доступ випадкові люди (навіть таємні матеріали викидаються на смітник), вояків УПА не виховують у питаннях дотримання військової таємниці. У наказі, зокрема, висувалися такі вимоги:

- завести «скритки» (сейфи, шафи тощо) для зберігання таємних документів у штабах та помешканнях командного складу;
- обмежити коло осіб, з якими і у присутності яких обговорюються таємні справи;
- усі помешкання штабів та командні пункти «строго законспірувати»;
- вжити заходів до належного зберігання секретної документації, карт, непотрібну документацію спалювати;
- запровадити шифри і коди для забезпечення секретності в паперових повідомленнях, радіоперемовинах тощо;
- засекретити місця дислокації частин і загонів УПА;
- щоденно виділяти 10 – 20 хвилин для проведення виховної роботи з особовим складом, роз'яснення значення й способів зберігання військової таємниці;
- бойові накази віддавати безпосередньо перед началом операції;
- зберігати в таємниці від населення плани з передислокації військ;
- ввічливо ставитися до населення, не допускати утисків мирних мешканців, підтримувати авторитет повстанців;
- відповідальність за дотримання таємниці покласти особисто на командирів та функціональних начальників [17, 23 – 25].

У наказі командирам Груп та військових округ (військово-територіальних формувань УПА, які включали і «запілля» зайнятих повстанцями територій) від 30 жовтня 1943 р. № 19 також наголошувалося на посиленні військової дисципліни (аж до скасування відпусток повстанцям із метою профілактики розголошення таємниці серед населення), уваги до збереження таємниці та навчання вояків методам конспірації [17, 39].

Вимоги командування УПА у сфері таємності дублювалися й конкретизувалися в розпорядчих документах територіальних з'єднань УПА. Наприклад, наказом про дисциплінарні справи командира групи УПА «Заграва»

від 15 серпня 1943 р. № 8 передбачалося добитися точності й конспіративності у виконанні завдань, забезпечення належного зв'язку, реєстрації усіх зашифрованих повідомлень («грипсів») [17, 153].

Уживалися заходи щодо виховання в повстанців (здебільшого в сільських хлопців, які ще не служили у війську) свідомого дотримання режимності, навчання їх навичкам зберігання таємниці, пильності. Зокрема, наказ про політичну роботу в УПА від 26 листопада 1943 р. № 22 вимагав під час проведення вишкільної й виховної роботи звертати особливу увагу на ознайомлення з методами конспірації (особливо щодо зв'язківців, кур'єрів тощо). Про формування вміння зберігати військову таємницю йшлося і в інструкції для пропагандистів-виховників від суспільно-політичної референтури УПА (10 червня 1943 р.) [17, 43; 54].

Після приходу радянських військ на Правобережну Україну (кінець 1943 – початок 1944 рр.) командування УПА докладало додаткових зусиль для забезпечення таємності й конспіративності в бойовій діяльності та у нелегальній роботі. Наказ командувача УПА від 6 січня 1944 р. № 29, присвячений новим принципам роботи в «совєтських умовах», вимагав посилити конспірацію місць дислокації повстанських сил, особистості підпільників, запровадити секретні лінії зв'язку, широко вживати в листуванні та зв'язку умовності, шифри, підбирати надійних людей для роботи на лініях зв'язку, а також розгорнути «безпощадну боротьбу із сексотами та ворожими агентами» [17, 48]. Перехід до масового будівництва підземних та інших прихованих сховищ для підрозділів УПА, шпиталів, складів тощо спричинив появу окремого наказу від 25 листопада 1943 р. про дотримання таємниці підземних помешкань [17, 239].

Активізація оперативної діяльності радянських спецслужб призвела до посилення додаткових режимних заходів. Оперативна інструкція УПА від 7 вересня 1944 р. вимагала від повстанців звертатися один до одного лише з використанням військових звань, забороняла обговорювати деталі бойових дій серед місцевого населення та спілкуватися з вояками інших загонів, а також звертала увагу на забезпечення таємності на марші та при постої [18, 841 – 842].

У липні 1944 р. з'явилася окрема Інструкція з питань конспірації, яка містила рекомендації повстанцям та підпільникам:

- постійно навчатися навичкам конспірації та обережно підходити до визначення кола спілкування;
- обирати псевдонім, застосовувати різні псевдо під час перебування на різних теренах;
- контролювати зберігання таємниці підлеглими, суворо перевіряти їх з погляду дотримання таємності;
- не розкривати організаційних таємниць навіть перед вищими командирами і провідниками;
- не вести зайвих записів, систематично знищувати непотрібну документацію, ретельно переховувати архіви [18, 441 – 462].

Потреби надійного контррозвідального забезпечення бойових дій обумовлювали заходи щодо відповідної підготовки особового складу (наприклад, інструкції для УПА «Вояцький стан та його обов'язки» й «Організація армії» 1944 р.) [19]. Так, на вишкіл кандидатів на старшинські (офіцерські) посади для опанування мистецтвом спеціальних заходів відводилося 14 годин, з них 4 – на закордонну розвідку, 4 – на контррозвідку, стільки ж – на опанування методами пильності й конспірації, по годині – на військово-польову жандармерію й судову справу [1]. За програмою підстаршинського вишколу Групи УПА «Захід» (травень 1946 р.) на розвідувальну справу відводилося 14 годин (з 410), із них 4 – на польову розвідку, історію радянських органів держбезпеки – 2, по годині – на основи агентурно-оперативної роботи, контррозвідку, шифрувальну справу тощо [2].

Варіант навчальної програми для «кандидатів на старшин УПА» в розділі «Розвідка» передбачав студіювання таких проблем: «революційна пильність і конспірація», «поборювання шпіонажу та диверсії», устрій розвідувальних служб іноземних держав, організацію військово-польової жандармерії та польового судочинства [17, 69].

Із накопиченням досвіду розвідувально-підривної діяльності з'являлися комплексні інструктивні документи щодо функцій та організації розвідувально-диверсійних та контррозвідувальних структур УПА. Яскравий зразок – «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби» (РС і КРС, на жаль, невідомі його автори або підрозділ-розробник документа, появу якого можна датувати не раніше, ніж кінцем грудня 1944 р.). В інструкції зазначалося, що УПА, незважаючи на перевагу противника, не відмовляється від наступальної тактики. Перемогу в боротьбі обумовлюють не тільки сучасна збройна сила, а й «в поважній мірі таємний вид війни». Відтак повстанський рух запроваджує розвідувальну й контррозвідувальну служби. Немало уваги в інструкції приділялося організації зв'язку, який вважався «одним з найважливіших чинників у розвідній роботі». Зокрема, в ній зазначалося, що передача розвідінформації повинна бути своєчасною, достовірною, конспіративною, вестися виключно надійними каналами зв'язку із застосуванням шифрів і кодів. Визначалися форми діловодства спецслужб (єдина для РС і КРС).

Документи повстанського руху засвідчують велику увагу командування щодо внутрішньої безпеки, захисту військової таємниці, підтримки внутрішнього порядку, які розглядалися серед основних чинників забезпечення високої боєздатності [15].

Присяга вояка УПА, затверджена наказом ГВШ ч. 7 від 19 липня 1944 р., закликала повстанця бути «революційно-пильним», суворо зберігати військову і державну таємницю [12]. Ці вимоги містилися, зокрема, у наказі командувача УПА Д. Клячківського ч. 10 від 3 вересня 1943 р. У документі зазначалося, що чимало рядових бійців, командирів, штабних працівників та функціонерів запілля УПА не дотримуються вимог збереження військової таємниці, «говорять з кожним

про все, що треба й не треба». Як наслідок, ворог завдає несподіваних ударів й породжує внутрішню недовіру в повстанському середовищі. Не забезпечується також і належний порядок роботи зі штабною документацією. Наказ вимагав суворо обмежити коло осіб, що мають доступ до секретних документів, приховувати від населення плани передислокації, застосовувати у службовому листуванні шифри й коди, запровадити відповідальність за порушення режиму таємності [20, 24 – 25].

Розроблялася низка нормативних документів, спрямованих на безпосередній захист місць дислокації та засобів зв'язку. Інструкція «Протишпигунське забезпечення постою» визначала заходи із забезпечення безпеки розквартирування повстанських підрозділів (заборона розголошувати справжнє найменування підрозділів, розмовляти з місцевим населенням зі службових питань тощо). У положеннях «Конспіративно-розвідного вишколу», зокрема, наголошувалося на повсякденному застосуванні шифрів і кодів у службовому діловодстві, переговорах по лініях зв'язку, організації контрспостереження навколо місць розташування повстанців. Документ «Оборона проти ворожого підслуху» визначав вимоги щодо забезпечення конспіративності в користуванні телеграфно-телефонними лініями [21].

В УПА та озброєному підпіллі ОУН знайшли широке застосування різноманітні системи шифрування інформації. Серед найпоширеніших були такі:

- простий шифрувальний квадрат;
- складний шифрувальний квадрат;
- шифрування за допомогою підпільної або іншої (нейтральної) літератури;
- шифрування цифровим ключем;
- шифрування за допомогою заміни літер;
- застосування «шифрувальної решітки»;
- тайнопис [22].

Розроблялися відповідні навчально-методичні документи про роботу СБ в УПА. Керівник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач 10 травня 1944 р. повідомив, що партизани здобули в боях із повстанцями оригінали таких інструкцій: «Як підбирати працівників СБ», «Праця розвідника всередині», «Коротка інструкція відносно розвідки при допомозі агентів і донощиків контррозвідки», «Способи вербування інформаторів».

Як головна загроза безпеці власних рядів справедливо розглядалася розвідувально-підривна діяльність противника, у чому повстанці переконалися вже під час німецької окупації та протиборства з радянськими партизанами й АК. Контррозвідувальний захист вважався складником розвідроботи, що чітко зафіксовано в інструкції зі спеціальної діяльності.

«Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби» (РС і КРС, на жаль, невідомі його автори або підрозділ-розробник документа, появу якого можна датувати не раніше, ніж кінцем грудня 1944 р.) визначала завдання «контррозвідочної служби» (КРС) як структурного елементу повстанської спецслужби. Проте за її

фактичної відсутності (як усталеної організаційної форми) йшлося скоріше про процес контррозвідувального захисту. «Большевицький загарбник, – зазначалося в інструкції, – хитрий і підступний у боротьбі, яка ведеться зі всією безоглядною жорстокістю, він не перебирає ні в засобах, ні методах..., з цією метою організує і веде найбільш рафіновано свою роботу..., скріплює і масово поширює сітку своїх «секретних освідомителів» між цивільним населенням, у ряди УПА висилає своїх агентів, він старається зловити відомості про кожний крок, зроблений і задуманий кожним повстанцем», намагається через агентурні позиції «розложити УПА з нутра», здійснити диверсійно-терористичні заходи [23].

Автори інструкції продемонстрували глибоке розуміння факторів, що створювали сприятливе підґрунтя для залучення деяких учасників УПА до співробітництва зі спецслужбами противника, як-от: тривала і виснажлива боротьба, «безперервне ризикове життя», які призводять до «духовного заломання» особистості, «брак свідомості», перебування в рядах повстанців випадкових людей, для котрих «справа визвольної боротьби є маловажною і чужою».

Документ визначав контррозвідку як специфічний «вид агентурної роботи», спрямованої на боротьбу зі шпигунами й диверсантами противника, порушниками норм збереження військової таємниці, дисципліни й моралі, саботажниками і непевними елементами у власних лавах. При цьому контррозвідувальну роботу пропонувалося поділяти на два «відділи» (напрями): проти занурених до УПА й цивільного населення інформаторів і диверсантів противника та проти «ухильників... внутрі УПА».

До основних завдань КРС належали:

– оперативне спостереження («обсервація») за рядовим і командним складом УПА, який перебуває в бойових підрозділах «чи по спеціальних справах», новобранцями, цивільним населенням у місцевостях маршів або дислокації;

– контррозвідувальні операції;

– допит підозрілих у здійсненні ворожої діяльності або «зловлених на шпигунській роботі»;

– проведення відкритих або негласних перевірок підозрілих на плановій основі.

Під час контррозвідувального нагляду за вояками УПА рекомендувалося звертати увагу на такі обставини або окремі категорії осіб:

– родинні та приватні зв'язки з населенням;

– характер стосунків у військовому середовищі та під час відпусток, особисте листування;

– минуле людини, мотиви вступу до УПА; при цьому особливу увагу необхідно було звертати на тих, що влилися до повстанців у 1944 р., дезертирів із Червоної армії «без різниці на їх попередні заслуги», втікачів від органів НКВС, таборів і примусових робіт;

– осіб, які перебували під арештом, мали контакти з радянськими правоохоронними органами, або таких вояків, рідні яких імовірно пов'язані з органами держбезпеки;

– вояків, поведінка яких виявляється підозрілою, таких, що мають стосунки з дезертирами або «ухильниками» від служби в УПА;

– вояки підрозділів спеціального призначення та забезпечення (зв'язкові, господарчі працівники та інші), котрі мають змогу за умовами служби певний час перебувати поза контролем командирів.

Визначалися ознаки, що свідчили про належність вояків УПА до «непевних елементів». Серед них:

– критичні висловлювання щодо доцільності боротьби, її перспективи, зневіра у перемогу УПА, поширення панічних настроїв;

– невиконання наказів командирів;

– підозріла поведінка у критичних ситуаціях;

– розголошення військової таємниці (додавався перелік із 18 пунктів для її конкретизації);

– моральний стан, ставлення до військового майна;

– спроби дезертирства.

Інструкція суворо забороняла контактувати з причетними до НКВС особами, залишати на полі бою поранених, відвідувати цивільним особам місця дислокації повстанців, фотографувати підрозділи й осіб, пов'язаних із повстанцями, розголошувати маршрути пересування та інші відомості, що мали характер військової таємниці.

Для здійснення контррозвідувальних функцій застосовувалася «контррозвідча агентура» (КРА). Вона насаджувалася за дорученнями шефів РВ та керівників АС при всіх самостійних бойових підрозділах, підрозділах забезпечення і штабах із розрахунку одне оперативне джерело на рій (8 – 10 вояків) або залежно від обставин. Її діяльність становила таємницю для командирів і начальників. Агентура несла службу на рівні з усіма повстанцями і спеціалізувалася на двох згаданих вище напрямках контррозвідувального захисту.

Бойові та допоміжні повстанські підрозділи були пронизані контррозвідувальною агентурою УПА. У звіті одного з керівників повстанської контррозвідки «Аскольда» (перша половина жовтня 1943 р.) ідеться, що у сотнях «Негуса» і «Макса» зі з'єднання «Богун» (УПА-«Північ») з 220 стрільців до інформаційної мережі СБ залучено 26 осіб (2 сотенних, 6 чотових і 18 ройових командирів), у медичному підрозділі – 1, санітарній школі – 2 [24].

У спогадах вояків повстанської армії підкреслюється велика роль інформування СБ УПА місцевим селянством про підозрілих, агентуру німецьких та радянських спецслужб, котра під різноманітним оперативним прикриттям (втікачі з полону, примусова праця, дезертири з допоміжної поліції тощо) намагалася діяти в районах дислокації УПА.

Спеціальним органом в УПА, що поєднував функції розвідки та контррозвідувального захисту, була Служба безпеки. У спецповідомленні НКДБ УРСР до НКВС УРСР (12 січня 1944 р.) зазначалося, що до завдань СБ в УПА входить виявлення і ліквідація радянської агентури, яка занурюється в підпілля, створення агентурних позицій у радянських партизанських загонах, розкладницька робота серед них, підготовка агентури для вкорінення до органів радянської влади, держбезпеки і міліції.

Апарат СБ здійснював контррозвідувальне забезпечення конспіративних ліній зв'язку. Як зазначав колишній підполковник УПА С.Фрасуляк («Хміль») у роботі «Українська партизанка», налагодження ліній зв'язку є вельми важливим завданням «підпільної організації», і вони мають працювати «майже з годинниковою точністю»; «зв'язкові лінії довго не можуть служити. На випадок підозріння всипи (провалу. – Авт.) треба негайно їх змінити, техніка створення ліній зв'язку «є річ строго конспіративна» [20]. Як ішлося в наказі командира військового надрайону «Ворона» (25 серпня 1943 р.), у пунктах зв'язку розташовуються співробітники СБ із правами перлюстрації підпільної кореспонденції та перевірки надійності кур'єрів зв'язку. Отже, основні завдання СБ в УПА принципово не відрізнялися від завдань СБ ОУН, хоч і були наближені до потреб бойової практики.

Про надзвичайно великі повноваження СБ щодо вояцтва свідчить наказ командувача УПА-«Північ» ч. 27 від 14 січня 1944 р.: всі вояки, незалежно від службового становища, повинні співпрацювати з СБ, інструкції якої мають беззастережний характер. Апаратові СБ надавалася повна свобода дій у справах компетенції. Організаційна інструкція повстанців, підготовлена у зв'язку з приходом радянських військ (не раніше, ніж у березні 1944 р.), визначала СБ як «провідну ділянку» руху Опору, наполягала на тому, що весь актив ОУН та УПА повинен із нею співпрацювати й, безумовно, виконувати всі доручення есбістів. Командири і провідники, що приймали нових учасників ОУН та УПА без попередньої перевірки їх СБ, прирівнювалися до «явних ворогів».

Зі створенням УПА в її складі структурувалися військово-поліцейські підрозділи. У вересні 1943 р. замість них був запроваджений єдиний орган – військово-польова жандармерія (ВПЖ) [16]. Завдання ВПЖ містили агентурну розробку рядового і молодшого командного складу (до командира взводу включно), виявлення оперативних джерел радянських органів держбезпеки, боротьбу з дезертирством (розшук дезертирів вівся територіальними органами СБ). До компетенції жандармерії належали дезертирство, невиконання наказів, зрада інтересів УПА, шпигунство, зловживання службовим становищем, аморальні вчинки тощо. Для виконання функціональних обов'язків вона мала право творити «сітку агентурної розвідки» [25]. СБ та ВПЖ виступали поза судовими інстанціями за умов надзвичайного стану. Наслідки їхньої діяльності, як бачимо, були далеко не однозначними. Поряд із ними функціонували й органи військового судочинства в УПА, що розглядалися командуванням як один з

основних засобів підтримки внутрішнього ладу та дисципліни. Дбаючи про перетворення УПА в повноцінну, згуртовану бойову силу, яка б користувалася повагою і підтримкою населення, її тодішній командувач Д. Клячківський 15 травня 1943 р. підписав наказ, яким визначався перелік «тяжких злочинів» проти українського народу, його влади, окремих громадян та їхнього майна. За їх скоєння на осіб, що досягли 17-річного віку, могла накладатися «найвища кара військового часу – смерть». Серед таких злочинів називалося і шпигунство, яке трактувалося як вивідування військових, економічних таємниць, збір відомостей щодо настроїв населення [26]. Таким чином, можна стверджувати про наявність у структурі УПА спеціалізованих військово-поліцейських підрозділів та оригінальної системи військового судочинства, що функціонувала поряд із широким застосуванням позасудових санкцій.

Слід зауважити, що у повстанських формуваннях склалася доволі чітка система уявлень про завдання й методи контррозвідувального захисту своїх лав від розвідувально-підривної діяльності противника.

У структурі військово-адміністративних ланок повстанської армії був сформований спеціальний орган розвідувальної діяльності та контррозвідувального забезпечення – Служба безпеки, яка мала особливий статус із широкими повноваженнями. Негативною стороною цього стали неадекватні оперативній обстановці фізичні «чистки» в УПА, котрі знекровлювали повстанський рух, полегшуючи його знищення радянськими силовими структурами.

Джерела та література:

1. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії НАН України, 1999. – С. 13.
2. Хміль С.Ф. Українська партизанка: з крайових матеріалів / С.Ф. Хміль. – Мюнхен: видання ЗЧОУН, 1959. – С. 70.
3. Бутковський І. Організаційна структура УПА / І. Бутковський // Збірник на пошану генерала Романа Шухевича. – Мюнхен, Цицero, 1990. – С. 217 – 223.
4. Васькович Г. Роман Шухевич – провідник повстанських війн / Г. Васькович // Збірник на пошану генерала Романа Шухевича. – Мюнхен, Цицero, 1990. – С. 36 – 64.
5. Іщук О., Ковальчук В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. – К.: Вік, 2010. – 194 с.
6. Sodol P. UPA: They fought Hitler and Stalin. – N-U, 1987. – 128 p.
7. Вовк О. Вступ / О. Вовк // Літопис УПА. Нова серія. – К. – Торонто, 1999. – С. I. – XXXII.
8. Вовк О. Ще раз про Українську повстанську армію / О. Вовк // Захист. – 2001. – № 6. – С. 40 – 42.
9. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та Запілля УПА на Волині та Південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) / В. Ковальчук. – Львів: Літопис УПА, 2006. – 512 с.
10. Стародубець Г.М. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 453 арк.

11. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 67 с.
12. Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (тактика борьбы) / Н.С. Ткаченко – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 512 с.
13. Сергієнко Г.М. З історії партизанської розвідки ОУН-УПА / Г.М. Сергієнко // Трибуна. – 2001. – № 3 – 4. – С. 36.
14. Русначенко А. Народ збурений. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.
15. Веденєєв Д.В. Контррозвідальне забезпечення в Українській повстанській армії / Д.В. Веденєєв // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових праць.– К., 2000.– Вип. 4.– С. 166 – 170.
16. Веденєєв Д.В. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії / Д.В. Веденєєв // Воєнна історія.– 2002. – № 5 – 6. – С. 32 – 40.
17. Літопис УПА. Нова серія.– К. – Торонто, 1999. – Т. 3.
18. Літопис УПА. Нова серія.– К. – Торонто, 1999. – Т. 18.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 368. – Арк. 35; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 26.
20. Ремесло повстанця. Збірник праць полковника УПА Степана Форсуляка-«Хмеля». – Львів: ЦДВР, 2007. – С. 269.
21. Літопис УПА. Нова серія. – К. – Торонто, 1999. – Т. 2.
22. Іщук О., Ніколаєва Н. Методи шифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944 – 1954 рр. / О. Іщук, Н. Ніколаєва. – К.: Б.М., 2007. – 84 с.
23. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61.
24. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 180.
25. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 50 – 52.
26. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. Арк. 1 – 4.

© **Дмитрий ВЕДЕНЕЕВ, Ольга ГАПЕЕВА**

ОРГАНИЗАЦИЯ ЗАЩИТЫ ВОЕННОЙ ТАЙНЫ СПЕЦИАЛЬНЫМИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ УКРАИНСКОЙ ПОВСТАНЧЕСКОЙ АРМИИ (1942 – 1945 рр.)

Авторы исследуют концептуальные взгляды командования Украинской повстанческой армии по защите конфиденциальной информации. На основе документальных материалов рассматривается система органов контрразведывательной защиты, обеспечения внутренней безопасности и правопорядка в структуре повстанческой армии, их деятельность по сохранению военной тайны, предупреждения утечки секретных сведений, противодействия разведывательно-подрывным устремлениям противника, а также организация шифровальных и контрразведывательных мероприятий специальными подразделениями УПА. По мнению авторов, рассмотренный аспект истории повстанческого движения свидетельствует об организационно-

штатной структуре УПА как основе регулярной армии независимого Украинского государства.

Ключевые слова: защита информации, разведка, контрразведка, повстанческое движение, шифровальное дело.

© *Dmutro VEDENEEV, Olga GAPEYEVA*

DEFENSE OF MILITARY SECRETS BY SPECIAL UNIT OF UKRAINIAN REBEL ARMY (1942 – 1945)

The authors have studied conceptual views command of the Ukrainian Rebel Army to protect confidential information.

This research work is based on documentary materials and considered system of counterintelligence protection, internal security and law and order in the structure of the rebel army on their activities for the preservation of military secrets, confidential information leakage prevention, combat reconnaissance and subversive organization and direction of the enemy encryption and counterintelligence operations by special units of the URA.

Authors said, that in the structure of the URA there were specialized military and police forces and the military justice system of the original, which functioned along with the widespread use of extrajudicial sanctions.

It should be noted that the rebel ranks has developed quite clear system of ideas about the objectives and methods of counterintelligence protection of their ranks from intelligence and subversive activities of the enemy.

According to the authors, disturbed aspect of the history of insurgency evidence that the leaders of the state independence movement organization of URA as the embryo of the regular army of the Ukrainian state.

Keywords: *information security, intelligence, counter-intelligence, insurgency, cryptographic right.*

УДК 94(477)“1941/1943”

© *Сергій ПЕТРУХІН*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН (Б) НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1943 рр.)

У статті проаналізовано створення та діяльність Організації українських націоналістів (ОУН (б)) у Сталінській (Донецькій) області під час німецько-радянської війни. Досліджено структуру Сталінської націоналістичної групи, зокрема персоніфіковано учасників цієї організації, а також з'ясовано основні напрями агітаційно-пропагандистської діяльності. Водночас визначені основні особливості створення націоналістичного руху в Донецькій області.

Ключові слова: *створення місцевих осередків ОУН (б), Сталінський обласний провід, В. Болгарський, Є. Стахів, агітаційно-пропагандистська робота.*

Постановка проблеми. Сімдесят років тому закінчилася Друга світова війна, яка за своїми масштабами була і є безпрецедентним явищем у світі. Проте й досі спостерігається величезна кількість «білих плям» у вивченні цієї теми. Приміром, донині малодослідженим залишається процес формування та діяльності представників українського націоналістичного підпілля на території Східної України, зокрема Донецької області. Адже для багатьох пересічних громадян нашої держави діяльність підпілля ОУН обмежується лише Західною Україною і формується крізь призму негативних образів, змальованих радянською пропагандою. Тому сьогодні вкрай важливо поширювати думку про те, що націоналістичне підпілля в роки Другої світової війни діяло на всій території України. І шахтарський край, розділений нині війною, теж мав своїх українських героїв-підпільників, які віддавали свої життя в боротьбі з німцями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Діяльність підпілля ОУН (б) у Донбасі тривалий час залишалася недослідженим епізодом у вітчизняній історіографії. Проте останнім часом почали з'являтися праці, присвячені цій темі. Серед таких публікацій слід відзначити роботи О. Добровольського та В. Нікольського. У своїх роботах вони розкривають різні аспекти діяльності націоналістичного підпілля на території Донецької області. Крім того, нині починають з'являтися збірники документів, у яких уміщені відомості про націоналістичне підпілля в регіоні. У своїй роботі ми використовували матеріали зі збірників «ОУН на Донеччині» (упорядник О. Добровольський) та «Український

здвиг: Наддніпрянщина» (упорядник В. Сергійчук). Також при написанні роботи були використані документи з «Літопису УПА. Нова серія».

Метою нашої роботи є дослідження формування та діяльність націоналістичного підпілля в Донецькій області.

Виклад основного матеріалу. На початку жовтня 1941 р. німецька армія повністю захопила Сталінську (нині Донецьку) область. І в тому самому місяці разом із німцями на територію Сталінської області із м. Дніпропетровська за вказівкою крайового проводу ОУН (б) було відправлено один із роїв Південної похідної групи, який досяг свого місця призначення 8 жовтня 1941 р. [7, 23]. Прибувши в Маріуполь, оунівці чисельністю в 12 осіб під керівництвом В. Болгарського негайно розпочали будувати мережу націоналістичного підпілля [1, 53]. Так, підпільник М. Стасюк у місті заснував «Маріупольську газету». Також він згуртував навколо себе групу патріотів (працівників друкарні, видавництва, музею і театру, лікарів, агрономів, учителів), які мали проводити націоналістичну діяльність у місті та районі [8, 292]. У той же час В. Болгарський сформував свій осередок і базу націоналістичного підпілля в м. Красногорівка, де почав працювати на посаді завідувача відділу Наросвіти Мар'їнського району [8, 23]. З цього часу розпочалася активна робота з розбудови підпільної мережі в Сталінській області та проведення агітаційно-пропагандистських заходів серед місцевого населення [7, 19].

Виконуючи вказівки головного проводу ОУН (б), націоналісти в регіоні почали брати під контроль місцеві газети, намагаючись проникнути до місцевих адміністрацій. Приміром, восени 1941 р. в області було створено «ініціативну групу української інтелігенції», до якої увійшли місцеві українські патріоти [8, 105]. А згодом під керівництвом В. Болгарського з цієї групи було організовано Сталінський обласний провід ОУН (б), до якого увійшли О. Зінченко, Г. Радичук та ін. Крім того, у Мар'їнському районі було організовано «Просвіту», яка зайнялася випуском україномовної газети «Плуг», редактором якої був директор школи О. Петрусенко [8, 23].

По-друге, прибувши в Сталінську область, частина націоналістів із перших днів перебування на цій території влаштувалася в поліцію на посади перекладачів [1, 60]. Наприклад, членами ОУН (б) були керівники поліції м. Маріуполя Степанченко, м. Комсомольська (Горлівка) Гаврищук та ін. [8, 10]. Восередку німецьких перекладачів українського націоналістичного спрямування помітною особистістю був випускник юридичного факультету Берлінського університету Гриців Федір (Теодор). З початком німецько-радянської війни добровільно вступив до німецької армії, прийнявши німецьке підданство, був удостоєний честі вважатися райсхдойчером¹. Невдовзі зі вступом німців у Маріуполь (Сталінська область) перебував там на офіційній посаді як перекладач німецького відділу штафль-пропаганди [7, 35].

¹ Райсхдойчер – громадянин Райху.

Таким чином, Організація українських націоналістів уміло влилася в лави окупаційної влади. А невдовзі, вже після «осідання» на місцях, представники ОУН (б) розпочали швидкими темпами створювати свої «опорні пункти». І за короткий час їм удалося закріпитися в обласних центрах – у м. Сталіно та в м. Ворошиловград, а також у містах Авдіївці, Волновасі, Ворошиловську, Горлівці, Комсомольську, Костянтинівці, Краматорську, Красногорівці, Макіївці, Маріуполі, Ясинуватій; Андріївському, Артемівському, Будьоннівському, Ольгинському та Чистяківському районах [7, 26].

Одночасно вдалося налагодити економічну допомогу обласному проводу від осередків націоналістичного підпілля. Наприклад, найстійкішими центрами, які надавали безперервну допомогу продуктами обласному керівництву ОУН у м. Сталіно в умовах німецької окупації, були Ольгинський, Красногорівський та Мар'їнський райони [8, 20 – 24].

У Горлівському районі в м. Комсомольську було організовано склад військової амуніції на випадок боротьби з окупантами. Горлівка в структурі підпілля мала важливе значення як опорний пункт Сталінського проводу на півночі області. Тут осередок націоналістичного підпілля очолив Іван Голуб – колишній офіцер армії УНР. За час його керівництва в м. Горлівці почав виходити часопис «Український Донбас», а також був створений філіал «Просвіти», який очолив О. Чернявський. Подібна ситуація відбувалась і в інших містах району. Так, у м. Комсомольськ представниками ОУН (б) було створено кооператив учителів, а через кілька місяців і товариство «Просвіта» [8, 26 – 27].

Це призвело до формування стійкої структури націоналістичного підпілля на Донбасі, яка складалася не лише з вихідців із Західної і Центральної України, а також із місцевих мешканців. Хоча знайти прибічників ідеї незалежної України на цих територіях було важко. Про це йшла мова в оунівських «Звітах про становище на Донбасі № 23 та № 24», де чітко підкреслювалося, що «народ бачить усе так, як воно виглядає на перший погляд ззовні. Народ бачить дві реальні сили: силу німецьку і силу більшовицьку... Зате української сили вони не бачать» [2, 318]. Аргументуючи це тим, що «не можуть уявити собі, що ми можемо розбити німців чи москалів... москалі чи німці мають зброю, армію, а ми що?» [2, 319 – 320]. Утім, від ідеї незалежної України місцевий загаль не відмовлявся і був готовий допомогти.

Таке сліпе ставлення народу до існування третьої сили, яка тривалий час була непоміченою, обумовлювалося своїми причинами. По-перше, брак української літератури, що призвів до стійкого вкорінення у свідомості населення російської культури. По-друге, українська молодь, не знаючи своєї історії в тому обсязі, у якому мала б знати, не була готова стояти до останнього за вільну та незалежну від Радянського Союзу Україну [2, 319 – 320].

Отже, перед групою В. Болгарського постала складна проблема згуртування місцевого населення навколо ідеї українського націоналізму. Це, зокрема, проявилось в скептицизмі мешканців Східної України щодо можливостей

власними силами вибороти свою незалежність. Незнання своєї історії та вкорінення більшовицьких ідеалів призвело до забуття жителями Донбасу свого минулого і разом з цим до втрати свого права на гідне майбутнє.

Однак не все населення було проти ідеї незалежності України. Про це свідчить хоча б той факт, що члени похідної групи зуміли організувати з місцевого населення підпільні групи. Так, у м. Маріуполі організація ОУН (б) нараховувала близько 300 осіб, у Краматорську – 120, у Слов'янську – 80, Красноармійську – понад 50 осіб [9, 318]. Проте особовий склад націоналістичного підпілля Сталінської області був різноманітним. На початковому етапі він формувався виключно з кадрових націоналістів Західної і Центральної України. З прибуттям у Сталінську область оунівці почали займатися активним вербуванням нових учасників націоналістичного підпілля з місцевого населення. Представники Південної похідної групи ОУН (б) вербували зазвичай 1 – 2 особи з місцевого населення, переважно з числа інтелігенції, яким натомість доручалося вербувати нових членів та вести облік осіб, що симпатизували українському рухові [7, 38].

Переважно до складу ОУН входила інтелігенція, зокрема учителі та лікарі, а також молодь [9, 318]. Крім патріотизму, який спонукав місцевих мешканців вступати до рядів українських націоналістів, існували й інші причини. Зокрема, вороже ставлення населення до радянської влади через Голодомор 1932 – 1933 рр. Крім того, на антирадянських позиціях стояли особи, що потрапили під радянські репресії 1930-х рр. [7, 31 – 32]. Цікавим фактом є те, що в лавах націоналістичного підпілля перебували не тільки українці, а й росіяни. Відомо, що росіянка за національністю Серафима Кутьєва під час німецької окупації активно співпрацювала з ОУН (б), надаючи свою квартиру для явок зв'язкових [8, 226].

Отже, вибудовується така ієрархія груп найбільш активних націоналістів. По-перше, кадрові оунівці, які становили «еліту» націоналістичного підпілля. По-друге, особи з місцевого населення, які мали певний націоналістичний досвід і були прибічниками ідеї незалежної України. По-третє, група людей, які постраждали від репресій у роки радянської влади і прагнули реваншу за свої образи.

Крім того, для постійної координації діяльності всіх підпільників у цьому регіоні було створено мережу явочних квартир, де націоналісти могли без перешкод збиратися, обговорювати найважливіші питання та отримувати завдання від Проводу ОУН (б). Такі квартири, наприклад, були створені в с. Рутченкове, м. Артемівську, м. Маріуполі та ін. [7, 27].

Крім того, для залучення місцевого населення представники ОУН (б) створювали культурно-просвітницькі організації «Просвіти», спеціальні сільськогосподарські школи й різні молодіжні спортивні організації, які були одночасно центром вербовки нових учасників підпілля [9, 318 – 319].

Таким чином, за період з 1941 р. до 1942 р. перша група В. Болгарського здійснила майже неможливе щодо організації мережі націоналістичного підпілля

та залучення до своїх рядів прихильників ідеї незалежності України. Відомо, що впродовж осені 1941 р. оунівці легально працювали в місцевих органах влади. Навіть німецьке командування активно залучало націоналістів до співпраці й дозволяло їм проводити культурно-просвітницьку роботу. Толерантне ставлення окупаційної влади до націоналістичної діяльності було зумовлено необхідністю «залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це в свою чергу вимагало з боку окупантів толерантно ставитися до культури місцевого населення» [10, 281]. Крім того, це мало підвищити довіру мешканців щодо окупаційної влади, а також втримати загальний від небажаної політичної діяльності та дозволити в майбутньому з легкістю ліквідувати увесь свідомий і активний елемент українського спрямування [10, 281].

З настанням 1942 р. для оунівського підпілля настали «чорні дні». Німецьке командування вважало, що українські націоналісти занадто далеко зайшли в поширенні ідеї самостійної України та популяризації національних героїв, які були, на їхній погляд, загрозливими для стабільності окупованої території. Наприклад, у «Маріупольській газеті» впродовж 1942 р. спостерігається поширення не лише пропагандистської інформації про переможні бої німецької армії по всіх фронтах, а й різноманітних проукраїнських матеріалів. Зважаючи на те, що редакція згаданої газети перебувала під контролем німецької влади, українському підпіллю все ж вдавалося використовувати періодичне видання в своїх цілях і в такий спосіб впливати на свідомість людей. Відродити велич українського народу й показати українцям, що й у нас є власна історія, герої та просвітники, які боролися не лише зі зброєю в руках, а й милозвучною рідною мовою. Так, у лютневому номері газети була підготовлена рубрика про «Лесю Українку» [3]. А для творчості Тараса Шевченка було виділено вересневий випуск «Маріупольської газети», у якому редактори намагалися відобразити не лише життєвий шлях та діяльність поета-художника, а й показати національного героя, життя якого було покладено на вітвар Батьківщини [4]. Водночас представники ОУН (б) не забували і про відродження національних традицій. Для цього 25 грудня 1942 р. у «Маріупольській газеті» було підготовлено статтю «Як святкували Різдво на Україні», у якій в етнографічній ретроспективі були змальовані автентичні українські обряди колядування [5]. Також у рубриці «Досліди української історії поза межами ССРСР» націоналісти робили акцент на працях українських істориків В. Липинського «Україна на переломі», С. Томашівського «Українська історія», Д. Дорошенка «Нарис історії України», які в своїх наукових розвідках відображали відмінну від радянської візії історію України [6].

Усе це не подобалося німецькому командуванню, адже створення незалежної Української держави не входило в плани нацистів. Натомість активна агітаційно-пропагандистська робота націоналістів аж ніяк не була на користь Третього райху. Тому проти представників ОУН (б) розпочинаються репресії.

Так, уже із січня 1942 р. усі працівники Організації в м. Сталіно й районів були викликані в гестапо, де їм було запропоновано залишити межі Сталінської області. У результаті більшість учасників організації ОУН (б) змушені були покинути регіон. Однак передцим В. Болгарський зумів залишити на нелегальному становищі невелику групу націоналістів, яка мала в майбутньому стати опорою нового обласного проводу [1, 64]. Далі – більше, у січні 1942 р. німецькі карателі заарештували Т. Семчишина та М. Павлишина, яких упродовж трьох місяців тримали у в'язниці в Кривому Розі, а потім 7 місяців – у Дніпропетровську. Лише в 1942 р. їм удалося втекти [7, 69]. У цей час активізувалися провокатори. Так, 22 червня 1943 р. один із таких агентів у Маріуполі видав німецькій комендатурі своїх побратимів, в результаті чого було схоплено 20 осіб з ОУН (б). Усіх їх німці розстріляли [1, 73]. Загалом за 1942 р. сили української допоміжної кримінальної служби (ДКС), яка підкорялася безпосередньо німецькій службі безпеки (СД), ліквідували близько трьох підпільних груп у самому Маріуполі чисельністю 200 осіб [7, 76].

Крім того, під маховик німецьких репресій у серпні 1942 р. потрапили учасники «Просвіти» ніби через співпрацю з ОУН (б). Тому саме «просвітяни» зазнали найбільших втрат. Приміром, було заарештовано найактивніших «просвітян» А. Ірія, а згодом М. Стасюка. Таким чином німці намагалися придушити націоналістичний рух у регіоні [10, 284]. Проте вони припустилися великої помилки, «український дух» знову відродився в серцях народу.

З 1942 р. розпочинається другий період діяльності ОУН (б) у Сталінській області. Відтоді націоналістичне підпілля змушене було перейти на нелегальне становище. Уже наприкінці лютого 1942 р. на основі організованої нелегальної підпільної мережі ОУН (б) починає діяти група Євгена Стахова та Івана Кліма. Їм удалося об'єднати навколо себе залишки колишнього Сталінського обласного проводу і сформувати нову мережу націоналістичного руху. Зокрема, було утворено 2 окружних проводи ОУН (б), що об'єднували південні райони з центром у Маріуполі та північні райони з центром у Горлівці [8, 6]. Більшість осіб, які входили до складу різних округів, були вихідцями з місцевого населення.

Одночасно підпільники кардинально переглянули свої пріоритети. По-перше, вони заявили, що їхньою найголовнішою метою є поширення пропаганди та агітації серед широких мас населення, за допомогою якої вони прагнули підготувати український народ до боротьби проти обох імперіалістичних світів – радянського та німецького [8, 301]. Отже, на другому етапі діяльності ОУН (б) ворогом української незалежності ставав не лише СРСР, а й нацистська Німеччина.

По-друге, оунівці взяли на озброєння тактику постійного пересування, тому всі їхні організатори працювали змінно в різних містах Донбасу [8, 301]. Крім того, підпільники збиралися по 4 – 5 осіб, їм не дозволяли писати протоколи та будь-які документи про роботу ОУН (б), які могли б зашкодити всій підпільній мережі. У самій Організації були запроваджені суворі норми конспірації.

Відносини між різними частинами націоналістичного підпілля підтримувалися через зв'язкових. Це робилося для того, щоб учасники різних груп ОУН (б) не знали один одного і не могли видати всю організацію німецькому командуванню під час нелегальної роботи в роки окупації [7, 38].

По-третє, всі учасники для посилення впливу ОУН (б) мали постійно вивчати настрої населення, стежити за діями партизанів, виявляти патріотично налаштованих громадян та залучати їх до спільної боротьби з окупантами [7, 38]. Одночасно вони мали вербувати людей із місцевого населення, які обіймали високі посади, а також інтелігенцію, старост та ін., які могли надати суттєву допомогу [7, 40].

По-четверте, найважливішим напрямом роботи оунівців було розповсюдження листівок та створення осередків «Просвіти». Практично ці групи були створені в усіх містах Донецької області [1, 44 – 45]. Крім того, активно використовували місцеву пресу для поширення замаскованої націоналістичної пропаганди. Найбільшими видавничими центрами були Маріуполь, у якому виходила газета «Маріупольський вісник», редактором якої був націоналіст М. Стасюк, та Ворошиловград із газетою «Нове життя», редактором якої був член ОУН (б) М. Бернацький [7, 48].

Крім того, перед групою Є. Стахова постала також проблема створення матеріальної бази, бо для активних дій організації були потрібні не лише люди, а й відповідні кошти, на які можна було б придбати все необхідне для майбутньої боротьби проти ворогів українського народу. З цим завданням Є. Стахів справився на «відмінно». Відомо, що вже на початку 1943 р. лише з осередку в м. Маріуполі націоналістична організація отримала близько 5 тис. крб, на які купила зброю в румунських солдатів. З допиту С. Мушенка відомо, що на балансі українського підпілля лише в м. Комсомольську були 4 гвинтівки, 2 карабіни, 1 російський автомат, кулемет та відповідно набої до них [7, 54 – 55]. Також відомо, що аналогічні склади зброї були створені і в інших містах Сталінської області, зокрема в м. Волноваха й с. Царекостянтинівка, де її збирали поліцаї, залучені до націоналістичної діяльності [7, 56].

Крім агітаційно-пропагандистської роботи, збору коштів, зброї та забезпечення обласних проводів продуктами харчування, осередки організації активно співпрацювали і з радянськими партизанами. Наприклад, Краматорська група чисельністю в 100 осіб виступала координатором радянських партизанів, що діяли в Ямському і Краснолиманському районах, Сталінській області. Суть роботи зводилася до того, щоб переконати партизанів вести боротьбу як із німцями, так і з Радянською владою [1, 61].

Крім того, враховуючи складну етнополітичну ситуацію в регіоні, оунівці активно співпрацювали з росіянами. Навесні 1943 р. у м. Сталіно представники ОУН (б) розповсюджували «летючки» українською мовою із закликом до боротьби проти німецької і більшовицької влади. Утім, ця інформація не була зрозумілою для росіян, що могло закінчитися провалом, якби на допомогу не

прийшла підпільна група росіян із м. Рутченкове, яка, отримавши «летючку», самостійно перевидавала її російською мовою. Проте через невмілу конспірацію ця група була викрита гестапо, а їхнього лідера В. Носкова було закатовано. Невдовзі із залишків росіян було сформовано нову підпільну групу, з якою встановив контакт Є. Стахів. Ця група заявила, що «хоч вони і росіяни, проте тому, що живуть в Україні, вони почувають себе громадянами України, хочуть бути лояльними і спільно боротися проти німців і більшовиків» [8, 296].

Отже, як бачимо, ідея вільної й незалежної держави була до душі не лише українцям, але й іншим народам, які проживали в Україні. Тому що всі ми є українцями, а нашою Батьківщиною є Україна.

Наостанок варто підкреслити, що оунівці займалися не лише пропагандою, а й вели запеклу боротьбу з окупантами. Вони також дбали про моральне виховання населення. Наприклад, у наказі від 17 вересня 1942 р. шефа Ольгинського району А. Ястремського згадується, що через руйнування національних традицій, викликаних пропагандою більшовиків, населення стало менше поважати старших і поважати один одного. Тому був виданий наказ, згідно з яким громадяни при зустрічі мали обов'язково привітатися.

«1. Українець до українця, службовці, робітники установи та підприємств мали привітатися словами «Слава Україні», а відповідати «Слава» з одночасним підйманням руки і розкритою долонею. Цивільне населення вітається по старих українських звичаях.

2. Усі сварки та вульгарні лайки поміж людьми та дітьми заборонені як наслідки московсько-більшовицького дикунства.

3. Старости сільських управ, обцин, поліція, духівництво та інтелігенція повинні негайно оголосити та привчити все населення району до вживання привітання людини з людиною згідно наказу [8, 273 – 274].

4. Кожен батько та мати, а також і вчителі повинні привчити школярів і дітей позашкільного віку поважати старших себе, урядових осіб та військових чинів Німецької та Української армії привітаннями, як зазначено в п.1 цього наказу.

5. Усе населення повинно усвідомити, що кожна особа повинна привчитися до культурного поведіння та замість більшовицько-жидівського варварства вкупі з німецьким народом будувати справедливую Європу» [8, 273 – 274]. Одночасно в цьому документі простежуються нотки недоброго ставлення до німецького командування. І це, звичайно, негативно впливало на співпрацю з населенням. Також на місцях оунівці прагнули провести декомунізацію, ліквідувати будь-які згадки про більшовицьке панування. Однак ця ліквідація знову мала негативний характер, бо в наказі від 5 вересня 1942 р. підкреслювалося, що «назви вулиць встановлювати ім'ям українських та німецьких діячів (Шевченка, Хмельницького, Петлюри, Коновальця, Геринга, Котляревського, Гітлера, Франка)» [8, 272]. І як результат – це негативно позначилося на діяльності оунівців та в подальшому закарбувалося в історії.

Висновки. Отже, можемо констатувати, що на території Сталінської (Донецької) області під час німецької окупації існувало два періоди діяльності оунівського підпілля. Умовно їх можна назвати легальний, що припав на 1941 – 1942 рр., очолений В. Болгарським, та нелегальний – період із січня 1942 р. до 1943 р. на чолі з Є. Стаховим. Варто підкреслити, що Сталінське підпілля кардинально відрізнялося від інших оунівських організацій Західної і Центральної України. Зокрема, це проявилось в упорядкуванні діяльності націоналістичного руху. Уміння пристосовуватися до специфічних умов регіону, шукати друзів серед ворогів та вести конспіративну роботу – заслуга її керівників. Слід не забувати, що вони прагнули пробудити зі «сплячки» український народ на боротьбу за незалежність Батьківщини. Звичайно, вони, як і інші організації, припускалися помилок, вибирали хибних союзників, ішли неправильним шляхом та видавали компрометуючі накази, якими відвертали від себе народ, але свої помилки вони враховували і, по можливості, виправляли.

Джерела та література:

1. Добровольський О. Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни // Діяльність підпілля ОУН на Сході України: збірник статей [упорядн. П. Хобот]. – Дніпропетровськ: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. – 132 с.
2. Том 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упорядники: В. Іванченко, О. Пагіря. – Київ – Торонто, 2011. – 1160 с.
3. Маріупольська газета. – 1942. – № 25. – 26 лютого.
4. Маріупольська газета. – 1942. – № 30. – 10 вересня.
5. Маріупольська газета. – 1942. – № 25. – 25 грудня.
6. Маріупольська газета. – 1942. – № 3. – 6 січня.
7. Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі / В.М. Нікольський – К.: Інститут історії України НАНУ. – 2001. – 178 с.
8. ОУН на Донеччині: збірник документів та матеріалів: Т. І. / упорядник Добровольський О.Б. – Донецьк: Східноукраїнський дослідницький центр Спадщина, 2013. – 358 с.
9. Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянина. – 1941 – 1955 / Володимир Сергійчук – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.
10. Титаренко Д. «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України, зона військової адміністрації / Д. Титаренко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 280 – 285.

© Сергей ПЕТРУХИН

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОУН (Б) НА ТЕРРИТОРИИ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (1941 – 1943 гг.)

В статье проанализированы создание и деятельность Организации украинских националистов (ОУН (б)) в Сталинской (Донецкой) области во время германо-советской войны. Исследована структура Сталинской националистической группы, в частности персонифицировано участников этой организации, а также выяснены основные направления агитационно-пропагандистской деятельности. В то же время определены основные особенности создания националистического движения в Донецкой области.

Ключевые слова: создание местных ячеек ОУН (б), Сталинский областной провод, В. Болгарский, Е. Стахив, агитационно-пропагандистская работа.

© Sergii PETRUKHIN

ACTIVITY OF OUN (B) DONETSK REGION TERRITORY DURING THE GERMAN OCCUPATION (1941-1943)

The article analyzes the establishment and operation of organization of the Ukrainian nationalists (OUN (B)) in the Stalin (Donetsk) oblast during the Soviet-German war. The structure of the Stalin nationalist groups, particularly personified member of this organization and found the main directions of advocacy activities. However, the basic features of a nationalist movement in Donetsk region.

Keywords: setting up local branches of the OUN (b), the regional leadership of Stalin, Vladimir Bulgarian, E. Stakhiv, advocacy work.

УДК 94 (477)“1941/1945”

© Павло ХОБОТ, Роман ШЛЯХТИЧ

СТРУКТУРА КРАЙОВОГО ПРОВОДУ ПІВДЕННИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ОУН (р) У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.)

Розвідка присвячена кадровій структурі Крайового проводу Південних українських земель, який був сформований ОУН (р) у роки німецької окупації. Метою статті є визначення кадрового складу Крайового проводу та функцій його членів.

Ключові слова: націоналістичне підпілля, кадровий склад, Дніпропетровськ.

Постановка проблеми. Визначення кадрового складу структурних підрозділів ОУН (р) у роки Другої світової війни є однією з актуальних проблем. Адже утаємниченість та конспіративний характер побудови будь-якого проводу ОУН (р) дуже ускладнює пошук справжніх імен очільників-націоналістів різного рівня. Не була винятком і Дніпропетровська область.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження кадрового складу підпільницьких структур національно-визвольного руху на Сході України, зокрема в Дніпропетровській області, у роки Другої світової війни майже не знайшло свого висвітлення в українській історіографії. Серед праць, у яких побіжно згадуються представники Крайового проводу Південних українських земель, слід відзначити роботи М. Слободянюка та І. Шахрайчука, Д. Куделі, П. Хобота [13; 9; 17]. Згадані автори в рамках дослідження діяльності націоналістичного підпілля в Дніпропетровській області розкривають і кадровий склад Проводу. Одним із перших діаспорних істориків, який висвітлив функціонування підпілля в Дніпропетровському регіоні був Л. Шанковський [18]. Він зазначив, що керівні посади в Проводі обіймали вихідці із Західної України, а низові ланки формувалися за рахунок місцевих мешканців. Найбільше фактологічного матеріалу стосовно кадрового складу підпілля міститься у спогадах та архівних матеріалах. Тому для написання статті ми скористалися спогадами відомих діячів національно-визвольного руху В. Кука, П. Дужого, В. Регея, Є. Стахова [14; 16; 12; 15]. Також багато фактичного матеріалу було взято з архівних документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Архіву

УСБУ в Дніпропетровській області. Усі ці матеріали дали змогу максимально об'єктивно відтворити кадровий склад Проводу.

Метою статті є визначення кадрового складу Крайового проводу та функції його членів.

Виклад основного матеріалу. Структура націоналістичного підпілля мала поділ за вертикальним, географічним, горизонтальним та функціональним принципом.

Вертикально структура ОУН (р) в Україні була поділена на краї або землі – Західноукраїнські землі (ЗУЗ), Північно-західні українські землі (ПЗУЗ), Осередньо-східні, або Центральні-східні українські землі (ОСУЗ чи ЦСУЗ), Південно-східні, або Південні українські землі (ПдСУЗ чи ПдУЗ), а краї тим часом поділялися на округи, округи – на надрайони, надрайони – на райони, райони – на кущі, з декількох населених пунктів (складались переважно із сіл і хуторів), кущі – на станиці. Найнижчою організаційною одиницею було (звено) з 3 – 5 осіб [19, 84 – 85].

Горизонтальну структуру ОУН (р) становили референтури, тобто відділи, які відповідали за певний напрям роботи. За показаннями на допитах М. Полевого, до складу кожного проводу повинні були входити такі референтури: організаційна референтура; референтура пропаганди; референтура СБ; військова референтура; господарча референтура; референтури по роботі з молоддю та жінками тощо [5, 244 – 245].

Очевидно, що в кожному регіоні діяльності ОУН (р) як горизонтальна, так і вертикальна структури мали свої, місцеві відмінності.

За матеріалами допиту останнього головнокомандувача УПА та крайового провідника ОУН (р) Василя Кука до Південно-східних українських земель належали Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Сталінська, Ворошиловградська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, а також Кримський півострів та Молдавія [2, 111]. А після загибелі у грудні 1942 р. крайового провідника Осередньо-східних українських земель Пантелеймона Сака-Могили керівництво націоналістичним підпіллям на ОСУЗ здійснювалося фактично із Дніпропетровська. В. Кук так оцінював місто на Дніпрі: «Взагалі Дніпропетровськ – він є дійсно таким центром, кращим центром, чим Київ. Це я навіть зі своєї практики знаю. Тому що він має і Донбас, і Одесу, і, вкінці кінців, не є далеко від Києва» [14].

Характерно, що в місті Дніпропетровську діяли одночасно три проводи: крайовий, обласний та міський. Тому доволі часто одні й ті самі особи обіймали різні посади в проводах різного рівня. З початком німецьких репресій склад проводів неодноразово змінювався, що також ускладнює персоніфікацію націоналістичного керівництва на всіх рівнях. Значною проблемою під час олюднення керівних посад у підпіллі ОУН (р) є його утаємниченість та конспіративний характер. Тому, як правило, про діячів підпілля, їхні функції та посади науковці дізнаються з кримінальних справ або зі свідчень учасників

подій. Однак пам'ять і небажання співпрацювати зі слідством давалися взнаки, про що свідчить плутанина в показах та спогадах про роль та місце тих чи інших діячів ОУН (р). Зважаючи на ці зауваження, спробуємо відтворити структуру Крайового проводу Південно-східних українських земель.

Крайові провідники

Організаційно структура Крайового проводу почала формуватися на конспіративній квартирі у Дніпропетровську 3 вересня 1941 р., коли відбулася нарада штабу Південної похідної групи, на якій було вирішено завершити діяльність похідної групи та перейти до створення підпільної організації. Цього дня керівництво проводом Південно-східних українських земель ОУН (р) перебрав на себе Зиновій (Зенон) Матла на псевдо «Святослав Вовк», який до того дня був звичайним членом групи і був спеціально відправлений з Південною похідною групою, щоб у Дніпропетровську очолити цей провід [11, 16; 4, 85].

У зв'язку з німецькими репресіями провід Південно-східних українських земель приблизно в жовтні 1941 р. перенесли з центру Дніпропетровська на передмістя, імовірно, у Нижньодніпровськ (нині – частина Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровська на лівому березі Дніпра) [18, 33]. З Різдва 1942 р. провід було перенесено вже до Кривого Рогу, куди в лютому того ж року прибуло ще кілька галичан [18, 34]. У Кривому Розі він пробув недовго і згодом знову повернувся до Дніпропетровська.

У березні 1942 р. З. Матла був відкликаний Проводом у Західну Україну. За свідченнями В. Кука, З. Матла був дуже стурбований та невпевнений у можливості проведення в Східній Україні будь-якої націоналістичної роботи. Певний час він узагалі не хотів брати участі в роботі ОУН і повернувся до організаційної діяльності лише в 1943 р. [1, 16].

За свідченнями Ганни Німець, яка виконувала при Крайовому проводі різні особливі доручення, від'їжджаючи, З. Матла доручив їй керівництво всією організаційною мережею Південно-східних українських земель, передав їй усю документацію проводу, а також пропагандистську літературу та кошти [6, 58]. Та керівництво Г. Німець було нетривалим, адже підпілля на південному сході України мав очолити більш досвідчений організатор.

У зв'язку з тим, що деякі учасники похідних груп поверталися в Галичину із зневірою щось зробити у східних областях з огляду на німецькі репресії та несприйняття націоналізму місцевим населенням, на засіданні Проводу ОУН (р), що відбувалося на Львівщині в травні 1942 р., В. Кук, який був на той момент членом Проводу та організаційним референтом всієї Організації, запропонував свою кандидатуру для керівництва підпіллям на ПдСУЗ [14]. Врешті його кандидатуру було погоджено.

Приблизно наприкінці травня – на початку червня 1942 р. В. Кук разом із групою колег прибув до Дніпропетровська й очолив Провід ОУН на Південно-східних українських землях, який знов почав діяти в місті на Дніпрі.

З діяльністю В. Кука на посаді крайового провідника ПдСУЗ пов'язаний найуспішніший етап діяльності націоналістичного підпілля на території краю.

По-перше, за неповних два роки В. Кукові вдалося створити розгалужену мережу націоналістичного підпілля фактично в кожному районі області та розширити географію підпілля на інші регіони, які входили до території діяльності Крайового проводу. Підпілля під проводом В. Кука створило свою повноцінну інфраструктуру – десятки конспіративних квартир, кілька типографій, які друкували багатотисячні тиражі листівок, налагоджену систему виготовлення фальшивих документів тощо.

Організація мала багато своїх членів та симпатиків в окупаційній адміністрації та каральних органах, що часто дозволяло уберегтися підпільникам від німецьких арештів або здійснити втечі вже заарештованих націоналістів. Служба безпеки постійно збирала інформацію про роботу СД та гестапо і проводила операції зі знищення колаборантів (поліцаїв, працівників та агентів СД), що брали участь в антиукраїнських акціях.

По-друге, В. Кук сприяв посиленню агітаційно-пропагандистської роботи – акцент робився на агітації українців за створення Української Соборної Самостійної Держави (УССД) без німецьких та радянських окупантів. Найпомітнішими пропагандистськими заходами в Наддніпрянщині були організована акція проти вивозу молоді на примусові роботи до Німеччини та агітація за збирання та переховування врожаю від окупантів.

По-третє, В. Кук взявся за модернізацію ідеології ОУН і в 1943 р. утворив у Дніпропетровську групу керівних членів Організації, що опрацювала розгорнутий проект нової програми ОУН, у якому враховувався досвід роботи на Сході, переосмислювалися деякі положення старої програми, які не сприймалися східняками, – вождівство, монопартійність, обов'язковий для націоналістів ідеалістичний світогляд, гасло «Україна для українців» тощо. Наслідком цієї праці та подальшої ідейної дискусії стали лібералізація традиційної націоналістичної доктрини та прийняття більш плюралістичної та по суті соціал-демократичної програми ОУН на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН-бандерівців у серпні 1943 р. (окрім іншого, Організація тоді змінила назву з «революційної» на «самостійників-державників»).

По-четверте, перед наближенням радянсько-німецького фронту розпочалася активна підготовка до збройного опору радянській владі. Як наслідок, до УПА лише з Дніпропетровської області відійшло близько 20 груп місцевих підпільників.

Сам В. Кук восени 1943 р. виїхав із Дніпропетровська перед самим приходом Червоної армії, фактично останнім із Крайового проводу. З його від'їздом діяльність організованого націоналістичного підпілля на ПдСУЗ поступово була припинена [17, 100 – 113].

Організаційна референтура, підреферентури в роботі з юнацтвом та з жінками

До компетенції організаційної референтури входили:

- підбір та розстановка кадрів;
- організація конспіративних заходів (утримання конспіративних квартир, виготовлення фальшивих документів тощо);
- забезпечення зв'язку між різними територіальними одиницями;
- господарсько-матеріальне забезпечення (окремої референтури в Крайовому проводі ПдСУЗ не було);
- робота з молоддю та жінками (були окремі підреферентури).

Організаційний референт фактично виконував функції заступника провідника [3, 34 – 35].

Організаційним референтом Крайового проводу з вересня 1941 р. до свого арешту в січні 1942 р. був Тимофій Семчишин («Річка», «Тиміш», «Мирослав Річка»), який перед тим очолював Південну похідну групу [10, 460].

Наступником Т. Семчишина на цій посаді став Петро Дужий («Арсен»), який прибув до Дніпропетровська майже одночасно з В. Куком у травні 1942 р.

Перед цим він працював в організаційній референтурі у Проводі ОУН (р). За свідченнями на допитах П. Дужого, його практична діяльність зводилась до наступного:

- утримання зв'язку з дніпропетровським, запорізьким, кіровоградським, миколаївським, обома донецькими та кримським обласними проводами;
- вивчення звітів, які поступали від цих проводів і надання інформації В. Куку;
- надання територіальним провідникам практичних вказівок з організації націоналістичної сітки та дотримання правил конспірації;
- надання коштів для утримання місцевих підпільних організацій.

Крім того, П. Дужий постійно їздив по областях ПдСУЗ для надання практичної допомоги провідникам в організації підпілля [10, 34 – 35].

На посаді організаційного референту Крайового проводу П. Дужий пропрацював до липня 1943 р., після чого виїхав на Кіровоградщину для організації відділів УПА в Холодноярщині [16].

До складу оргреферентури Крайового проводу входила група зв'язкових. Усі зв'язки Крайового проводу концентрував у своїх руках Іван Демчук («Дубовий Василь»). До його завдань належало отримання інформації, яка надходила по каналах зв'язку, і передача її крайовому провідникові [14]. Найімовірніше, у підпорядкуванні І. Демчука перебували зв'язкові: Кіндрат Коломонець («Стьопа»), Степан Кріп («Пес»), Степан Сірий («Орел»), «Мовчазний», Іван Кравець («Микола»), які забезпечували контакт Крайового проводу з Рівненщиною, де розміщувався основний пункт зв'язку з Проводом ОУН (р) та з обласними проводами [7, 131]. Крім цього, І. Демчук займався і господарською діяльністю:

збирав внески (хоча казна проводу знаходилась в провідника. – Авт.), опікувався матеріальним забезпеченням підпільників тощо.

Під безпосереднім керівництвом П. Дужого працювала Г. Німець, яка виготовляла фіктивні документи для учасників ОУН (р), а також купувала німецьку літературу [6, 58].

Підреферентуру, що координувала роботу з юнацтвом (Юнацтво ОУН) у 1943 – 1944 рр. очолював Юрій-Костянтин Федорук («Лемко»), походженням із Західної України, але до складу Крайового проводу, за спогадами В. Кука, «Лемко» не входив [14]. Він одночасно був організаційним референтом Дніпропетровського обласного проводу ОУН. Юнацтво ОУН виконувало доволі важливу функцію, позаяк робота з місцевою молоддю сприяла підготовці кадрів для підпільної боротьби як із німецькою, так і з радянською владою.

Референтура пропаганди

Завданнями іделогічно-пропагандистської референтури були:

- розробка ідеологічних матеріалів;
- розробка текстів листівок та переклади їх на російську мову;
- друкування листівок та преси;
- агітаційно-пропагандистські зустрічі і збори [5, 244 – 245].

На початку діяльності ОУН в області, в умовно напівлегальний період, головними акцентами пропаганди стали: розкриття злочинів комуністичного режиму ССРСР перед українцями, формування національної свідомості через апелювання до історичних та культурних традицій, переконування в необхідності створення незалежної Української держави.

Для поширення ідеології ОУН (р) у 1941 – 1942 рр. активно використовувалися місцеві газети, особливо Криворізької та Нікопольської міських управ – відповідно «Дзвін» та «Промінь». Там відверто друкувалися статті в націоналістичному дусі та навіть цілі уривки з листівок ОУН (р), але, звичайно, без згадок про саму Організацію. Були намагання з боку підпілля також узяти під свій контроль і орган Дніпропетровської міської управи «Днепропетровскую газету», але, з огляду на антиукраїнську позицію міського голови М. Соколовського, вони виявилися безуспішними [7, 22 – 23].

З 1942 р. ідеологічно-пропагандистською референтурою керував Омелян Логуш («Іванів»). Працівниками референтури в різний період були: Катерина Мешко («Верещака»), Микола Самійленко («Лисий»), Кишенько («Професор»), В. Нофенко («Весло»), Леонід Ларжевський [8, 60 – 65]. З посиленням німецьких репресій у 1942 – 1943 рр. у пропаганді ОУН (р) почала все більше відбиватися протиокупаційна тематика, зокрема і в практичному аспекті: підпіллям були проведені агітаційно-пропагандистські кампанії – проти вивозу молоді до Німеччини та приховування врожаю від німців.

У підпорядкуванні референтури перебували десятки нелегальних типографій, переважно це були так звані склогографи та циклостилї.

До заслуг референтури, зокрема її керівника Омеляна Логуша, належить і масштабна ревізія ідеологічних та програмних засад Організації, прийнятих на III Надзвичайних Великих Зборах ОУН (р) у 1943 р.

Служба безпеки

Референтура СБ мала займатися слідством та судом, до її компетенції належало проведення розшуків та арештів, виконання каральних функцій, а також розвідка та контррозвідка [5, 244 – 245].

У практичній діяльності на терені краю СБ насамперед займалася:

- організацією визволення в'язнів з німецьких тюрем та концтаборів;
- підготовкою та реалізацією атентатів на німецьких прислужників та самих окупантів.

За спогадами В. Регея, першим референтом СБ Крайового проводу протягом 1941 р. був Микола Мушак [12]. А з 1942 р. до вересня 1943 р. очолював референтуру СБ Ярослав Петречко («Граб»). У нього в підпорядкуванні перебували два заступники: Іван Білик («Кость», «Півторак») та Леонід Ларжевський [3, 40]. Цікаво, що І. Білик був родом із Галичини, а Л. Ларжевський – місцевий мешканець. Крім заступників, до референтури Служби безпеки Крайового проводу входив помічник референта (ним був «Вірмен», який у зв'язку з хворобою в 1943 р. виїхав на лікування і до проводу вже не повернувся. – Авт.), а також машиністка «Маруся» [2, 131].

Один із заступників «Граба» – І. Білик спочатку був перекладачем у штабі 1-ї танкової дивізії «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» та, за свідченнями очевидців, був високого зросту (близько 2 метрів), дуже добре володів німецькою мовою і зовні був трохи схожим на німця [16]. Зважаючи на це та на особисту відвагу, він вважався одним із найкращих агентів СБ на Сході України. До його завдань належало проведення персональних терактів та визволення в'язнів із німецьких тюрем та концтаборів.

Про ефективність антинімецької роботи есбістів області свідчить той факт, що німецьке командування в 1943 р. призначило винагороду за затримання І. Білика та інших підпільників [13, 210 – 211]. СБ мала також розгалужену агентуру в місцевій поліції, включаючи найвищий рівень. Наприклад, багато допоміг Організації начальник 4 відділу (політичного) Центрального управління міської допоміжної кримінально-політичної поліції м. Дніпропетровська С. Корнієнко [15].

Військова референтура

Упродовж 1942 – 1943 рр. функціонувала військова референтура Крайового проводу ОУН (р). Тоді її очолював Михайло Медвідь («Карпович»). Провідним завданням військової референтури було проведення наборів добровольців до Української повстанської армії, а також проведення військових вишколів, наскільки це було можливо в умовах німецької окупації.

Відомо, що влітку та восени 1943 р. на території області значно збільшилася кількість осіб, які відправлялися по зв'язках до лав УПА. Проте вже весною

1943 р. до УПА відправилися перші дніпропетровці. Так, пропагандист Дніпропетровського обласного проводу Василь Худенко («Остап») навесні 1943 р. був відряджений на Рівненщину, де долучився до УПА, і виконував обов'язки шефа зв'язку штабу ВО «Заграва» на Північно-західних українських землях, політвиховника куренів «Непитайло» та «Горлиця», а згодом політреферента Південної групи УПА [9, 40]. Загалом, за підрахунками Д. Куделі, до лав УПА потрапило понад 20 дніпропетровців [9].

Таким чином, Крайовий провід майже повністю був укомплектований вихідцями із Західної України. І лише невелика кількість осіб, які входили до структур проводу, були місцевими. Це пояснюється тим, що провід Південних українських земель мав функціонувати і складатися з відданих справі націоналістів, а саме такими були члени Південної похідної групи, які й започаткували націоналістичне підпілля в регіоні. Друга ротація керівного складу проводу відбувалася впродовж 1942 р., і знову ці посади, здебільшого, займали вихідці із Західної України.

Утім, Крайовий провід функціонував як чіткий механізм, адже за невеликий проміжок часу націоналісти створили дієву мережу підпілля в усіх регіонах, які належали до сфери діяльності проводу. Це дало можливість проводити ефективну агітаційно-пропагандистську політику, залучати місцевих мешканців до підпілля та навіть проводити атентати проти німецьких та радянських вислужників.

Джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 51895. – Фп, т. 2.
2. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 51895. – Фп, т. 1.
3. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72362. – Фп.
4. ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 372. – Т. 1.
5. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 4.
6. ГДА СБУ. – Ф. 372. – Спр. 39.
7. Державний архів Служби безпеки України у м. Дніпропетровську (далі – ДА СБ України, м. Дніпропетровськ) – Спр. П-24502. – Т. 1.
8. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-6402.
9. Куделя Д. Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії / Д. Куделя // Діяльність підпілля ОУН на Сході України: збірник статей. – Дніпропетровськ, Східноукраїнський дослідний центр «Спадщина», 2010.
10. Літопис УПА Нова серія / [ред. рада П. Сохань, П. Потічний, Г. Боряк та ін.]. – Київ-Торонто: Літопис УПА, 2007. – Т. 18: Діяльність ОУН і УПА на території Центрально-Східної та Південної України. – 2011.
11. Матла З. Південна похідна група / Зиновій Матла. – Мюнхен: друкарня «Цицера», 1952.
12. Регей В. Від Сяну до Дніпра [Електронний ресурс] / В. Регей. – Режим доступу до ресурсу: <http://stepu.info/?p=433>
13. Слободянюк М.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М.А. Слободянюк, І.А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ВКФ «Оксамит-Текс», 2004.

14. Спогади В. Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом 07.08. 1994 року // Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.
15. Спогади Є. Стахіва // Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.
16. Спогади П. Дужого, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом 07.08. 1994 року // Особистий архів Д. Куделі та П. Хобота.
17. Хобот П. Останній головнокомандувач УПА // Січеславщина: Краєзнавчий альманах. Вип. 6. / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2011.
18. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причини до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 – 1943 рр. / Лев Шанковський. – Мюнхен: Український самостійник, 1958.
19. Щур Ю. «Награні двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920 – 1955 рр.) / Ю. Щур. – Запоріжжя «Просвіта», 2011.

Таблиця

Крайовий провід ОУН (р) на ПдСУЗ

№	Посада	Прізвище, ім'я та псевдо керівника	Період
1	Крайовий провідник	Матла Зиновій – «Святослав Вовк»	09.1941 – 03.1942
		Тимчасово виконувала повноваження Німець Ганна – «Змійка»	03.1942 – 05.1942
		Кук Василь – «Юрій Леміш»	05.1942 – 10.1943
2	Організаційна референтура	Семчишин Тимофій – «Річка», «Тиміш», «Мирослав Річка»	09.1941 – 01.1942
		Дужий Петро – «Арсен»	05.1942 – 07.1943
	Підреферентура по роботі з юнацтвом (Юнацтво ОУН)	Федорук Юрій-Костянтин – «Лемко»	1943 – 1944
3	Іделогічно- пропагандистська референтура	Логуш Омелян – «Іванів»	1942 – 1943
4	Служба безпеки	Мушак Микола	1941 – ?
		Петречко Ярослав – «Граб»	1942 – 09.1943
5	Військова референтура	Медвідь Михайло – «Карпович»	1942 – 1943

© Павел ХОБОТ, Роман ШЛЯХТИЧ

**СТРУКТУРА КРАЕВОГО ПРОВОДА ЮЖНЫХ УКРАИНСКИХ
ЗЕМЕЛЬ ОУН (Р) В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ
(1941 – 1944)**

Исследование посвящено кадровой структуре Краевого провода Южных украинских земель, который был сформирован ОУН (р) в годы немецкой оккупации. Целью статьи является определение кадрового состава Краевого провода и функции его членов.

Ключевые слова: *националистическое подполье, кадровый состав, Днепропетровск.*

© Pavlo KHOBOT, Roman SHLIAKHITYCH

**STRUCTURE OF BOUNDARY WIRE SOUTHERN UKRAINIAN
LANDS OUN(R) DURING THE GERMAN OCCUPATION
(1941 – 1944)**

The article deals with the staffing structure of regional guidance southern Ukrainian lands, which was formed by OUN (r) during the German occupation. The article aims to determine staffing Local Headquarters and functions of its members. OUN structure formed in the horizontal and vertical guidelines. The people who led the nationalist underground were mainly from Western Ukraine. While grassroots, level as represented by local residents.

Keywords: *nationalist underground cadre, Dnipropetrovsk.*

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

БІРЖІ ПРАЦІ – УСТАНОВИ ДЛЯ НАБОРУ НАЦИСТАМИ ОКУПОВАНОГО НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ НА РОБОТИ

У дослідженні розглядаються характерні особливості діяльності бірж праці на окупованій нацистами території Харківщини в роки Другої світової війни. На основі архівних матеріалів, різноманітних наукових праць визначені головні завдання діяльності нацистських бірж праці. Висвітлені методи, засоби, які застосовували працівники установ для набору робочої сили, щоб активізувати цивільне населення Харкова та області для реєстрації на біржі праці. Стаття дає змогу зрозуміти причини, які змушували громадян Харківщини йти реєструватися до бірж праці. У результаті проведеного дослідження вдалося з'ясувати, що установи для набору робочої сили на різноманітні потреби мілітаристської Німеччини були складником нацистського нового порядку в окупованому Харкові та області. Біржі праці відіграли значну роль в організації і запровадженні політики вербування робочої сили до Третього райху.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, біржа праці, реєстрація, повістка, постанова.

Чим далі в історію відходить Друга світова війна, тим більший інтерес у дослідників вона викликає. Упродовж останніх десятиліть написано чимало наукових праць, присвячених різноманітним аспектам тієї трагічної доби. Серед них – висвітлення проблеми діяльності бірж праці на окупованій нацистами території Харківщини.

Пропонована тема є актуальною як серед зарубіжних, так і серед вітчизняних дослідників. Це, зокрема, переосмислення насильницьких методів, які застосовували нацисти до населення Харківщини, жорстока експлуатація, аж до фізичного знищення примусовою працею, та багато інших порушень прав людини [1 – 6].

Метою дослідження є вивчення історії діяльності нацистських бірж праці на окупованій території Харківщини з опорою на архівні джерела та наукові праці дослідників.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

1. Дати стисло характеристику діяльності бірж праці на окупованій нацистами території Харківщини.
2. Дослідити причини вимушеної реєстрації цивільного населення на біржі праці.
3. Визначити головні завдання та напрями в роботі установ, пов'язаних із набором громадян на роботи.
4. На основі розглянутих вище завдань визначити роль праці в питаннях примусового вивозу цивільного населення Харківщини на роботи до гітлерівської Німеччини.

Виконуючи розпорядження Розенберга про введення трудової повинності в захоплених східних областях, нацисти з перших днів окупації Харківщини, від 5 серпня 1941 р., почали відкривати німецькі служби праці: установи праці – арбайтсамти (по нім. *arbeitsamt*), у яких непрацюючі мешканці окупованого Харкова та області повинні були зареєструватися. Біржа праці безпосередньо підпорядковувалася нацистському командуванню ВКДО і проводила роботу щодо поставки робочої сили на промислові підприємства та сільськогосподарські об'єкти.

Перша «Німецька служба праці» була заснована спеціальним розпорядженням Канцлера ще 26 червня 1935 р. [7, 24]. Без її відома не можна було не тільки найнятися на роботу, а й звільнитися з неї. Фактично біржі праці були повними господарями долі кожної людини. Із спогадів колишньої мешканки Харкова Анастасії Савеліївни Б.: «А я, розумієте, взагалі, коли німці зайняли Харків, то була реєстрація біржова і взагалі бургомістр. А у мене в паспорті не було (реєстрації), і ось коли він подивився, а у мене тільки прописка була, ось і більше нічого, а ніякої відмітки німецької немає. «А-а-а!» – Мов, це ти партизан, і все різне» [8, 158]. Про обов'язкову реєстрацію на біржі праці згадує і Клавдія Михайлівна Чукович: «І нам сказали всім зареєструватися, піти на біржу, кому виповнилося 15 років. І ми пішли на біржу. На біржі там нас... записали, все, і навіть накормили нас там обідом» [8, 99]. Досить частими були випадки, коли громадян, які не зареєструвалися на біржі праці, окупанти били й відправляли до поліцейських дільниць. Із стенограми бесіди з колишнім першим секретарем Кагановицького райкому ВКП(б)У м. Харкова Олександром Івановичем Євсєєвим, опублікованої в збірнику «Місто і війна: Харків у роки Великої Вітчизняної війни»: «Деякі не реєструвалися, приховували це діло. Хто говорить: ми міняли місце проживання. А деякі так роз'яснювали: якщо я не зареєструюся, то все рівно мене узнають, повісять, тому я вимушений був піти зареєструватися» [9, 280].

Цивільне безробітне населення запрошували з'явитися на біржу праці, де «щодня можна дістати роботу за зарплату» [10, 2]. Постанова про трудову повинність і призначення на роботу передбачала, що «всі, хто зараз не має роботи, повинні негайно з'явитися на Біржу Праці» [11, 25]. Із об'яви начальника

господарського управління м. Харкова підполковника Майєра: «Всі безробітні та працюючі всіх видів фаху розумової та фізичної праці (спеціалісти, інженери, службовці, допоміжна сила і т. д.), які до цього часу не проходили реєстрацію, повинні обов'язково з'явитися на Біржу Праці – Харків, Госпітальний провулок, 3 (колишній Текстильний інститут)» [12, 129].

Окрім запрошень, біржі праці, тісно співпрацюючи з періодичною пресою, зокрема із щоденним часописом «Нова Україна», розміщували на сторінках газети різноманітні оголошення про набір громадян на роботи. Із об'яви «Увага!», опублікованої в № 113 газети «Нова Україна» від 7 травня 1942 р.: «Для німецької ремонтної автомаєстерні потрібні: автомеханіки, автослюсарі, зварювальники, електрики, бляхарі, ковалі. Робота проводиться недалеко від Тракторної Виробні в напрямку на Чугуїв. Постачання ранком, в обід, ввечері. Явка на Холодній горі в танкових казармах – Катеринославська вул., № 193, щоденно від 7.00 до 13.00» [13].

Районні управи Харкова та області надсилали до бірж праці списки осіб, які повинні були зареєструватися. Із повідомлення за № 428 управи бургомистра 10 району, що знаходилася за адресою: м. Харків, Сумська, 46, від 29 грудня 1942 р. до біржі праці: «Надсилається список осіб віком від 14 до 17 років (1928, 1927 та 1926 років народження), які викликаються на 30.XII ц/р. до Біржі Праці» [14, 1]. Такі списки містили десятки, а інколи й сотні прізвищ громадян окупованого міста та області.

Головним завданням бірж праці був облік ресурсів робочої сили з урахуванням здібностей, віку, професійних навичок та стажу.

Від політики грабування й насильства, яку запровадили нацисти в окупованому Харкові, найбільше постраждали пересічні харків'яни. Тотальний геноцид, голодне рабське животіння, цілковите позбавлення елементарних людських прав – усе це приніс нацизм на Харківщину. Прагнення вижити змушувало цивільне населення пристосовуватися до складних умов – реєструватися на біржах праці у своїх районах, як того вимагала «нова влада». Із матеріалів Державного архіву Харківської області: «Доросла людність була зацікавлена в тому, щоб пройти перевірку та одержати штамп на своєму паспорті, що, на її думку, мало ствердити право на постачання хліба» [15, 6]. Згідно з оголошенням відділу харчування міста: «Видача харчових засобів населенню Харкова», опублікованим у № 239 газети «Нова Україна» від 3 жовтня 1942 р.: «Та частина населення Харкова, яка досі не одержує регулярно харчових засобів, може дістати продуктову картку за таких умов: 1. Всі безробітні, якщо вони подадуть до Відділу Харчування (Сумська, 31) картку Харківської Біржі Праці з поточною контрольною печаткою. Найдовший термін дійсності такої печатки – 14 днів... 3. Непрацевдатне населення, якщо на їхньому паспорті є печатка Біржі Праці про звільнення від роботи» [16].

До бірж праці зверталось не тільки цивільне населення, а й керівництво підприємств і установ у пошуках робітників на різні роботи. Із прохання

керівництва Харківського миловарного заводу № 1 від 10 липня 1942 р. до біржі праці: «Прошу Вашого клопотання перед Біржею Праці відкомандирувати для робіт на завод 2-х покрівельників» [17, 44].

Окрім того, керівники підприємств згідно з розпорядженням райхскомісара України Е. Коха від 4 березня 1942 р. «Про обмеження зміни місця праці», приймаючи тих чи інших людей на роботу або їх звільняючи, повинні були обов'язково отримати від біржі праці дозвіл. Керівників, які порушували дії цього розпорядження, чекали: по-перше, різноманітні грошові штрафи; по-друге, до одного року тюремного ув'язнення, яке досить часто замінювали примусовою працею терміном до одного року. Крім того, це розпорядження передбачало, що особа, яка звільнилася, повинна була наступного робочого дня з'явитися на біржі праці для пошуку роботи. Пізніше § 6 розділу II «Обмеження щодо зміни місця роботи» наказу начальника Генерального штабу Армії Цейцлера «Про трудову повинність і призначення на роботу в прифронтівій смузі зайнятих знову Східних областей від 6 лютого 1943 р.» передбачав: «Трудящі, що залишили з тих чи інших причин свою роботу, зобов'язані негайно з'явитись на Біржу Праці або до зазначеної для цього установи» [11, 25].

Особа вважалася прийнятою на роботу лише після підписання спеціального наказу, розпорядження керівництва організації, установи, підприємства. Із розпорядження заступника обербургомистра м. Харкова Сліпченка від 4 липня 1942 р.: «...§ 5. Призначити з 15.VII – ц. р. на посаду референта в справах друку п. Шевельова. Підстава: заява п. Шевельова» [18, 123].

Після оприлюднення комендантом Харкова 23 березня 1942 р. наказу про введення загальної трудової повинності районні управи надсилали населенню за місцем проживання численні повістки, повідомлення про негайну реєстрацію. Із повістки за підписом бургомистра 1-го району м. Харкова Сугаренка: «Багранцеву Івану Францевичу, який мешкає: Мироносицька вул.79. Пропоную Вам з'явитися на Біржу Праці 14 квітня 1943 р. з 8 – 11 години дня, кімната 10. Ветеринарна вул. № 41» [12, 130]. Інше повідомлення, відправлене Р.Ф. Щемелю, мало такий же зміст: «Пропонується Вам з'явитися з патентом і паспортом до Біржі Праці. Ветеринарна вул. 41, 14/ IV – 43р., з 8 до 11 години ранку. Бургомістр 2 Райуправи» [19, 128].

Повістки, повідомлення вручалися безпосередньо тим громадянам, яких викликали до біржі. Якщо їх не було вдома, то вручали їхнім родичам чи сусідам (наприклад, «Повістку на ім'я Біценко Настя (Куликовська 22), 10/X – одержав сусід) » [19, 31]. Із доповідної записки дільничного інспектора від 4/XI 1942 р.: «Біржові повістки на ім'я Радченко Кості та Радченко Павла – (Криловська вул. № 9) одержала мати Радченко» [19, 18].

Зареєструватися необхідно було громадянам незалежно від місця роботи. Згідно з розпорядженням Штандарткомендатури відділу освіти Харківської Міської управи від червня 1943 р. «всім професорам, доцентам та асистентам вищих шкіл м. Харкова, а також всім науковим співробітникам Науково-

дослідчих установ зареєструватись з 2.VI по 6.VI – 1943 року у відділі Освіти / Мироносицька вул. № 1, 4 поверх, 81 кімната, незалежно від місця роботи тепер» [20, 5].

Про умови реєстрації на біржі праці дізнаємося з об'яви господарського командування німецької армії і харківського обербургомистра: «З'явитись на реєстрацію повинні всі мешканці за віком від 14 до 50 років, які зараз перебувають без роботи. Особи, старші за 50 років, які ще бажають працювати, мають також право реєструватись. При реєстрації треба мати з собою паспорт та реєстраційну картку Біржі Праці» [21, 46]. Усі зареєстровані безробітні в певні дні повинні були обов'язково щотижнево, згідно з літерами свого прізвища, відмічатися на біржі праці. Щоденно на біржу праці повинні були з'являтися такі категорії осіб, як спеціалісти, службовці, торгові робітники. Не менше як двічі на тиждень відмічалися і різноробочі. Про те, що громадяни своєчасно з'являлися на біржі праці, їм у спеціальних картках робили відмітки.

Причинами несвоечасної реєстрації цивільного населення на біржі праці були:

1. Побутові. Із пояснювальної записки Наумової Галини Леонтіївни дільничому інспекторові: «Я зовсім не була на Біржі праці, бо не було часу. У мене є дитина 1940 року народження, яка часто хворіє. Зареєструюся на днях. Більше до цього додати нічого не можу. Протокол записано з моїх слів правдиво й мені зачитано. Наумова» [22, 2].

2. Цілеспрямовані. Певна частина населення Харківщини, не виявляючи високої активності, намагалася всіляко ухилятися від праці. Це гальмувало виробничий процес на заводах, у сільських господарствах, які й без того потерпали від нестачі робочих рук.

Для активізації населення до реєстрації на біржі праці й роботи на підприємствах окупанти застосовували широкий спектр методів впливу, а саме:

– Заохочення, преміювання. З об'яви про вербування робочої сили на ХЕМЗ: «Ви знайдете там добре постачання, заробіток і до того ж будете працювати в чудових новітніх цехах» [23, 16]. Продукти харчування видавалися окупованому населенню після того, як у статистичній картці чи в паспорті був проставлений штампель біржі праці: «Віднині жителям Харкова в майбутньому буде видано продукти харчування тоді, коли на статистичній картці буде видно штампель бірж праці» [24, 13].

– Складання численних актів, застосування штрафів, тілесних покарань і навіть тюремного ув'язнення. Із спогадів Олександри Іванівни Понеділок (Щербини), опублікованих у збірнику «Невигадане. Усні історії остарбайтерів»: «Мені вручили повістку і попередили, що за неявку будуть розстріляні батьки» [8, 223]. За несвоечасний прихід на біржу праці дільничні інспектори складали акти. Наприклад, акт, «зроблений інспектором Райдільниці Ю. Дурасовим у присутності гр. Охтирської Оксани Йосипівної, яка мешкає по Глебовської вул. 27 і несвоечасно відмічається на біржі праці. Остання відмітка в

паспорті зроблена 23.4.42 р., що засвідчується підписами» [19, 52]. Із постанови № 646/145 Райбургомістрату 2-го /об'єднаного району м. Харкова від 7 жовтня 1942 р.: «гр. Аргунова Параска Панасівна, що мешкає: Харків, вул. Надіївська, буд. 4 карається грошовим штрафом в 500 крб, в тому, що вона несвоечасно відмічається на Біржі Праці, та за опір, які було нею здійснено відносно інспектора 2-ї райуправи при перевірці документів. Штраф повинен бути сплачений протягом двох днів у касу Райбургомістрату 2-го району...» [19, 53].

Повідомлень дільничних інспекторів, домоуправлінь щодо осіб, які відмовлялися від реєстрації на біржі праці, було небагато. Із повідомлення начальника Адмінвідділу 2-го району Миської управи пану Орлу: «Домоуправління № 256 по Пушкінському в'їзду повідомляє про те, що осіб, ухиляючихся від реєстрації на Біржі Праці, по Домоуправлінню немає» [19, 5]. Такий зміст має і доповідна записка керівника будинкоуправління № 238 до дільничного інспектора 2-ї райуправи (Каразинська, 22): «Згідно з розпорядженням Обербургомистра м. Харкова від 24 / IX № 01 – 31/682 при перевірці безробітних мешканців не було виявлено несвоечасної явки на Біржу Праці» [19, 7].

Здебільшого дільничні інспектори повідомляли районні управи, а також писали докладні записки про порушення місцевим населенням правил реєстрації на біржі праці. Натомість персональні відділи районних управ міста на основі докладних записок дільничних інспекторів оформляли десятки, а іноді й сотні справ, постанов про порушення правил реєстрації на біржі праці. Тільки 2 грудня 1942 р. Управою 2-го району м. Харкова було видано 24 постанови [19].

Справи, які оформляли в районних управах Харкова та області, містили: 1. Короткі відомості. 2. Пояснювальну записку. 3. Докладну записку дільничного інспектора. 4. Постанову бургомистра. Наприклад, справа № 526 про порушення правил реєстрації на біржі праці громадянкою О.Г. Василенко, яка мешкає на Азовській вул. № 38, охоплювала:

1. Короткі відомості про те, що «Василенко Ольга Григорівна, яка мешкає на Азовській вул. № 38, – не зареєстрована на Біржі Праці» [25, 1];

2. Пояснювальну записку: «Я не зареєструвалася на Біржі Праці тому, що там великі черги, а мені не було часу, щоб постояти в черзі і зареєструватися. На днях я зареєструюся. Більше до цього додати нічого не можу. Протокол записано з моїх слів правдиво й мені зачитано. Василенко» [25, 2];

3. Докладну записку дільничного інспектора Різника М. Т. до Райбургомістрату 2-го району м. Харкова: «Прикладаючи при цьому справу про порушення правил реєстрації на Біржі Праці громадянкою Василенко Ольгою Григорівною, прошу оштрафувати її в сумі 150 крб» [25, 3];

4. Постанову бургомистра за № 526 від 28/IX – 42р. про те, що «гр. Василенко Ольга Григорівна, що мешкає на вул. Азовська, буд. 38, карається за порушення закону грошовим штрафом в 150 крб, тому що вона до цього часу на зареєстрована

на Біржі Праці. Штраф повинен бути оплачений протягом двох днів у касу Райбургомістрату 2-го р-ну, Ветеринарна вул. № 27» [25, 4].

Окрім набору, розподілу окупаційного населення на різні роботи, біржі праці займалися вербуванням робочої сили до Німеччини. Через періодичну пресу керівництво бірж запрошувало населення до вербувальних комісій. Із повідомлення начальника Харківської біржі праці доктора Рана, яке було опубліковане в № 100 газети «Нова Україна» від 22 квітня 1942 р.: «Усі безробітні жінки Харкова можуть зголоситися, щоб одержати роботу в Німеччині. Заяви будуть прийматися у вербувальній комісії на розі Сумської та Каразинської вулиць буденних днів від 8 до 14 години. Треба приносити із собою картку з біржі праці та паспорт» [26]. Про результати вербування ми дізнаємося із звіту про діяльність бірж праці у період від 16 червня до 17 липня 1942 р.: «Вербування до Німеччини під час звіту мали наступні успіхи: відправлені були загалом 17 транспортів, число людей 17 741 ч., чол. 7 918, жін. 9 823» [24, 6]. Родинам осіб, які виїхали на роботи до Третього райху, виплачували грошову допомогу. З кожним місяцем нацистської окупації Харкова кількість таких сімей збільшувалася. Із звіту про «Діяльність бірж праці Харкова в період із 16 вересня до 15 жовтня 1942 р.» : «Число текучого прохання про допомогу евакуйованих в Німеччину складає 20 556. Загальне число утриманців, враховуючи дітей, – 51 153. Поступають щоденно нові клопотання. Під час звіту було загалом заплачено 1 700 000 крб» [24, 19].

Окупаційна влада Харкова та області всіляко підтримувала місцеві біржі праці, надаючи їм різноманітну допомогу, численні пільги. Через збільшення виплат грошової допомоги рідним осіб, які поїхали до Третього райху, біржі праці зазнали фінансових труднощів. Зважаючи на ці обставини, Харківський відділ праці видав спеціальне розпорядження такого змісту: «У зв'язку із збільшенням виплати грошової допомоги рідним уїхавшим у Німеччину робітників, яка в останній час відбувається більш частіше, установи не можуть відсіля отримати достатньої позики, щоб уникнути неприємного зволікання у виплаті грошей, прохання місцеві філіали банків по заявам Бірж Праці надавати їм кредити в розмірі 10 000 крб» [27, 36]. У подальшому грошова виплата здійснювалася через бургомістрів у присутності уповноважених осіб від біржі праці. Про це читаємо: «Масовий наплив, отримуваних допомогу в дні виплати, примушує біржу праці проводити виплату в майбутньому через бургомістрів у присутності уповноваженого від Біржі Праці» [24, 19].

Біржі праці функціонували і в Харкові, і в області. Із звіту про діяльність бірж праці в період із 16 червня до 17 липня 1942 р.: «Крім бірж праці, у момент звіту, маючих у Змієві і в Богодухові, відкрилась біржа праці в Чугуєві. Таким чином при відділі праці стоять наступні біржі праці: 1. в Харкові; 2. в Богодухові; 3. в Змієві; 4. в Чугуєві» [24, 6]. Від самого початку своєї діяльності цими біржами здійснювалася реєстрація місцевого населення: «2. Біржа праці в Змієві ще в періоді будівництва, але вже в останні 4 дня зареєструвала майже

3 000 ч. 3. Біржа Праці Богодухова працює близько 3-х тижнів і охопила до сих пір 4 000 безробітних. 4. Біржа Праці Чугуєва ще не підлягає обліку» [24, 7]. Їхня діяльність майже нічим не відрізнялася від бірж праці Харкова. Такі ж організаційні і практичні форми, методи щодо реєстрації і розподілу робочої сили на підприємствах міста запроваджувалися і на території області.

Отже, діяльність бірж праці призвела до збільшення кількості зареєстрованих осіб. Із звіту про діяльність бірж праці Харкова у період із 16 вересня до 15 жовтня 1942 р.: «Під час звіту були знову зареєстровані 1 247 чоловіків і 3 247 жінок. Проти минулого місяця кількість знов зареєстрованих підвищилася. Всього при Харківській біржі праці охоплені картотеками 146 447 осіб (86 438 чоловіків і 60 009 жінок), 1 734 чоловіки і 1 584 жінки зайняті роботою, крім цих, попали в розподіл 453 військовополонених» [24, 13].

Однак у роботі бірж праці були й певні труднощі. Причинами були:

1. Негативне ставлення місцевого населення до діяльності бірж праці, унаслідок чого не вдалося стовідсотково охопити безробітних громадян Харківщини працівниками установ із набору робочої сили.

2. Недостатньо активна пропагандистська діяльність вербувальної кампанії. Із звіту про діяльність бірж праці в період від 16 червня до 17 липня 1942 р.: «Установлено все ж те, що багато робітників уникають вербувальних комісій. Винувата в цьому усна пропаганда...» [24, 5].

Загалом біржі праці, розміщені на окупованій нацистами території Харківщини, відіграли значну роль в організації та запровадженні політики набору робочої сили на примусові роботи.

Проведений аналіз дослідження дає підстави стверджувати, що, незважаючи на певні успіхи, у сучасній історичній науці до сих пір немає наукових праць, у яких би ґрунтовно, всебічно розглядалося це питання. Перспектива пропонованого дослідження полягає в глибшому вивченні традиційних і нових методологічних підходів до висвітлення історії діяльності бірж праці на окупованій нацистами території Харківщини.

Джерела та література:

1. Айкель М. «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. / М. Айкель. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139–155.
2. Дражевська Любов, Соловей Оксана. Харків у роки німецької окупації 1941–1943: Спогади. / [Передм. Ю. Ш.]. – Нью-Йорк: Б. в., 1985. – 30 с.
3. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. / С.Д. Гальчак. – Вінниця. 2003. – 344 с.
4. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр: дис. канд. іст. наук 07.00.01. / П.В. Рекотов. – Х., 1997. – 234 с.
5. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб. док. и мат. / Под ред. А.В. Тесленко. – Х.: Прапор, 1965. – 428 с.

6. Скоробагатов А.В. Промисловість та праця харків'ян в умовах німецької окупації (1941 – 1943). / А.В. Скоробагатов. // Зб. наук. пр., Сер. Історія та географія. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2002. – Вип.9. – С. 106 – 111.
7. ДАХО. – Ф. Р. 2984. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24.
8. Невигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор – упорядник Г.Г. Грінченко. – Х., 2004. – 236 с.
9. «Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны. [Воспоминания об оккупации Харькова]. / Сост. С.М. Куделко, С.И. Посохов, Е.В. Дьякова. – СПб: Алейтея, 2012. – 568 с.
10. Українське слово. – Київ. – 1941. – 8 жовтня. – Арк. 2.
11. ДАХО. – Ф. Р. 2984. – Оп. 1. – Спр. 2.
12. Там само. – Ф. Р. 3080. – Оп. 1с. – Спр. 4. – Арк. 129.
13. Об'ява «Увага!» // Газета «Нова Україна». – 7 травня 1942 року. – № 113.
14. ДАХО. – Ф. Р. 3065. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
15. Там само. – Ф. Р. 2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 6.
16. Оголошення Відділу Харчування Харкова: «Видача харчових засобів населенню Харкова» // Газета «Нова Україна». – 3 жовтня 1942 року. – № 239.
17. ДАХО. – Ф. Р. 3080. – Оп. 1с. – Спр. 26. – Арк. 44.
18. Там само. – Ф. Р. 2982. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 123 зв.
19. Там само. – Ф. Р. 3079. – Оп. 1. – Спр. 206.
20. Там само. – Ф. Р. 2983. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 5.
21. Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації: збірник матеріалів під загал. ред. М. Ляховича. – Х., 1944. – 131с.
22. ДАХО. – Ф. Р. 3079. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 2.
23. Там само. – Ф. Р. 2983. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 16.
24. Там само. – Ф. Р. 3080. – Оп. 1с. – Спр. 37.
25. Там само. – Ф. Р. 3079. – Оп. 1. – Спр. 249.
26. Повідомлення начальника Харківської Біржі Праці доктора Ране. // Газета «Нова Україна». – 22 квітня 1942 року. – № 100.
27. ДАХО. – Ф. Р. 3080. – Оп. 1с. – Спр. 17. – Арк. 36.

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

БИРЖИ ТРУДА – УЧРЕЖДЕНИЯ ПО НАБОРУ НАЦИСТАМИ ОККУПИРОВАННОГО НАСЕЛЕНИЯ ХАРЬКОВЩИНЫ НА РАБОТЫ

В исследовании рассматриваются характерные особенности деятельности бирж труда на оккупированной нацистами территории Харьковщины во время Второй мировой войны. На основе архивных материалов, разнообразных научных трудов определены главные задачи деятельности нацистских бирж труда. Освещены методы, средства, которые использовали сотрудники учреждений по набору рабочей силы, для того, чтобы активизировать гражданское население Харькова и области к регистрации на биржах труда. Статья позволяет понять причины, которые заставляли граждан Харьковщины идти регистрироваться на

биржу труда. В результате проведённого исследования удалось установить, что учреждения по набору рабочей силы на различные потребности милитаристской Германии были составной частью нацистского нового порядка в оккупированном Харькове и области. Биржи труда сыграли значительную роль в организации и внедрении политики вербования рабочей силы в Третий Райх.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупация, биржа труда, реестрация, повестка, постановление.

© **Yurii SKRYPNYCHENKO**

THE LABOUR EXCHANGE – THE INSTITUTION TO RECRUIT- CONVEYED THE POPULATION OF THE AREA FOR WORK

In the investigated are considered typical features of the labour exchanges on the Nazi-occupied territory of the area during the second world war. On the basis of archival material, various scientific works defined the main tasks of the activity of the Nazi labour exchange. In full form presents methods, tools that used employees of the institutions to recruit manpower in order to activate the civilian population of Kharkov and region for registration at the labour exchanges. The article allows you to understand the reasons which forced the citizens of the area to go to register to the exchanges. As a result of conducted research managed to establish that institution to recruit manpower to various needs of the militaristic Germany were part of the Nazi new order in the occupied Kharkov and region. At work played a significant role for the Organization and implementation of the policy of recruiting manpower to the Third Reich. The subject of this article expands knowledge about the features of the given aspect of the Nazi occupation regime in all it's not human manifestations. Coverage of this subject is necessary for a complete picture of the history of the Second World War.

Keywords: World War II, occupation, Labor Exchange, registration, agenda, ruling.

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ

УДК 353.8(477-25)“1941”+069.51(093)

© Віталій ГЕДЗ

ПОЛІТИЧНА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ В. БАГАЗІЯ ЗА ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ

Досліджується політична та наукова діяльність Володимира Пантелеймоновича Багазія в Києві періоду нацистської окупації, зокрема як голови Київської міської управи. На основі спогадів, частина яких зберігається у фондовій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, висвітлюється діяльність В.П. Багазія як міського голови. Акцентується увага на малодосліджених сторінках біографії, таких як місце роботи до початку війни, дата обрання заступником голови Київської міської управи, чиею протекцією виступав В.П. Багазій, час арешту та розстрілу в Бабиному Яру.

Ключові слова: Київська міська управа, спогади, Національний музей історії України у Другій світовій війні, протекція, арешт, Бабин Яр.

2016 р. – рік 75-х роковин від початку розстрілів у Бабиному Яру. У вересневі дні світова спільнота вшановуватиме жертв гітлерівських розстрілів, серед яких була і значна частина українців. Бабин Яр – це незагоєна українська рана, яка й дотепер ятрить душі нині сущих.

Загальновідомим є факт, що на початку лютого 1942 р. прокотилася нова хвиля арештів і розстрілів українців у Бабиному Яру. Історик С. Карамаш, старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва, вважає, що загалом у Бабиному Яру розстріляно 621 особу – членів ОУН. Серед тих, хто тут загинув, був київський міський голова В. Багазій.

На сьогодні біографічних досліджень про В. Багазія небагато. Однак слід зазначити, що у спогадах очевидців постать бургомистра згадується досить часто. Так, про довоєнну діяльність В. Багазія згадує його товариш, учитель київської школи Д. Кислиця [1]. Про життя голови Міської управи в Києві за гітлерівської окупації згадують учасник першої київської похідної групи ОУН (м) К. Радзевич, перекладач М. Андрусак (Н. Немирон), письменник У. Самчук [2; 3; 4].

Уже в наші дні кілька статей про В. Багазія вийшло з-під пера О. Кучерука, у яких він на основі документів та спогадів очевидців намагається детальніше реконструювати біографію бургомістра [5]. Побіжно про В. Багазія як голову київської міської управи згадує у своїй праці «Обличчя столиці в долях її керівників» І. Салій [6].

Проте, як виявляється, життєвий шлях В. Багазія недостатньо задокументований. Практично немає свідчень про його довоєнне життя. Не так багато документів надруковано про його діяльність в окупованій столиці України. І зовсім нічого невідомо про розстріл у Бабиному Яру. Як результат, нині немає праці, яка б всебічно висвітлювала всі життєві віхи В. Багазія.

Основне завдання публікації – на основі документів та спогадів відтворити політичну та наукову діяльність В. Багазія в Києві за нацистського панування.

Володимир Пантелеймонович Багазій народився 1902 р. у с. Рябівка (нині Волочиський район, Хмельницька область). Де навчався – невідомо. Знаємо, що у 1930-х рр. працював учителем у київських школах. У книжці «Київ: війна, влада, суспільство. 1939 – 1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації» зазначається, що до війни В. Багазій працював учителем математики. За спогадами вчителя школи № 100 Д. Кислиці, Володимир Пантелеймонович Багазій викладав українську і російську мови в єврейській школі № 109 [7]. Д. Кислиця у спогадах розповідає про зустріч із В. Багазієм як учителем на нараді в серпні 1935 р.: «...на районній конференції зустрівся й більше часу провів у розмовах зі своїми добродіями – Колодубом Володимиром Олексійовичем, завпедом 114 середньої школи, з Багазієм Володимиром Пантелеймоновичем, викладачем української й російської мов в єврейській середній школі номер 109 – і побачив, що рівних їм обом у цілому районі вчителів немає» [8].

З 1936 р., за даними І. Салія, Володимир Пантелеймонович Багазій – інспектор відділу народної освіти на Подолі [9]. У 1939 р. В. Багазій вступає до аспірантури в Український науково-дослідний інститут педагогіки (УНДІП) на відділ методики української мови. На той момент в інституті керівником відділу працював О. Оглоблин, а директором був Й. Ліпман [10; 11].

Улітку 1940 р. після приєднання Західної України до Радянської України В. Багазій був серед кандидатів, яких відряджали на роботу до Львівської області. Чому цього не сталося, описує у своїх спогадах Л. Кислиця: «...закликав до себе Чавдаров Сава Христофорович і сказав, що в наркоматі освіти доручили йому, як заступникові директора УНДЮПу й дорадникові наркома освіти, подати список кращих кандидатів на викладачів методики мови в Західній Україні (тоді вже казали – в західних областях) – на літніх курсах учителів. Пояснив нам проф. Чавдаров, що там – у західних областях – дуже спішно треба заповнити прогалини, бо курсів багато, а потрібних, кваліфікованих викладачів майже немає... Додав іще: дотепер узагалі викладачів добирали за принципом якоїсь там благонадійності (ясно, що політичної), а це себе не виправдало, то тепер радять

не дотримуватись того принципу, а керуватися лише кваліфікацією кандидатів... Записав Сава Христофорович нас обох – Багазія Володимира і мене. Чекаємо виклику до Наркомату освіти на оформлення документів, а до паспортного відділу м. Києва – одержати візи (тоді ще були потрібні візи). Проминуло не менше двох тижнів – нікуди нас не кличуть. Ми вже й думати перестали про свою місію в західні області. Коли це – телефонує мені (через 147 школу) секретарка УНДІП Циля – негайно маю бути в НКО, звертатися до тов. Носика. Коли сказав мені Носик, що в нього все готове, дав мені якийсь папірець, з яким я мав іти до паспортного відділу й полагодити негайно справу візи. Про Багазія Носик не сказав нічого, то я сам його запитав. Відповідь: немає відповіді (показав пальцем угору, що означало – від НКВД); на моє прохання він запитав ще раз телефоном, а вішаючи слухавку – зітхнув. Багазія не пускають у західні області. І все. Коли я сказав про це Багазієві, він уже сам знав: не пускають через брата, який живе в США...» [12].

З початком німецько-радянської війни УНДІП та його співробітники не потрапили до переліку тих, кого обов'язково евакуювали на Схід. Як результат, і Л. Оглоблін, і В. Багазій залишилися в столиці. 19 вересня 1941 р. німецькі війська увійшли до Києва. До міста почали прибувати похідні групи ОУН. Їхнє головне завдання – активувати процеси щодо налагодження адміністративного, господарського та культурного життя міста. Для цього було створено Київську міську управу, на чолі якої поставили відомого історика О. Оглобліна, а його заступником призначили В. Багазія. На сьогодні серед істориків і досі точаться суперечки щодо дати призначення першого київського міського голови.

Автор О. Костючок у своїй статті стверджує, що О. Оглобліна було обрано головою КМУ на зборах 19 вересня, а З. Городиський зазначає іншу дату – 20 вересня [13; 14]. Л. Винар та О. Кучерук дотримуються думки про обрання першого голови КМУ представниками київської національно свідомої інтелігенції 21 вересня [15]. Д. Армстронг, не вказуючи точної дати, припускає, що міського голову могли обрати не раніше ніж через 2 – 3 дні після захоплення Києва гітлерівцями [16]. Історики І. Верба та Т. Заболотна вважають, що О. Оглоблін очолив Управу 23 вересня [17].

Про процес обрання міського голови найдетальніше згадує один з організаторів зборів провідник ОУН Я. Гайвас: «На заплановані нами збори для створення міської управи в одній із шкіл Подола прибули деякі з нас, прийшли дехто з місцевих, що ми їх запросили, а між ними прибув проф. Багазій. Він прибув не сам, привів із собою групу людей» [18].

Також у спогадах Я. Гайвас розповідається про справжню «війну» між В. Багазієм та О. Оглобліним за посаду голови КМУ. «Наради у цій справі були дуже гарячі, бо одинока організована група киян – вони називали себе «місцевою підпільною ОУН», очоленою В. Багазієм, – гаряче противилася цьому й вимагала поставити на цей пост саме В. Багазія... Однак тверда постава представника

ОУН сот. С... таки довела до того, що О. Оглоблин став головою Управи міста з тою поступкою, щоб Багазій був першим заступником посадника» [19].

Дещо іншу інтерпретацію перебігу зборів читаємо у спогадах учасника похідних груп ОУН К. Радзевича: «Збори ці відбулися в одній з десятирічок на Подолі, бо Київ був у великій мірі зруйнований. Я був учасником тих зборів, в яких взяло участь біля 30-ти осіб. На зборах обрано головою Управи міста Києва проф. Олександра Оглоблина, а його заступником сл. п. проф. Володимира Багазія» [20].

Факт гострих дебатів на виборах міського голови заперечує також дослідник О. Костючок, оскільки, за джерелами, постать О. Оглоблина як міського голови була затверджена на зборах ще 19 вересня, а вибори 22 чи 23 вересня мали формальний характер [21].

5 жовтня 1941 р. відбулося установче засідання Української національної ради, на якому був присутній В. Багазій. Згодом його було обрано членом УНР [22].

13 жовтня 1941 р. як заступник міського голови В. Багазій мав зустріч із журналістами 25 іноземних держав. Згідно з німецькими звітами Володимир Пантелеймонович Багазій «зробив їм ділову доповідь про місцеве самоврядування, відповідаючи на деякі поставлені скандинавською стороною питання... говорив про антибільшовицьку боротьбу українського народу» [23].

Серед дослідників і до сьогодні немає однозначної думки з приводу того, за чією протекцією виступав В. Багазій. Проте слід зауважити, що консенсусу немає і у спогадах того часу. Так, у мемуарах перекладача при німецькому війську М. Андрусяка (опубліковані під псевдонімом Никон Немирон) вказується: «довідався від Багазія, що його вислали не бандерівці, тільки київські громадяни, що стояли осторонь... Сам він під впливом сторонників Мельника заявив перед журналістами союзних із Німеччиною держав, що очі всіх українців звернені на полк. Мельника» [24].

У своїх спогадах Д. Кислиця розповідає, що 28 вересня 1941 р. до Києва зі Львова приїхали представники Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем. Мета їхньої поїздки – ознайомитися із ситуацією в Києві та налагодити контакти із громадськістю та окремими діячами. Делегація відвідала Міську управу, де зустрілася з О. Оглоблиним та представником Міністерства окупованих східній територій [25].

По прибутті делегатів до Львова відбулося зібрання, на якому було дано позитивну характеристику В. Багазію. При цьому наголошувалося, що кращого кандидата, ніж він, на міського голову в Києві немає. Незабаром відбулася ще одна зустріч провідних львівських діячів із представниками Міністерства окупованих східній територій, на якій (як головне) розглядалося питання про особистість В. Багазія. Його визнали «за можливого або і найкращого кандидата на голову українського уряду, розуміється, провізоричного – до виборів, коли такі стануть можливими». Представник німецької сторони визнав, що «досі такого

українця, як Багазій, він не зустрів ніде на всій території колишньої радянської України» [26].

Отже, як ми бачимо зі спогадів, постать В. Багазія на посаді міського голови у вересні – жовтні 1941 р. влаштувала майже всіх – від гітлерівців до пересічних киян, окрім представників ОУН (м). І тому не дивно, що коли наприкінці жовтня 1941 р. було знято з посади бургомістра О. Оглоблина, то його місце посів сам В. Багазій.

Володимир Пантелеймонович Багазій кілька днів виконував обов'язки міського голови, а з 29 жовтня 1941 р. офіційно став головою Київської міської управи. Заступником голови було призначено начальника житлового відділу Я. Волканович, другим заступником залишився Бабяк [27].

Восени 1941 р., за головування В. Багазія, столицю відвідав редактор рівненської газети «Волинь» У. Самчук. Про свої враження він написав у книзі «На коні вороному». Про голову Міської управи письменник згадував так: «Багазій за професією вчитель, який обняв це становище, можливо, не зовсім до цього готовий, але виконував його цілком добре... Багазій робив враження солідної ділової людини. Високого зросту, міцної комплекції, правильних рис обличчя, віком понад сорок років. На мою думку, ідеальний представник класичного киянина... На мою думку, він був людиною далеко не буденною... з ясним, чітким, реальним поглядом на речі і явища, з оригінальною самостійною свідомістю свого місця під сонцем. І мені здавалося, що його не було аж надто паралізовано чужинецькою ідеологією марксизму, і він міг думати прагматично та мати відвагу рішати справи за вимогами й потребами реального, конкретного часу. Таких індивідуальностей у нас не було багато» [28].

У фондозбірні музею зберігається листівка – звернення В. Багазія до українців, датована 2 листопада 1941 р. Дата засвідчує, що це один із перших документів, підготовлений бургомістром на новій посаді [29]. Текст звернення 2 листопада також було продубльовано на шпальтах газети «Українське Слово». Зокрема, новий міський голова закликав: «Українці! Злочинне панування жидо-московського большевизму в Україні скінчилося. Німецька армія знищила мобілізовані жидівством та большевизмом численні советські армії і назавжди звільнила Україну від червоних окупантів. Громадяни Києва. Не вірте брехливим чуткам і наклепам. Наклепники каратимуться нарівні з саботажниками» [30].

Одним із найскладніших випробувань для В. Багазія на посаді бургомістра стала зима 1941 – 1942 рр. Зрозуміло, що опалення в багатьох будинках не подавали. А тому здійснювалися спроби відновити старі печі та налагодити їх протипожежний режим. Як результат, ще 31 жовтня В. Багазій підписав постанову «Про боротьбу з пожежами», у якій наказав керівникам будинків, двірникам, підприємствам та установам терміново перевірити всі наявні грубки й печі та запровадити в будинках постійне протипожежне чергування. 20 листопада була видана Постанова «Про обов'язкову явку всіх сажотрусів та пічників, віком до 50 років, до контори сажотрусних та пічних робіт», 21 листопада –

розпорядження «Про впорядкування обліку та реалізації безгосподарного палива» [31].

Представники німецької окупаційної влади також потерпали від київських морозів. У зв'язку з цим В. Багазій 31 грудня 1941 р. звернувся до киян зі словами: «Переможна німецька армія звільнила Україну від жидо-більшевицького панування. Тепер на Сході під час суворої зими тривають уперті бої, і хоробрі німецькі солдати покладають своє життя за остаточне звільнення від большевизму, за світле майбутнє нової Європи. Населення м. Києва! Звертаюся до вас із закликом допомогти німецьким воякам теплим одягом, а саме: кожухами, полушубками, ватними штанами, теплими безрукавками, шапками, кашне, валянками, підшитими хутром чобітьми, теплими рукавицями, а також лижвами. Я певний в тому, що населення міста Києва, якому не доводиться більше переживати жаху війни, дякуючи німецькій збройній силі, всебічно підтримує зібрання теплої одягу і лижв і таким способом доведе свою вдячність німецьким визволителям» [32].

Через брак палива на електростанціях та, відповідно, неможливість вироблення достатньої кількості електроенергії в Києві 21 січня 1942 р. В. Багазій скасував пасажирські перевезення на трамваях. Відтоді залишився вантажний трамвайний рух і так звані спеціальні перевезення, тобто транспортування робітників до підприємств (вранці) і назад (ввечері), а також перевезення працівників установ і німецьких військових. Вагони, як правило, вирушали за розкладом і ходили за фіксованими маршрутами [33]. В інші місця Києва мешканцям доводилося ходити пішки [34].

І. Хорошунова у своєму щоденнику також згадує, як В. Багазій вирішував причини перебоїв у постачанні населення хлібом за встановленими нормативами. Зокрема, 21 листопада 1941 р. вона зазначила: «Продовольче питання все ускладнюється, а не полегшується. На базарі є все, проте досить дорого коштує. Якби були гроші, то не голодали б. Учора знову виділили 200 г хліба. Багазій звільнив із займаних посад усе керівництво Укрспоживспілки за те, що не роздали населенню спечений хліб (посадовці послалися на брак транспорту). Але транспорт був. Грошей зазвичай ніде не виплачують, крім Міськкуправи та промислових підприємств» [35].

Коло питань, які доводилося вирішувати В. Багазію, було досить різноманітним: інвентаризація будинків і помешкань, реєстрація працездатного населення на біржі праці, надання дозволів на діяльність споживчих товариств і кооперативів, заходи, спрямовані проти шкідників у садових та ягідних господарствах, тощо. Також були підготовлені тарифи на квартплату, правила внутрішнього розпорядку в житлових будинках, інструкції для дворників. За наказом В. Багазія рідні видатних українців Михайла та Олександра Грушевських, Володимира Дурдуківського, Сергія Єфремова отримували матеріальну допомогу від міської влади [36].

В. Багазій вважав церковні справи важливим складником українського національного життя. А тому коли окупаційна влада заборонила Церковну раду автокефалістів, міський голова створює при управі відділ із питань богослужб, який очолив І. Коровницький. За німецькими джерелами, В. Багазій, намагаючись вплинути на розвиток церковно-релігійної ситуації, організував три поїздки для переговорів із митрополитом Діонісієм Велединським і архієпископом Іларіоном Огієнком щодо призначення митрополита для відновлення церковної структури на окупованих німцями територіях. І вже 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій призначив архієпископа Полікарпа Сікорського тимчасовим адміністратором Православної автокефальної церкви в Києві з титулом архієпископ Луцький і Ковельський [37].

Саме за головування В. Багазія 3 листопада 1941 р. у Києві було зруйновано Успенський собор Києво-Печерської лаври. Оскільки до сьогодні невідомо, яка з воюючих сторін причетна до цього злочину, то не можна стверджувати про те, чи знав міський голова про долю собору.

Не залишалися поза увагою бургомистра питання культури, освіти та охорони здоров'я.

1 листопада 1941 р. у газеті «Українське Слово» повідомлялося про те, що В. Багазій затвердив положення про українське радіомовлення. Окремою постановою він схвалив ініціативу групи працівників українського образотворчого мистецтва про створення Спілки українських митців-образотворців [38].

Саме за головування В. Багазія в Києві було відновлено діяльність Оперного театру, який відкрив для киян 27 грудня 1941 р. новий сезон виставою «Наталка Полтавка». (До слова, офіційно театральний сезон розпочався дещо раніше – «Піковою дамою» і концертом, але призначався він для обраних гостей, зокрема представників німецької влади) [39].

Чималими зусиллями В. Багазія в листопаді 1941 р. було відновлено роботу 1-ї Київської фельдшерсько-акушерської школи на вул. Великій Дорогожицькій, 50. Зрозуміло, що на цій хвилі піднесення українські вчені-медики, викладачі та студенти, які з різних причин залишилися в місті, поставили завдання Міській управі – відкрити медичний інститут. 28 січня 1942 р. після тривалих перемовин з окупаційною владою було оголошено набір на 1-й курс інституту – не лише на діючий лікувальний факультет, а й на заново відкриті стоматологічний та фармацевтичний факультети. Директором інституту призначили проф. О. Лазуренка, матеріали якого представлені в залі № 7 головної експозиції Меморіального комплексу [40; 41].

Як бачимо з викладеного вище, представники окупаційної влади мали причини для невдоволення діяльністю В. Багазія на посаді голови Міської управи.

На початку лютого 1942 р. у квартирі В. Багазія відбулася його зустріч із представником Міністерства окупованих східних територій. Те, що вона відбулася не в приміщенні управи, свідчить про те, що розмова мала приватний

характер. Згодом Володимир Пантелеймонович Багазій зізнався своєму другові Д. Кислиці, про що йому повідомили: «Київ мають заселити німцями після перемоги, а тим часом будуть робити все, щоб із Києва населення само тікало – моритимуть голодом, виселятимуть... Українського самоуправління в Києві не буде». На пропозицію негайно виїхати зі столиці міський голова відповів, що «він покрив би себе ганьбою вічною, коли б порушив присягу задля рятування своєї душі. Малодушне дезертирство, казав, страшніше йому за видиму смерть. І знову повторив слова про корабель, з якого капітан не сміє зійти першим» [42].

7 лютого на розмову до В. Багазія в Миську управу прибули представники окупаційної влади Києва. Про що розмовляли – невідомо. У спогадах М. Андрусак зазначав, що бургомистра звинуватили в тому, що він «поступово намагався витіснити німецький вплив, а українські вимоги довів до меж конфлікту» [43].

Згідно з німецькими звітами, надісланими з Києва, В. Багазій «оточив себе на важливих постах Миської управи особами, котрі, відчуваючи себе здійснювачами загальноукраїнських вимог, зайняли виразно шовіністичний курс та все більше і більше здійснювали ворожу і переповнену ненавистю політику проти всіх німецьких заходів. З огляду на притаманну йому розсудливість не можна сумніватися в тому, що він усвідомлював наслідки своєї політики». Також у документації повідомляли, що бургомістр спробував підпорядкувати собі міліцію. Говорили про неконтрольоване і злочинне використання паливних матеріалів, продовольства, намагання передати майно колишніх державних запасів у розпорядження приватним особам і підприємствам, що були створені його знайомими [44].

19 лютого 1942 р. після всіх звинувачень німецька поліція увірвалася до будинку Миської управи й заарештувала В. Багазія та всіх присутніх у його кабінеті [45]. Через день арештували старшого сина Володимира Пантелеймоновича Багазія – Ігоря, а дружину Маргариту з меншим сином Олегом переселили в гіршу квартиру [46].

За даними переважної більшості дослідників, В. Багазія і його сина розстріляли в Бабиному Яру 22 лютого 1942 р. разом з іншими членами ОУН (м) [47]. О. Кучерук стверджує, що батька і сина Багазіїв протримали в гестапо майже до відступу німців із Києва і лише у вересні 1943 р. їх розстріляли в Бабиному Яру [48].

Так закінчилося життя київського вчителя В. Багазія, який на посаді бургомистра в умовах гітлерівської окупації намагався діяти так, щоб справи не розходилися з його переконаннями українського націоналіста. За цю принципову позицію він став жертвою Бабиного Яру.

Джерела та література:

1. Кислиця Д. Святе ясний: спогади: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лавренція на Оттавщині. – Оттава, 1987. – 462 с.
2. Радзевич К. Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів і документів. – Торонто, Нью-Йорк, 1985. – С. 122 – 134.
3. Немирон Н. У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941 – 42 рр.) // В боротьбі за Українську Державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – С. 803 – 817.
4. Самчук У. На коні вороному: спомини і враження. – Вінніпег, 1975. – 360 с.
5. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30 – 31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 180 – 194; Кучерук О. Міський голова Володимир Багазій і Міська управа Києва у 1941 – 1942 рр. // Київ і кияни. – Вип. № 6. – К., 2006. – С. 282 – 294.
6. Салій І.М. Обличчя столиці в долях її керівників. – К., 2008. – С. 63 – 66.
7. Київ: війна, влада, суспільство. 1939 – 1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації. – К., 2014. – С. 56.
8. Кислиця Д. Святе ясний: спогади: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лавренція на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 138.
9. Салій І.М. Обличчя столиці в долях її керівників. – К., 2008. – С. 63.
10. Там само. – С. 63.
11. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30 – 31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 181.
12. Кислиця Д. Святе ясний: спогади: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лавренція на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 164.
13. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 100. – С. 30 – 31.
14. Городиський З. Українська Національна Рада в Києві // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. – С. 247.
15. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899 – 1992. Біографічна студія. – Нью-Йорк; Торонто; Париж, 1994. – С. 31.
16. Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования. – М., 2008. – С. 116.
17. Вербя І. О.П. Оглоблин // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 93.; Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві // Архіви окупації 1941 – 1944. Більше не таємно. – Т. 1. – К., 2006. – С. 770.
18. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 181 – 182.
19. Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. – Чикаго, 1964. – С. 62 – 63.
20. Радзевич К. Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва. – Торонто, 1985. – С. 130.
21. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 100. – С. 31.

22. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 189.
23. Українське державотворення: Акт 30 червня 1941. – Львів, 2001. – С. 421.
24. Немирон Н. У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941 – 42 рр.) // В боротьбі за Українську Державу. – Вінніпег, 1990. – С. 803.
25. Кислиця Д. Святе ясний: спогади: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 179.
26. Кислиця Д. Святе ясний: спогади: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 180.
27. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30 – 31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 187.
28. Самчук У. На коні вороному: Спомини і враження. – Вінніпег, 1975. – С. 14.
29. Фонди НМІУДСВ. – КН-220926. – Л-8320.
30. Там само.
31. Салій І.М. Обличчя столиці в долях її керівників. – К., 2008. – С. 64.
32. Там само. – С. 65.
33. ДАКО. – Ф. Р. 4200. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 42.
34. Машкевич С. Київський трамвай та його пасажирів в умовах німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – 2012. – Вип. 15. – С. 155.
35. Фонди НМІУДСВ. – КН-77379. – Д-14973.
36. Салій І.М. Обличчя столиці в долях її керівників. – К., 2008. – С. 66.
37. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30 – 31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 191.
38. Салій І.М. Обличчя столиці в долях її керівників. – К., 2008. – С. 66.
39. Заболотна Т. Діяльність київської опери в роки нацистської окупації // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 195.
40. Ганіткевич Я. Київський медичний інститут в окупованому гітлерівцями Києві (1941 – 1942 рр.) // Науково-інформаційний вісник АН ВОУ. 2010. № 5 (71). С. 94 – 96.
41. Фонди НМІУДСВ. – КН-227644. – Д-40477.
42. Кислиця Д. Святе ясний: спогади: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 199.
43. Немирон Н. У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941 – 42 рр.) // В боротьбі за Українську Державу. – Вінніпег, 1990. – С. 815.
44. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30 – 31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 193 – 194.
45. Там само. – С. 194.
46. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. – К., 2005. – С. 440.
47. Салій І.М. Обличчя столиці в долях її керівників. – К., 2008. – С. 66.
48. Кучерук О. Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941 – 1942 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006). – К., 2007. – С. 194.

© **Виталий ГЕДЗ**

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КИЕВСКОГО ГОРОДСКОГО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ В. БАГАЗИЯ ВО ВРЕМЕНА НАЦИСТСКОГО РЕЖИМА

Исследуется политическая и научная деятельность Владимира Пантелеймоновича Багазия в Киеве в период нацистской оккупации, в частности как председателя Киевской городской управы. На основании воспоминаний, часть которых хранится в фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, освещается деятельность В.П. Багазия как городского председателя. Акцентируется внимание на малоисследованных страницах биографии, таких как место работы до начала войны, дата избрания заместителем председателя Киевской городской управы, чьей протекцией выступал В.П. Багазий, арест и расстрел в Бабьем Яру.

Ключевые слова: Киевская городская управа, воспоминания, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, протекция, арест, Бабий Яр.

© **Vitalii HEDZ**

POLITICAL AND SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE MAYOR OF THE KYIV CITY COUNCIL V. BAHAZII AT THE TIME OF THE NAZI REGIME

Served brief biography of the scientist Volodymyr Panteleimonovych Bahazii. Studied his political and scientific activity in Kyiv during the Nazi occupation, highlights the short tenure of the Kyiv city council. In his memoirs, some of which is stored in the collections of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, shows the relationship of witnesses to V. Bahazii as mayor. An attempt to clarify under whose patronage was V. Bahazii in occupied Kiev and reasons for dismissal of the mayor of the city council. The attention to unexplored pages of biographies such as job before the war, creation date of the Kyiv city council and the appointment of V. Bahazii as mayor, the arrest and shot at Babyn Yar. Regarding the protection of uniqueness and has memories of that time. So memoirs of interpreter in the German army M. Andrusiak (published under the pseudonym Nykon Nemyron) states: "learned from V. Bahazii that he was sent not only banderivtsi, also Kyiv citizens were standing aside ... He himself influenced of Supporters of Melnyk, said to reporters of the Union Germany states that the eyes of all Ukrainian referring to Melnyk".

In his memoirs D. Kyslytsia says that September 28, 1941 in Kyiv from Lviv came representatives of the Ukrainian Central Committee (UCC), headed by V. Kubiiovych. The

purpose of their visit was to get acquainted with the situation in Kyiv and networking with public and private figures. The delegation visited the city council meet with O. Ohloblyn and a representative of the Ministry of the occupied eastern territories.

When the delegation returned to the Lviv, there was a gathering, which was given a good description of V. Bahazii supposedly the best candidate for mayor in Kiev there. Soon there was another meeting of leading figures of Lviv with the Ministry of Occupied Eastern Territories, where the main topic was the figure V. Bahazii. He acknowledged the "possible or at best candidate and the head of the Ukrainian government before the election, if such be possible". The representative of the German side said that "so far this Ukrainian as V. Bahazii he met anywhere throughout the former Soviet Ukraine".

So, as we see from the memories, figure V. Bahazii as mayor of Kyiv city council in September - October 1941 suit almost all from the Nazis to the ordinary people of Kiev, in addition to members of OUN (m). And it is not surprising that when the end of October 1941 was dismissed mayor A. Ohloblyn, his place was taken by myself V. Bahazii.

Keywords: *Kyiv city council, memories, National Museum of the Ukraine during World War II, protection, arrest Babyn Yar.*

ДО ІСТОРІЇ РОЗБУДОВИ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

УДК 355.134.2 (477.7) (09)

© Олександр КАЛІНІЧЕНКО

МОРСЬКА СЛАВА УКРАЇНИ

У військово-морській площині протистояння колишньої імперії та її сюзерена ми спостерігаємо впродовж 25 років новітньої історії незалежної України. Відновлення української державності наприкінці ХХ ст. позначилося і на спеціальних історичних дисциплінах, до яких, зокрема, належить і фалеристика. Не претендуючи на загальне висвітлення проблеми, яка може стати темою окремого наукового дослідження, автор обмежився лише двома прикладами «медальної війни», яку розпочала сучасна Росія, узурпуючи частину спільної російсько-української військової історії з опанування морської стихії та підводних глибин.

Ключові слова: медаль, орден, імперія, флот.

Російську медаль «100 лет подводному флоту» автору наукової розвідки було вручено, як і іншим сивочолим підводникам, на Приморському бульварі біля пам'ятника Дюку де Рішельє в День Військово-Морського флоту. З неоднозначним почуттям він прийняв цю нагороду. З одного боку, достойно відзначена 15-річна служба в міцному корпусі, що почалася з курсантської автономки на тихоокеанському підводному човні С-392 613 проекту влітку 1976 р., з іншого – поза часовими рамками сторічного ювілею опинилися першопрохідці підводних глибин, починаючи із запорізьких козаків Федора Полоуса, що успішно оволоділи турецькою фортецею Синоп у 1595р. з використанням своїх «утаємничених підводних кораблів», і закінчуючи тихоокеанським загоном підводних міноносців капітана 2 рангу М. Беклемішева в 1905 р., який примусив японського адмірала Того відмовитися від взяття Владивостока. Одним розчерком пера на імператорському указі від 19 березня 1906 р. були кинуті в небуття 310 років не тільки зародження й освоєння підводних глибин нашими славними пращурами, а й бойового застосування підводних човнів.

Не виправило помилку й столичне товариство ветеранів-підводників України. Сліпо повторюючи росіян, вони також випустили свою українську медаль, присвячену 100-річчю підводного флоту. У кільватер по хибному курсу прослідували й одеські ветерани-підводники...

У 1996 р. російська медаль «300 лет Российскому флоту» поставила «поза законом» морську доблесть наших пращурів. Народжений у Миколаєві – славному місті корабелів, у родині моряка-фронтовика в 1969 р. 15-річним юнаком я поєднав свою долю із флотом у місті на Неві. Морські глибини Тихого та Індійського океанів були підкорені під час служби в радянському підводному флоті. Три океани та 36 морів залишилися за кормою під час морських рейсів на підпрапорних суднах. Нарешті я кинув свій життєвий якір у чорноморській перлині, яка по праву гордо носить почесне ім'я «місто-герой». Тому я сприймаю як особистий виклик діяння «безпам'ятних Іванів», які ігнорують більш ніж 1700-річну славу морську історію наших пращурів. Але не будемо піддаватися емоціям і звернемося до фактів.

Римська імперія, 269 рік. Ось як полемізує з опонентами адмірал флоту Радянського Союзу С.Горшков, який упродовж 25 років очолював радянський військово-морський ядерний флот. У своїй монографії він зауважує: «...Історією доказано, що вже в ті часи древньослов'янські племена здійснювали грандіозні морські походи, які дозволяють зробити припущення, що мореплавання у предків слов'ян Північного Причорномор'я, Придніпров'я та інших районів Східної Європи було розвинуте ще у більш давні часи. Те, що в 269 р. ці племена здійснили похід потужного флоту й розгромили Афіни, Коринф, Спарту, досягли островів Крит та Кіпр, вочевидь доказує, що для старослов'янських племен, які населяли південні райони нашої країни, мореплавання та обізнаність у морських шляхах Чорного, Мармурового, Егейського та Середземного морів було вже далеко не новою справою... (український переклад автора – О.К.)» [1, 103].

Візантійська імперія. Літописи зберегли облогу слов'янами фортеці Солунь у 610 р. та Константинополя в 626 р. Київські князі Аскольд, Олег, Ігор, Святослав та Володимир водили свої бойові флотилії по Чорному та Каспійському морях, Дунаю, Дністру-Тирасу, Дніпру-Борисфену, Дону-Танаїсу, Волзі-Іттіль. Стратегічною перемогою над Візантією в 907 р. увінчалася атака на фортечні стіни Царгорода 2 000 човнів росичів під вітрилами, що дозволило в 911 р. укласти вигідний для Київської Русі договір про торгове мореплавання, відновивши давні привілеї росичів, що були завойовані ще князем Аскольдом. Великий поет був у захопленні від подвигу воїнів князя Олега. Їхню доблесть він увічнив у своєму вірші «Олегів щит» [2]:

...Тогда во славу Руси ратной,
Строптиву греку в стыд и страх,
Ты пригвоздил свой щит булатный
На Цареградских воротах!..

У 986 р. київський князь Володимир узяв в облогу древньослов'янське м. Корсунь, яке певний час належало грекам під назвою Херсонес Таврійський. Успішною висадкою морського десанту на пристань Корсунь було звільнено, а князь Володимир прийняв там своє хрещення.

Османська імперія. Міжусобна княжа ворожнеча призвела до втрати контролю над Чорним морем і, відповідно, до загибелі Київської Русі. Проте морська слава пращурів не вмерла, вона проявилася новими гранями звитяги, про що свідчать стародавні літописи.

У 1415 р. з королівського порту Коцюбіїв, назва якого з часом трансформувалася в Кальчибей – Хаджибей – Гаджибей і, нарешті, в Одесу, на допомогу християнським єдиновірцям, що потерпали в османській облозі від нестачі їжі, у Константинополь було відправлено кілька суден із дорогоцінним вантажем – зерном [3].

Згодом славу захисників Вітчизни перебрали на себе українські козаки, чий перший морський бій у 1492 р. завершився перемогою. Не минуло й 100 років, як про українських козаків заговорила вся Європа, а її емісари проторили стежки до Січі. Розквіт козацької морської слави припав на часи гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Відоме захоплення неприступної морської фортеці Дюнкерк у 1646 р. – лише один із численних прикладів морської доблесті наших славних предків. Недарма в 1648 – 1649 рр. османський султан вимушений був укласти з козацькою державою Богдана Хмельницького угоду про вільне мореплавство на Чорному та Білому морях. Останнім морським трофеєм українських козаків стало полонення екіпажу фрегата «Тигр» 30 квітня 1854 р. на акваторії Одеської затоки [4].

Російська імперія. Складним був шлях українського народу у своїй визвольній боротьбі за незалежність. З усіх російсько-турецьких війн тільки під час Кримської (Східної) відбулося повстання «Київської козащини» за право українців воювати під козацькими знаменами. Тому й наслідки цієї війни стали для Російської імперії розгромними. Через 50 років українські матроси Вакуленчук та Матюшенко очолили революційне повстання на новітньому броненосці імперії «Князь Потьомкін-Таврійський». Як казав більшовицький класик, броненосець залишився нескореним тереном революції, хоча більшовиків там узагалі не було. Святий Пантелеймон, ім'ям якого було перейменовано броненосець, не допоміг Російській імперії зупинити потяг українських моряків до волі. Крейсер «Світлана» на Балтиці вперше в 1917 р. підняв синьо-жовтий український прапор. Його приклад на Чорному морі наслідував міноносець «Завидний», а з підняттям українського прапора на новітньому дредноуті «Воля» українізація Чорноморського флоту стала очевидною. 29 квітня 1918 р. на щоглах усіх кораблів Чорноморського флоту замайоріли українські прапори із синьо-жовтими барвами.

Двічі за ХХ ст. Чорноморський флот піддавався розподілу. Ні «Касатонівські» кораблі, ні бойові літаки, ні небезпечне маневрування з імітацією торпедної атаки не змогли перешкодити СКР-112 у липні 1992 р. відродити морську славу Української нації, яка закріпилася в океанських походах в Атлантичному та Індійському океанах флагмана ВМС ЗС України фрегата «Гетьман Сагайдачний». І навіть підступна російська агресія 2014 р., пов'язана з окупацією Криму,

проявила доблесть екіпажу морського тральщика «Черкаси», морських льотчиків Сакської бригади. Героїчно та жертвовно обороняли східні рубежі України від російського агресора «морські котики», морські піхотинці, воїни берегової артилерії та протидиверсійного загону, морські прикордонники.

Першою спробою втілити зазначені вище «уроки мужності» в металі був проект пам'ятної медалі (див. рис.1.), розроблений автором улітку 2006 р. [6].

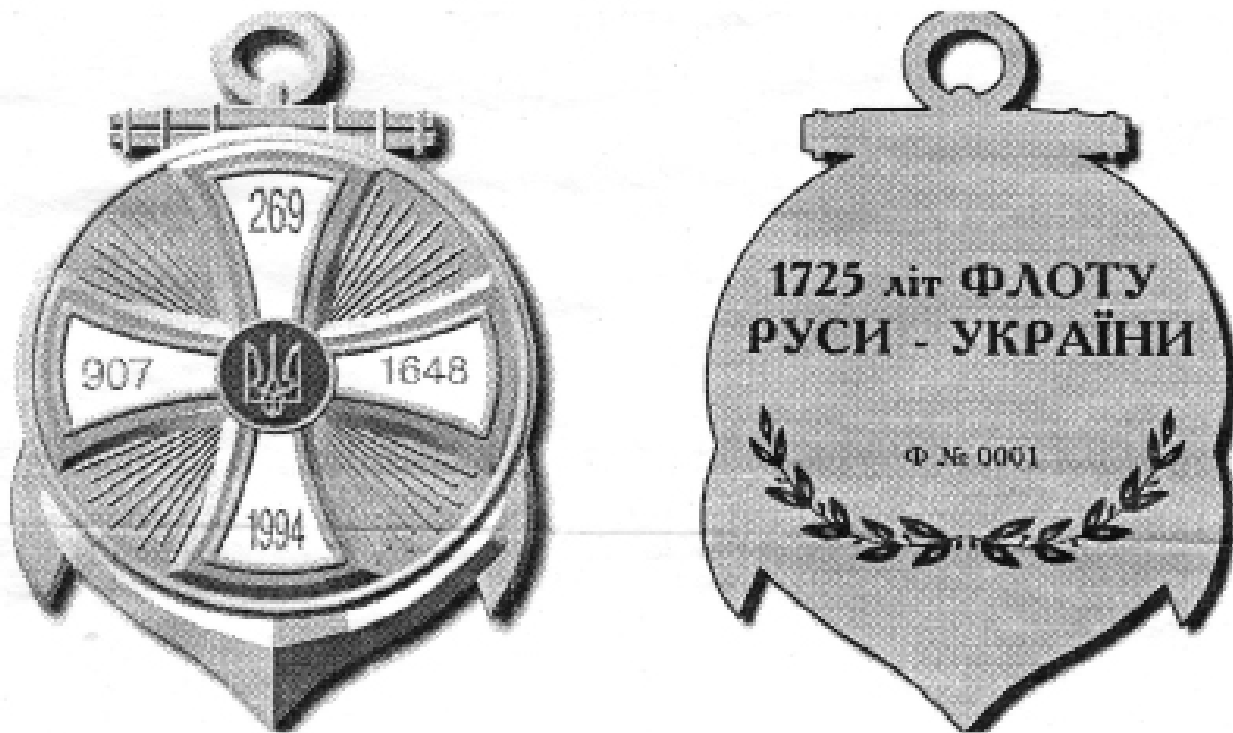

Рис. 1. Проект пам'ятної медалі

За основу була взята медаль Ушакова, яка користувалася повагою серед моряків радянського флоту. На срібному тлі зображений морський білий хрест із золотистим тризубом у синьому колі. На трьох кінцях хреста дати років видатних подій українського флоту супроти Римської, Візантійської та Османської імперій. На четвертому кінці – напис 1994 р. Тоді вперше флагман ВМС України фрегат «Гетьман Сагайдачний» вийшов в океан!

Утім, тогочасні керманічі ВМС України в особі Ігоря Князя з обережністю поставилися до української символіки, зокрема до Тризуба, а також до української морської історії, тому замовили на Федорівському заводі Санкт-Петербурга зовсім іншу відзнаку, узгоджену з українським геральдичним товариством (див. рис. 2) [7].

Свого часу були засновані на рівні Міністерства оборони України ювілейні медалі на честь відповідних річниць Збройних сил України без урахування подвигів чотирьох Українських фронтів та Української повстанської армії в роки Другої світової війни (див. рис. 3).

Рис. 2. Відзнака Командувача ВМСУ

Рис. 3. Відзнаки Бойового Хреста Заслуги УПА

Знехтувана пам'ять про селянську армію Нестора Махна, січових стрільців Симона Петлюри, червоних козаків Думенка, Пархоменка та Щорса, а також братовбивчої громадянської війни та подвиг Героїв Крут! Знехтувана пам'ять про воїнів-українців, що полягли на полях Першої світової війни, воюючи в Українському легіоні січових стрільців Австро-угорської армії та українізованих частинах російської армії. Нарешті, знехтувана пам'ять і про українських козаків та княжих дружинників.

У сучасній відомчій військовій фалеристиці України не зафіксовані історичні події, не враховані подвиги славетних героїв. Підтвердженням цього слугують наведені приклади відзнак Міністерства оборони України, зокрема (зліва направо): медалі «10 років сумлінної служби», «15 років сумлінної служби», «20 років сумлінної служби», «Ветеран служби», «За сприяння Збройним Силам України», «За розвиток військового співробітництва», «За зміцнення обороноздатності», нагрудні знаки «За зразкову службу», «Знак пошани», «За військову доблесть» (див. рис. 4) [8; 9].

Рис. 4. Сучасні відзнаки Міністерства оборони України

Виняткове місце належить медалі «Захиснику України», у якій, на відміну від президентської нагороди «Захиснику Вітчизни», врахована і міфологічна історія, і сучасність (див. рис. 5).

Рис. 5. Медаль МОУ «Захиснику України»

Рис. 6. Орден «Зірка Командора»

Альтернативний історичній підхід до створення відзнак військово-морської зв'язки продемонстровано в проектах «Зірка Командора» (2006 р. – рис. 6) та «Морська слава України» (2007 р. – рис.7 – 8). У першому ордені поєднані елементи радянської морської гвардії (1941 – 1945 рр.) й вищої відзнаки стратегічного партнера України – США (Пурпурне серце), а також дві чотирипроменеві зірки кольорів НАТО (синього) та СРСР (червоного). Шістнадцять якірних лап знаменують таку ж кількість морських портів України (без портпунктів), які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, чим об'єктивно сприяють економічній незалежності України. Символи дельфін та морський котик поєднують два види ВМС (підводні човни та морські диверсанти), представники яких мають право на цю нагороду. Королівська лілія вказує на патронат цієї нагороди в особі Ореста Кареліна-Романишина (Ореста Першого), який свого часу був коронований на трон Руси-України. І, нарешті, золотистий тризуб Володимира Великого династично легітимізує «Зірку Командора» в історичному часі. Ця обмежена в кількості (1 + 33 – дядько Чорномор і 33 лицарі підводної стихії) нагорода має свій статут. Вона була розповсюджена в чотирьох країнах: Україні, США, Польщі та Росії, представники яких об'єктивно сприяли зародженню, становленню та розвитку української морської підводної справи впродовж 400 років (1595 – 1995 рр.), і знайшла свою пристань або в родинах кавалерів «Зірки Командора», або в музеях та інших громадських установах [10, 72 – 82, 85; 11].

Рис. 7. Медалі «Захисник Вітчизни» та «Морська слава України»

Наступний проект «Морська слава України» (див. рис. 6 – 7) був запроваджений «Братством моряків України» (президент – контр-адмірал Микола Костров), виконаний у двосторонньому варіанті (аверс і реверс) трьох ступенів, що дало змогу поєднати дати визначних перемог над трьома імперіями (Римською, Візантійською, Османською) прадавніх українських флотів (Античного, Княжого, Козацького) із славетними звитягами відроджених Військово-Морських сил України, а саме океанськими походами фрегата «Гетьман Сагайдачний», проривом СКР-112, попри збройну протидію «каساتонівських» кораблів, плаванням сучасної козацької чайки «Пресвята Покрова» впродовж 15 кампаній у навколишніх європейських морях та безпосередньо в Атлантичному океані. Нагорода також має статут [12, 206 – 207, 313 – 315; 13].

**Рис.8. Медаль «Морська слава України» (реверс)
Зліва направо: 1 ступінь, 2 ступінь, 3 ступінь**

На черзі – вшанування й Республіканського флоту України, відлік якого розпочався в період визвольних змагань на початку ХХ ст. у запеклій борні з Російською імперією у всіх її проявах. Незабаром виповнюється 100 років від славетного чину українізованих екіпажів балтійського крейсера «Світлана», чорноморського міноносця «Завидний» та дредноута «Воля» й, нарешті, ескадреним чином від 29 квітня 1918 р. На зв'язок із сучасністю майбутньої медалі 4-го ступеня претендують і героїчний спротив беззбройного екіпажу морського тральщика «Черкаси» (2014 р.), і поява в лавах ВМС ЗС України малих броньованих катерів «Гюрза-М» (2015 р.), і майбутній довгоочікуваний корвет «Володимир Великий» (орієнтовно 2018 – 2019 рр.).

На думку автора, зважаючи на викладене, саме проект «Морська слава України» заслуговує відзнаки Збройних сил України. Поєднуючи звитяжну українську морську історію із сьогоднішнім, Військово-Морські сили, таким чином, сприяють національно-патріотичному вихованню українських моряків!

Джерела та література:

1. Горшков С.Г. Морская мощь государства. Изд. 2-е, доп. – М.: Воениздат, 1979. – 416 с., ил.
2. Пушкин А.С. Олегаов щит // Альманах «Северные цветы на 1830 год». – СПб., 1829. – С. 53 – 54.
3. Dlugossus I. Historiae Polonicae libri XII – Francofurti et Lipsiae, 1711. – Vol. 1 – P. 367.
4. Калініченко Олександр. Остання морська звитяга українських козаків (до 600-ї річниці Одеси) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Випуск № 3 (9) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії НАН України. – К., 2015. – 176 с. – С. 117 – 129.
5. Калініченко Олександр. Забуті перемоги. // Чорноморські новини № 76 (20178) від 16 жовтня 2003 р. – Одеса, 2003.
6. Калиниченко Александр. Точка отсчета // Моряк Украины № 30 (443) от 2 августа 2006. – Одесса. – С. 4.
7. Маскевич О. Відзнака Командувача Військово-Морськими Силами Збройних Сил України «За заслуги перед ВМС України» // Знак. – 2006. – Ч. 38. – С. 9.
8. Про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України // Наказ №-165 від 11.03.2013 р. зі змінами та доповненнями від 20.07.2015 р. № 345, від 09.12.2015 р. № 705.
9. Про відомчі заохочувальні знаки // Указ Президента України від 30.05.2012 р. № 365.
10. Калініченко О.О. Когорта або роль українського чинника в зародженні, становленні та розвитку підводної військової справи (1595 – 1995). Видання друге, перероблене та доповнене. – Одеса: КП ОМД, 2010. – 160 с. з іл.
11. Державний архів Одеської області – Ф.Р. 8240 – Оп. 1 – Спр. 64 (Документи міжнародного проекту «Зірка Командора», присвяченого 400-річчю українського підводного флоту). – 59 арк.
12. Калініченко О.О. Океанами Арея. – Одеса: КП ОМД, 2015. – 324 с. з іл.
13. Державний архів Одеської області – Ф.Р. 8240 – Оп. 1 – Спр. 65 (Документи всеукраїнського проекту «Морська слава України»). – 16 арк.

© **Александр КАЛИНИЧЕНКО**

МОРСКАЯ СЛАВА УКРАИНЫ

В военно-морской плоскости противостояние бывшей империи и ее вассала мы наблюдаем на протяжении 25 лет новейшей истории независимой Украины. Восстановление украинской государственности в конце XX ст. не обошло и специальные исторические дисциплины, к которым, в частности, относится и фалеристика. Не претендуя на общее освещение проблемы, которое может стать предметом отдельного научного исследования, автор статьи затрагивает только два примера из «медальной войны», которую развязала современная Россия, узурпируя в свою пользу часть общей российско-украинской военной истории по освоению морской стихии и подводной бездны.

Ключевые слова: медаль, орден, империя, флот.

© **Olexander KALINICHENKO**

MARINE GLORY OF UKRAINE

From the naval angle, we have been observing the confrontation between the former empire and its vassal in the newest history of independence of Ukraine for 25 year. Restoration of the Ukrainian state system late in the XX century was reflected in the special historical disciplines including the collection of decorations, in particular.

Being reluctant to shed more light on this issue that might become the subject of a separate research, the author of the research paper touches upon two examples from “medal war” in which the modern Russia initiated the accroach a part of general Ukrainian-Russian history relating to exploring the marine environment and submarine abyss.

Keywords: medal, decoration, empire, Navy.

УДК 355.1-053.18“364”-047.24+069.8

© *Тетяна ПШЕНИЧНА*

**АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ
ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ
ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ
ЗА 2015 РІК**

Узагальнюються результати науково-дослідницької діяльності зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про їхню загибель у 2015 р. Аналізується пошукова робота науковців музею, виокремлюється питання про необхідність такої діяльності для сучасного суспільства. Розглядаються напрями і методи пошукової роботи, які застосовуються під час дослідження долі загиблих воїнів та виявлення документів про загибель, а також програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить музей.

Ключові слова: історична пам'ять, лист-запит, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Події Другої світової війни, які нестримно віддаляються від сучасників, залишаються незнищеним відбитком величезного болю і незбагненого героїзму людини в пам'яті кожного народу – учасника тієї битви. Демографічні втрати України у війні, які становлять понад 13 млн життів, поставили націю на другий щабель трагічного «п'єдесталу» обліку загиблих, зниклих безвісти та померлих під час цієї катастрофи. Навіть сімдесят років післявоєнного періоду, позначених іншими локальними війнами та збройними конфліктами, не змогли загоїти рани пам'яті та викреслити (або применшити) необхідність дослідження історії Другої світової війни.

«Воєнне» протистояння з «братнім» народом, що вирує на Сході України вже другий рік, спонукає науковців переглянути усталений формат вивчення

світового конфлікту 1939 – 1945 рр. Політика «вибірковості пам'яті», поширена в пострадянському просторі, у контексті якої замовчувалися незручні теми щодо причин і кількості втрат у збройних силах, долі військовополонених і т.зв. «зниклих безвісти» воїнів, національного забарвлення руху Опору в боротьбі з тоталітаризмом тощо, стала підставою для взаємної ворожості двох народів.

Діяльність Національного музею історії України у Другій світовій війні пов'язана безпосередньо з питаннями аналізу та оприлюднення причин і наслідків кривавої бійні першої половини ХХ ст., а також збереження історичної пам'яті про воїнів, які віддали свої життя для припинення війни. У світлі нинішніх подій на Сході України особливо болісно сприймається бойове зіткнення нащадків колишніх однополчан, які пліч-о-пліч стояли проти спільного ворога – нацизму.

Листи, що надійшли до Музею впродовж 2015 р. із запитаннями про події та долю учасників Другої світової війни, рельєфно продемонстрували необхідність подальших досліджень з цієї теми задля майбутнього. «Я знаю, що зараз іде війна, гинуть люди, пропадають безвісти, – написала Н.І. Хлопова. – Але таке вже було... Я хочу дізнатися, де могила мого батька Івана Михайловича Плескача, який пропав безвісти восени 1943 р. Кожна родина завжди нестиме пам'ять про своїх рідних» [1].

Відомий вислів «історія повторюється» стає реальним за однієї умови: якщо урок саме цієї «історії» суспільство не засвоїло, воно мусить вивчати його знову. Лише розкриваючи та визнаючи і ганебні вчинки, і гідні шани дії своєї держави, можна позбавитися від застарілих «наживів» та впевнено рухатися в майбутнє, оминаючи одні й ті ж самі ями на своєму шляху.

Від 2007 р. на адресу Меморіального комплексу надійшло 7 677 листів-запитів щодо встановлення доль бійців, загиблих у роки Другої світової війни. У зверненнях 2015 р., відправлених авторами різного віку з багатьох куточків світу, повторюються схожі за змістом слова: «Поки я живий, хочу дізнатися про долю свого родича», «Ви остання надія у встановленні істини трагічної долі нашого діда», «Я хочу дізнатися, як склалася доля мого батька...» тощо [2, 3, 4].

Мета цієї статті – аналіз та зведення результатів науково-дослідницької діяльності зі встановлення доль загиблих військовослужбовців, зокрема виявлення документів про їхню загибель у 2015 р. у рамках історико-соціологічного дослідження «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні» Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Підґрунтям для написання дослідження стали листи-запити громадян, що надійшли до Музею впродовж 2015 р. У запропонованій науковій розвідці проаналізовано пошукову роботу науковців Музею, а також наголошено на необхідності продовження дослідницької роботи в цьому напрямі для сучасного суспільства.

Аналіз пошуково-дослідної практики за 2015 р. проводився за кількісними та якісними показниками, які охоплювали характеристику запитів за видами,

авторством, шляхами надходження та тематикою питань. Окремо розглянуто напрями і методи пошукової роботи, які застосовуються під час дослідження долі загиблих воїнів та виявлення документів про загибель, а також програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить Музей.

1. Загальна характеристика запитів

1.1 Запити, які надійшли впродовж 2015 р. на адресу Музею, можна репрезентувати як тематичні, генеалогічні, соціально-правові та непрофільні.

У тематичних запитах виокремлюються питання за певною темою, наприклад: підтвердження факту участі бійця у війні; встановлення особових даних воїна; дослідження бойового шляху полеглого або його військової частини; пошук місця загибелі або упокою військовослужбовця тощо. Це найбільш кількісна категорія запитів у комплексі звернень.

Група запитів соціально-правового характеру є другою за обсягом і складається з листів, у яких порушуються питання про соціальний захист громадян, отримання певних пільг відповідно до законодавства України та інших держав. Такі листи надходять насамперед із військкоматів, управлінь Пенсійного фонду та соціального захисту громадян, юридичних організацій, а також від фізичних осіб.

До генеалогічних запитів належать листи, у яких автори звертаються за наданням інформації про свого родича для встановлення родинних зв'язків, відновлення історії сім'ї та роду. Часто відомості, виявлені в документах про загиблих, стають чи не єдиним ланцюжком між минулим і сучасним поколіннями однієї родини, яка була розірвана війною. Кількість листів із запитаннями генеалогічного характеру, направлених до Музею, незначна, проте щороку збільшується.

Звернення із запитаннями, які не відповідають профілю науково-дослідних відділів Меморіального комплексу, зараховуються до непрофільних запитів. Такі листи становлять найменшу кількість кореспонденції на адресу Музею. У відповідях на такі запити співробітники Меморіалу рекомендують інституції, до яких потрібно звернутися за допомогою в з'ясуванні відповідного питання.

1.2. Класифікувати запити, у яких міститься інформація про долю учасників війни, можна й за адресантами.

За категорією «службові запити» в 2015 р. до Музею надійшли листи від Міністерства оборони України, Міністерства регіональної політики України, судових органів різних рівнів, Управління Пенсійного фонду України, Управління праці та соціального захисту населення України, обласних та районних військкоматів, адміністрацій сільських рад тощо.

Окремо можна вирізнити запити від фізичних або юридичних осіб, а також від українських та іноземних громадян.

До запитів від юридичних осіб, які звернулися до музейних співробітників у 2015 р., належать не тільки «службові», а й ті, що надійшли від державних та

громадських архівів, музеїв, пошукових організацій, ветеранських спілок тощо (див. табл. 5).

Запитувачі фізичні особи – це родичі та близькі загиблих воїнів, а також пошуковці, публіцисти, які збирають інформацію про події війни та її учасників (див. табл. 6).

Іноземні громадяни, які шукають відомості про учасників та події Другої світової війни, звертаються безпосередньо до музейних науковців як «фізичні» особи, а також через офіційні «юридичні» установи, діяльність яких пов'язана з науково-пошуковою спеціалізацією Музею (див. табл. 3).

1.3. Запити також можна систематизувати за шляхом надходження: надані поштовим листом, електронною поштою, телефоном-факсом або у формі анкети, яку запитувач заповнює безпосередньо в Музеї. У виняткових випадках (через стан здоров'я, похилий вік запитувача) запит приймається телефоном. Так, у 2015 р. отримано 524 листи поштою, заповнено 207 анкет, передано електронною поштою 26 запитів, телефоном – 3.

2. Кількісний аналіз запитів

У 2015 р. співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті опрацювали 760 запитів, із них у I кварталі – 216, у II – 214, у III – 169, у IV – 161. Зіставляючи ці дані з минулим роком, можна помітити, що їхня кількість зросла, однак у порівнянні з 2010 – 2013рр. ця цифра набагато нижча (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість запитів								
2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
462	667	876	1 061	1 052	1061	1150	589	760

Незначне зростання кількості звернень до Музею із запитаннями про події 70-річної давнини в умовах суспільно-політичної нестабільності в Україні демонструє, з одного боку, стійку зацікавленість цією темою, а з іншого – початок болючого процесу усвідомлення необхідності трансформації «культури історичної пам'яті про війну», який розгортається на різних рівнях громадянського суспільства.

У порівнянні з 2009 – 2013 рр. відносно невисокий рівень зацікавленості населення учасниками й подіями Другої світової війни пояснюється доволі складною внутрішньополітичною обстановкою в країні, яка склалася через трагічні події на Донеччині та Луганщині в минулому році. Деякі запитувачі, які дісталися до Києва з непідконтрольних українській владі територій, власноруч подавали анкети на пошук і у приватній бесіді пояснювали, що у них немає можливості надіслати листа поштою, адже місцева «нова адміністрація» не

дозволяє звертатися до українських державних структур із запитом. Ці та інші обставини, які розглядатимуться нижче, стали причиною зменшення кількості запитів, проте не зменшили зацікавленості суспільства з означеної теми.

2.1. Основний зміст запитів

Звернення до Музею можна характеризувати за тематикою та напрямками пошуку (див. табл. 2).

Сутність запитань, з якими зверталися запитувачі в 2015 р., майже не змінилася порівняно з попередніми 2013 – 2014 рр., проте помітна різниця у відсотковому співвідношенні запитів різного характеру за цей же період.

Згідно із представленими даними, майже вдвічі зменшилася кількість тих, хто має право користуватися пільгами (п. 2): безпосередні учасники війни 1941 – 1945 рр. та їхні дружини, громадяни, які втратили годувальника під час тих подій, «діти війни» тощо. Це пояснюється дією природного вікового чинника, а також змінами в географії запитів (див. табл. 3).

Майже втричі збільшився обсяг звернень громадян із метою емігрувати з України до Польщі та Німеччини. Причину такого рішення можна пояснити суспільно-політичною ситуацією всередині країни.

Таблиця 2

	2013 р.	2014 р.	2015 р.	
Питання	у %	у %	заяв	у %
1. Пошук будь-якої інформації про загиблого для сімейного архіву	22,7	16,3	167	22
2. Надання інформації для оформлення пільг родині загиблого, у тому числі:	16,6	16,9	63	8,3
- підтвердження участі у бойових діях			31	
- підтвердження факту загибелі, надання копії сповіщення			24	
- установлення або підтвердження призову			8	
3. Підтвердження факту евакуації, проживання родини воїна на певній території та повернення звідти (Клеймс Конференс)		0,7	18	2,4
4. Установлення особових даних загиблого воїна (уточнення ПІБ загиблого, дати народження, національності, військового звання, надання фото бійця)	0,6	1,4	10	1,3
5. З'ясування номера та місця дислокації військової частини, у якій служив розшукуваний	0,9	1,4	7	0,9

6. Надання інформації для увічнення пам'яті загиблого (викарбування прізвища на меморіальній плиті, відвідування могили), у тому числі:	52,9	45,0	248	32,6
- пошук місця загибелі або місця поховання, перепоховання (запити від рідних)			229	
- підтвердження місця поховання (запити від рідних)			26	
- для виправлення помилки в ПІБ загиблого на могилі			2	
- надання інформації про військові поховання та воїнів, похованих на території міста			7	
- пошук адреси родичів загиблого бійця для запрошення на урочисте перепоховання останків воїна			4	
7. Генеалогічне дослідження для відновлення родинних стосунків	1,2	5,1	42	5,5
8. Бойовий шлях загиблого воїна або військової частини	1,1	4,0	7	0,9
9. Наявність нагород у військовослужбовця	0,5	1,2	9	1,2
10. Військова служба учасників війни, які залишилися живі або служили в післявоєнний час (підтвердження призову воїна, надання довідки про демобілізацію, проходження військової служби після війни на територіях інших держав, бойовий шлях ветерана, доля фронтовика після війни)	1,7	4,0	15	2
11. Надання інформації про учасника війни для еміграції його родичів	0,2	0,3	6	0,8
12. Надання інформації про бойові дії на певній території	0,2	0,3	4	0,5
13. Надання інформації для доповнення головної та створення виставкових експозицій Музею	0,3	2,0	125	16,5
14. Для створення друкованих мартирологів, місцевих Книг пам'яті	0,1	0,5	31	4,1
15. Непрофільні (про долю цивільних громадян, внесення змін у воєнні документи тощо)	0,7	0,9	8	1
Усього	100%	100%	760	100%

Разом із тим постали запитання нової площини – долі евакуйованих громадян під час війни (п. 3).

У рамках цієї проблематики до Музею (через Єврейську Раду України) звернулися представники Всесвітньої організації Клеймс Конференс (Комісія з єврейських матеріальних позовів до Німеччини), яка за дорученням уряду цієї країни займається розподілом допомоги жертвам нацизму. «Ми звертаємося до вас за допомогою в отриманні інформації щодо переслідувань, що пережила певна особа, яка стала жертвою нацизму. Просимо Вас перевірити факт проживання заявника (прізвище) та його родини у н.п. (назва), місце проживання до евакуації, факт від'їзду в евакуацію та повернення назад. Ця інформація є вкрай важливою для вирішення того, чи буде надана компенсація цій літній людині» [5]. Незважаючи на те, що відповідних матеріалів, зокрема списків та напрямів руху евакуйованих громадян, у Музеї немає, науковці надають відповідь на підставі наявних документів.

Так потрібно було підтвердити або спростувати ствердження Лариси Михайлівни Шнайдерман (1935 р.н.) про те, що до початку німецько-радянської війни вона мешкала в м. Києві, з якого в 1941 р. евакуювалася разом із матір'ю, а в 1945 р. повернулася назад. Додатково жінка вказувала ім'я батька, а також надала інформацію про те, що він зник безвісти на фронті [6]. У результаті проведеної роботи співробітники Музею знайшли Іменний список безповоротних втрат військовослужбовців Кіровського РВК м. Києва з відомостями про батька запитувачки – червоноармійця Михайла Меєровича Шнайдермана, 1904 р.н., призваного на фронт Петрівським РВК м. Києва у 1941 р. Із фронту він не повернувся. У 1946 р. Управлінням з обліку втрат рядового та сержантського складу Радянської армії (м. Москва) Михайла Меєровича Шнайдермана зарахували зниклим безвісти в листопаді 1943 р. Сповідання з таким формулюванням було видане дружині полеглого – Софії Аронівні Херсонській, яка мешкала за адресою: м. Київ, вул. Михайлівська, буд. 17, кв. 6.

Таким чином, завдяки цьому документу були підтверджені факти проживання родини в Києві до війни та після повернення з евакуації.

Значно зростає цифра у графі «надання інформації для створення або доповнення експозиції Музею», що пов'язано з пошуком матеріалів про учасників Другої світової для нових проектів, розроблених у Меморіальному комплексі, які на виставковому рівні фіксують і відображають нинішні події у країні. Долі сучасних захисників української землі нерозривно пов'язані з життєвими шляхами їхніх дідів та прадідів – учасників війни 1939 – 1945 рр.

2.2. Географія запитів

Систематизувати запити за країною адресантів можна за двома напрямками: від мешканців пострадянських держав та громадян інших країн, зокрема європейських та північноамериканських.

За даними таблиці 3, у 2015 р. до Музею зробили запити громадяни 7 (з 15) колишніх радянських республік. Невеликий аналіз розкриває цікаву картину: у 2007 р. із запитом звернулися мешканці лише України та Росії, у 2008 – 2009 рр. –

почали надсилати листи з Білорусі, держав Центральної Азії (Казахстану й Узбекистану) та Закавказзя (Вірменія), з 2010 р. – долучилися й Прибалтійські країни (Естонія). Максимальна кількість запитів надійшла в 2013 р. – з 8 пострадянських держав, а у 2015 р. – із 7. Значна кількість звернень від громадян цих країн свідчить про зростання авторитету Меморіалу серед подібних установ, а також про досить високу оцінку його науково-дослідницької діяльності.

Крім мешканців колишніх республік Радянського Союзу, до Музею звертаються громадяни європейських країн, США, Канади та Ізраїлю. Таким чином, географічний спектр запитів, як і раніше, залишається широким.

Найбільше звернень, як і в попередні роки, надійшло від мешканців України та Росії. Водночас обсяг листів із Росії дещо знизився порівняно з «мирними» 2012 – 2013 рр., проте значно збільшився відносно минулого року. Потрібно зазначити, що більшість запитів від населення Російської Федерації надійшло через Службу розшуку Товариства Червоного Хреста та від деяких громадян.

Окремою графою в таблиці знову виділені запити від мешканців Криму. Зауважимо, що серед них лише один лист від родичів загиблого кримчанина, інші – від пошуковців, які займаються перепохованням останків бійців Червоної армії, знайдених на території Кримського півострова або інших територій. Пошуковці звертаються з проханням надати інформацію про родичів загиблого на підставі документів, які зберігаються в Музеї.

Таблиця 3

Країна	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2015 р.
	у %	у %	у %	кількість	у %
Україна*	82,6	68,7	71	551	72,5
Росія*	14,5	18,5	9,3	104	13,7
США*	0,3	0,2	0,3	7	0,9
АР Крим			1,9	5	0,7
Білорусь	0,8	0,6	0,5	5	0,7
Казахстан	0,6	0,3	0,5	3	0,4
Ізраїль		0,9		2	0,3
Канада		0,1		2	0,3
Молдова		0,1		2	0,3
Латвія				1	0,1
Грузія	0,1	0,1		1	0,1
Іспанія				1	0,1
Італія				1	0,1
Угорщина*				1	0,1

Узбекистан	0,3				
Азербайджан		0,1	0.2		
Киргизстан	0,1	0,2	0.2		
ФРН	0,6	0,2	0.3		
Туркменістан			0.2		
Франція*			0.2		
Польща	0,1	0,1			
Чехія*		0,1	0.2		
Румунія		0,1			
Швейцарія		0,1			
Без зазначення країни (e-mail, Червоний Хрест)		9,6	15.3	74	9,7
Усього	100%	100%	100%	760	100%

* З урахуванням запитів через Товариство Червоного Хреста України

На жаль, неможливо повністю відтворити географію запитів, адже в 10% звернень не вказується конкретна зворотна адреса. Запитувачі, які надсилають лист електронною поштою, не завжди вказують інформацію про країну проживання. Крім того, не всі співробітники Служби розшуку Товариства Червоного Хреста зазначають назву держави, з якої до них направлено запит на пошук. Так, у 2015 р. через Товариство Червоного Хреста до Музею надійшло загалом 156 звернень від громадян України, Росії, Ізраїлю, США, Канади, Угорщини, проте 58 запитів залишилися без зазначення країни запитувача.

Демографічний аналіз запитів від громадян нашої країни засвідчив, що найактивнішими в пошуку, як і в попередні роки, є мешканці Києва та Київської області (див. табл. 4).

Таблиця 4

Назва областей України	Кількість запитів у % 2013 р.	Кількість запитів у % 2014 р.	Кількість запитів у 2015 р.	Кількість запитів у % 2015 р.
АР Крим	2,4	-	5	0,9
Вінницька	2,1	3,1	14	2,5
Волинська	1,4	0,7	3	0,5
Дніпропетровська	2,7	2,4	11	2,0
Донецька	7,6	4,8	5	0,9
Житомирська	1,4	2,6	2	0,4
Закарпатська	-	-	-	-
Запорізька	1,9	4,6	10	1,8

Івано-Франківська	0,3	0,5	2	0,4
Київська	9,2	8,1	39	7,0
Кіровоградська	0,6	2,2	8	1,4
Луганська	4,2	1,9	1	0,2
Львівська	1,5	1,7	18	3,2
Миколаївська	1,6	3,1	4	0,7
Одеська	2,0	2,6	6	1,1
Полтавська	3,9	2,9	28	5,0
Рівненська	0,8	0,7	2	0,4
Сумська	3,0	3,6	11	2,0
Тернопільська	0,1	0,5	3	0,5
Харківська	3,9	3,3	4	0,7
Херсонська	0,6	2,4	5	0,9
Хмельницька	1,9	1,4	7	1,3
Черкаська	2,2	6,5	13	2,3
Чернівецька	-	0,7	11	2,0
Чернігівська	2,5	1,7	15	2,7
м. Київ	42,2	38	329	59,2
Усього	100%	100%	556	100%

Таблиця неприховано демонструє факт зменшення кількості запитів від жителів Донецької та Луганської областей порівняно з минулим роком більш ніж у п'ять і дев'ять разів, а в зіставленні з 2013 р. – відповідно в дев'ять і двадцять разів.

2.3. Співпраця з державними і громадськими організаціями України та інших держав

Широкий спектр установ, які звернулися із запитом до Музею в 2015 р., а також кількість звернень від цих організацій проілюстровано в таблиці 5.

Таблиця 5

Назва організації	Кількість запитів
Військкомати України	37
Військкомати Білорусі	1
Органи державної реєстрації актів цивільного стану України та Молдови	2
Управління Пенсійного фонду України	12

Управління праці та соціального захисту населення України та Росії	4
Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України	156
Міністерство регіональної політики України	2
Єврейська Рада України	18
Державні архіви України	1
Всеукраїнська громадська організація «Закінчимо війну»	27
Судові, адвокатські установи України	1
Органи місцевого самоврядування України	6
Ветеранські організації України	2
Пошукові об'єднання та спілки	3
Телепередача «Чекай на мене»	1
Наукові співробітники НМІУДСВ	125
Усього	398

Найбільше запитів надійшло через громадські, пошукові та ветеранські організації, зокрема від Служби розшуку Товариства Червоного Хреста України, військкоматів України, пошукових спілок та загонів.

Упродовж кількох років члени пошукового клубу «Патріот» (м. Керч) неодноразово зверталися до науковців Музею з проханням підтвердити особові дані про полеглих воїнів, останки яких були знайдені під час пошукових рейдів у місцях боїв, та віднайти відомості про їхніх родичів.

Так, у червні 2015 р. на території Гатчинського району Ленінградської області були підняті останки старшини Терентія Івановича Лугини [7], уродженця с. Степанівка Ємільчинського району Житомирської області. У результаті спільно проведеного пошуку вдалося встановити місце проживання родичів загиблого – с. Дягове Менського району Чернігівської області. Перепоховання полеглого воїна відбулося 3 жовтня 2015 р. у рідному с. Степанівка Житомирської області.

Під час іншого рейду пошуковців у районі с. Гладке Тосненського району Ленінградської області було знайдено місце падіння літака Іл-2, серед решток якого підняли й останки загиблого льотчика – молодшого лейтенанта Михайла Миколайовича Мішина, уродженця Чистяківського району Сталінської (нині Донецької) області, призваного на фронт Макіївським РВК [8]. Перепоховання воїна відбулося 2 травня 2015 р. на міському кладовищі в м. Нікольське (Ленінградська область, РФ).

На початку грудня 2015 р. були підняті останки 137 бійців, загиблих під час Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941 – 1942 рр. На дивом збереженому аркуші солдатського медальйона вдалося прочитати прізвище одного з полеглих військовослужбовців – червоноармійця Стефана Івановича Стойчева, 1917 р.н., уродженця Запорізької області [9]. У ході розшуку родичів воїна науковці знайшли документи – сповіщення про загибель та алфавітну книгу

обліку виданих похоронок з адресою сім'ї загиблого. Пошуковці встановили, що у бійця не було дітей, тому на ритуальне прощання з полеглим запросили непрямих нащадків Стойчева. На церемонії перепоховання, яка відбулася 29 грудня 2015 р., були присутні племінник та двоюрідний онук С. Стойчева. Чоловіки разом із пошуковцями подякували всім бійцям, які віддали свої життя у війні з нацизмом, і провели їх в останню путь словами: «Нарешті для Вас війна закінчилася...».

У 2015 р. пошуковці науково-дослідного відділу опрацювали 125 звернень від колег – співробітників науково-експозиційних відділів Музею, які впродовж року також зверталися із запитом про пошук документів на загиблих воїнів для поповнення основної експозиції, створення нових тематико-реліквійних виставок та видання друкованих пам'яток про події війни.

Знайдені пошуковцями матеріали були використані:

у виставкових проектах:

- «Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення». Створений до 70-річчя визволення нацистського концтабору Аушвіц-Біркенау та Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту;
- «Етнічний терор як вияв тоталітаризму. Документальні свідчення». Виставка відбулася під час міжнародного відкритого семінару «Спокуса пропаганди і масові вбивства в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст.» ;
- «Родинна пам'ять про війну: Збережено»;

у музейних виданнях:

- «Воины-таджикистанцы в боях за освобождение Украины в годы Великой Отечественной войны» (рос. мовою). Книжку розробленою спільно з Посольством Республіки Таджикистан в Україні;
- «Україна. Війна. Власна Пам'ять»;
- для створення бази даних «Українці-матросовці» тощо.

3. Напрями пошукової роботи в 2015 р.

Пошук інформації, порушений у запитах, вимагає опрацювання певних архівних джерел та застосування відповідної методики документального аналізу.

Усі документи, за якими проводився облік втрат військовослужбовців і завдяки яким відповідно надається інформація про долю воїнів, можна розділити на два види: «первинні» – донесення про безповоротні втрати військових частин, документи госпіталів та медсанбатів, документи щодо військовополонених та «вторинні» – іменні повідомлення, що надходили від військових частин до місцевих військкоматів для інформування родин полеглих солдатів та офіцерів, алфавітні книги обліку загиблих, іменні списки зниклих безвісти тощо. Первинні архівні джерела нині зберігаються на території Росії: у ЦАМО РФ, РДВА, Архіві військово-медичних документів тощо. Вторинні архівні джерела, починаючи з 2007 р., були передані до Національного музею історії України у Другій світовій війні і склали основу Документального фонду з обліку людських

військових втрат нашої країни. Фонд щорічно поповнюється і на сьогоднішній день налічує 9 615 архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів щодо загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України, а також відомості про військові поховання на території нашої країни.

Велика частина документів, які стосуються подій Другої світової війни, зберігається в державних архівах і музеях України і Росії, проте значна частина такої інформації знаходиться в установах інших учасників війни – Німеччини, Польщі, Норвегії тощо. І «первинні», і «вторинні» документи стають основною базою під час проведення пошуку.

Пошукову роботу можна представити за такими напрямками:

3.1. Надання будь-якої інформації

Листи з проханням знайти «будь-яку інформацію» складають найбільшу частину запитів. З такими запитаннями звертаються, як правило, діти зниклих безвісти або ті родичі загиблих бійців, які розпочали вивчення історії своєї родини. Полтавчанка Н.М. Тонишева, правнучка загиблого на війні бійця, написала в листі: «Звертаюся до Вас із вкрай важливим для моєї родини проханням – розшукати бодай якусь інформацію про мого прадіда Федора Івановича Литвишка, зниклого безвісти в роки Великої Вітчизняної війни. Це не питання якихось пільг чи будь-якої іншої матеріальної вигоди... Єдиний рушій у цих пошуках – це бажання розказати моїй бабусі Світлані Федорівні про долю її батька. Батька, якого їй не довелося знати...» [10]. На превеликий жаль, на цей запит науковці не змогли надати позитивної відповіді. Пояснень цьому забагато – це і відсутність повного обсягу матеріалів про безповоротні втрати, і розпорошеність збережених документів з обліку загиблих по різних архівах (і країнах), і загальні недоліки в питаннях реєстрації військовослужбовців та збереженні архівних джерел воєнного часу.

По кожному запиту на таких воїнів проводиться складна дослідницька робота, яка передбачає глибокий аналіз документів, зіставлення інформації та доказ результатів. Встановлення долі хоча б одного зниклого безвісти стає справжньою перемогою над забуттям.

До науковців звернулася донька зниклого безвісти Ємельяна Тимофійовича Воліка з проханням «допомогти, по можливості, відшукати хоч якісь відомості» [11]. Запитувачка лише знала, що батько був призваний у липні 1940 р. Дарницьким РВК м. Києва. Результат пошуку з цього запиту здивував навіть співробітників.

З'ясувалося, що Ємельяна шукав ще його батько Тимофій Тимофійович Волік. Після завершення війни, у 1949 р., він звертався до Сатанівського РВК Кам'янець-Подільської області з анкетною, у якій указав усі відомі йому дані – де народився син, звідки був призваний, звання, посада, дата останньої звістки, проте відповідь із військкомату була невтішною: «Ваш син... командир танка, старшина зарахований зниклим безвісти у травні 1944 р.». Батько не змірився і

заповів онукам продовжити пошук. Лише в 2015р. донька Ємельяна Тимофійовича змогла знову розпочати пошук, звернувшись до Музею.

Під час перегляду матеріалів науковці досить швидко віднайшли похоронку на зниклого безвісти старшину Є.Т. Воліка, виписану на ім'я його батька в 1949 р. Увагу музейників привернула «Довідка» про воєнну службу сина, яку Т.Т. Волік додав до свого запиту про пошук у 1949 р. Цей документ був виписаний на «Волік М. Т.». З'ясувалося, що потрібно шукати не Ємельяна, а Мелентія... Зіставлення різних документів відновили картину трагічної і героїчної долі цього бійця.

У невеличкому с. Шишківці на Хмельниччині в родині Тимофія Воліка народився хлопчик, якого назвали стародавнім українським ім'ям Мелентій. Батько та мати кликали його Меля, або Ємеля. Так і закріпилися за хлопцем одразу два імені – Мелентій та Ємельян...

Перед війною Мелентій Волік із матір'ю перебралися до Києва, звідки юнак і був призваний на строкову службу до лав Червоної армії, а з 1939 р. остаточно пов'язав своє життя з військом. Батько залишався на Хмельниччині.

Про свою військову службу боець Мелентій Волік розповідав рідним мало. Батько лише знав, що його Ємельян – старшина й командир танка, служить поблизу Львова, тому що на листах вказувалася кодова адреса військової частини: «м. Львів, головпоштамт, поштова скринька № 253/2». Листи від батька, адресовані Ємельяну, передавали Мелентію, адже в танковому підрозділі був лише один військовослужбовець на прізвище Волік.

Німецько-радянська війна перервала зв'язок між рідними. Батько не знав, де саме перебував син після початку ворожого наступу. Хтось із знайомих сповістив, що він начебто заїздив до Києва. Це було останнє повідомлення про сина ...

Рідні так і не дізналися, що Мелентій – заступник політрука, механік-водій танка Т-34 1-го танкового батальйону 8-го танкового полку 8-ї танкової бригади 31-ї армії Калінінського фронту, за героїзм, виявлений у боях на території Ленінградської області у вересні – жовтні 1941 р., був представлений до нагородження орденом Червоної Зірки.

10 липня 1942 р. під час запеклих боїв на території Воронежської області Мелентій Волік загинув. Його поховали на південній околиці с. Височино Землянського району. Сповідання про загибель не надіслали через те, що його батьки перебували на окупованій території.

У березні 1944 р. через кілька місяців після визволення столиці України до Київського міського військкомату надійшов витяг із Наказу Головного управління обліку втрат про виключення зі складу Червоної армії військового комісара важких танків 2-го танкового батальйону 3-ї гвардійської важкої танкової бригади молодшого політрука Мелентія Тимофійовича Воліка. Однак до матері загиблого ці трагічні відомості не дійшли, тому що за місцем проживання її вже не було. У 1943 р. гітлерівці знищили жителів Передмістної Слобідки, де мешкала жінка... У червні 1944 р. документ про загибель М.Т. Воліка було відправлено назад у

Москву, тому що адреси інших родичів, зокрема батька загиблого, в Головному управлінні кадрів не було... Коли після війни старий шукав відомості про сина, то вказав звичне йому ім'я – «Ємельян», а не те, яке значилося в офіційних документах – «Мелентій». Співробітники військкоматів не звернули увагу на ініціали воїна, вказані в довідці.

Подальший пошук виявив, що «Ємельян-Мелентій» Волік має ще й третє ім'я. У списку братської могили с. Землянськ, куди було перенесено прах М.Т. Воліка, офіцер записаний як «Волік Валентин Тимофійович»...

Війна змінює життя будь-кого. Вона може знищити людину і стерти її ім'я, проте не в змозі викреслити її з пам'яті нащадків. Тому від кожного окремого історика, музеолога, архівіста й інших спеціалістів залежить збереження достовірної інформації про минувшину, а в разі навмисного чи випадкового спотворення колишніх подій – негайне виправлення допущених помилок.

З проханням надати всю можливу інформацію про військову службу конкретних воїнів звертаються також ті, хто намагається увічнити подвиги учасників Другої світової війни у друкованих виданнях або місцевих музеях (наприклад, представники сільрад, ветеранських організацій) тощо. У 2015 р. науковці надали інформативні довідки на 31 колишнього військовослужбовця, серед яких – 27 уродженців станції Чоповичі Чоповицького району (нині с. Пристанційне Малинського району Житомирської області).

3.2. Підтвердження факту участі або загибелі воїна у війні

Для отримання державних пільг і компенсацій заявнику або офіційній установі, які безпосередньо займаються наданням певної допомоги, потрібні, як правило, лише свідчення про загибель бійця на війні або підтвердження факту його участі в бойових діях. До переліку таких організацій належать, наприклад, районні Управління Пенсійного фонду, соціального захисту населення тощо. Серед останніх значаться не тільки українські організації, а й представництва інших країн.

У різний спосіб звертаються до співробітників Музею запитувачі, яким необхідна довідка для отримання допомоги. Одні – просто надають особові дані про загиблого, інші – намагаються пояснити причину такого звернення. Наприклад, Василь Никифорович Кисіль написав: «Мій тато Никифор Іванович Кисіль був призваний на війну в 1943 р., а в 1944 р. – загинув. Як нам було тяжко виживати після війни. Нас було четверо дітей. Бабусь і дідусів не було, одна мати. Але ми всі вижили... У наші часи до 9 травня по всій країні дітям загиблих на війні батьків щорічно надають грошову допомогу. Мені вже 73 р., проте за 46 років своєї праці я лише двічі отримав таку допомогу. У райвиконкомі та районному Пенсійному фондї мені сказали, що в них немає жодних доказів загибелі мого батька на фронті. Допоможіть, будь ласка»[12].

У результаті проведеного пошуку було знайдено сповіщення про загибель батька запитувача та встановлено, що червоноармієць Никифор Іванович Кисіль, 1910 р.н., уродженець с. Косаново Ситковецького (нині Немирівського)

району Вінницької області, мобілізований на фронт Ситковецьким РВК Вінницької області, воював у складі 734-го стрілецького полку 233-ї стрілецької дивізії. Загинув у бою 25 вересня 1944 р. Похований у братській могилі «схід, 400 м с. Оградки-нов., 8 км зах. м. Оршово Северинської губернії, Румунія» (так у документі).

Упродовж 2015 р. із такими запитами звернулися 63 адресанти. Для цієї та інших категорій заявників було виготовлено 458 копій похоронок, іменних списків зниклих безвісти військовослужбовців, сторінок алфавітних книг обліку загиблих воїнів, паспортів військових поховань тощо.

На жаль, співробітники Музею не можуть допомогти всім колишнім воїнам, які повернулися з війни живими, або їхнім родичам. «Прошу Вас надати відомості про те, коли і яким військкоматом був призваний до лав Червоної армії мій батько Степан Іванович Гриб. Він був нагороджений медалями «За бойові заслуги», «За оборону Ленінграда», «За взяття Кенігсберга», «За перемогу над Німеччиною» – це ті медалі, які я в нього бачив», – написав син фронтовика [13]. Після перегляду картотеки наявних у фонді матеріалів з'ясувалося, що Книги призову військкомату, з якого призивався розшукуваний, у Музей на зберігання не передавалися. У такому випадку науковці радять запитувачу звернутися до інших архівів і надають їхні адреси.

Порівняльний аналіз показників за 2007 – 2015 рр. свідчить про значне зменшення звернень до Музею у цьому сегменті. У період 2007 – 2012 рр. найбільша кількість запитів стосувалася саме питань про оформлення пільг родині загиблого, у 2013 й 2014 рр. із заявами такого змісту звернулися менше 17 % , а у 2015 р. – трохи більше 8% (див. табл. 2).

3.3. З'ясування особових даних загиблого військовослужбовця

Усе частіше до співробітників Музею стали звертатися адресанти із проханням віднайти додаткові дані про колишнього воїна або про його родину. Харків'янин О.Г. Гарманов написав у листі (мова оригіналу): «Прошу Вас оказати допомогу в розыске исходных данных на офицера – лейтенанта Попова Андриана Дмитриевича. Случайно обнаружили единственный сохранившийся документ о его судьбе – извещение о его гибели в 1942 г. Знаем, что до войны у него была жена и две дочери (вказано імена. – Авт.). Других сведений нет. ЦАМО РФ справок о фронтовиках не выдает. Интернета у нас нет. В связи с этим надеемся только на Вас» [14]. Додатково запитувач надав ксерокопію сповіщення про загибель лейтенанта А.Д. Попова, яке виписали в 1946 р. співробітники районного військкомату м. Харкова. У документі справді не було інформації ані про військову частину, у якій служив воїн, ані про місце його загибелі.

Науковці не здивувалися такому документу, адже цілком можливо, що через відсутність повної інформації з військової частини або ГУК НКО СРСР загиблий офіцер був узятий на облік у післявоєнний час за додатковими свідченнями (наприклад, родичів або однополчан) й у військкоматі справді не було жодних

інших даних про цього воїна. Залишилося незрозумілим, які саме «вихідні дані» цікавлять запитувача, адже особових справ на військовослужбовців у Музеї немає. Відпрацьовуючи цей запит, співробітники Музею не тільки підтвердили дату смерті офіцера, а й віднайшли додаткові свідчення про загиблого – встановили військову частину, у якій служив лейтенант А.Д. Попов (1181-й сп 356-ї сд 61-ї А ЗФ), а також – місце його загибелі й поховання – с. Нові Дольці Белєвського району Тульської області (Росія).

Часто за додатковою інформацією про загиблого бійця звертаються з метою встановити, чи є цей воїн родичем запитувача. Так, мешканець Київської області написав у листі (мова оригіналу): «В с. Горобиевка на могиле погибшим воинам есть табличка с именем «Чухомец Василий Григорьевич». Возможно, это наш родственник. Прошло много времени, живых свидетелей уже нет, и хочется узнать, кто отец и мать Василия Григорьевича. Наверное, он брат моему отцу. Помогите мне решить этот вопрос» [15]. За цим запитом удалося з'ясувати лише ім'я та по батькові дружини розшукуваного, а відомостей про його батьків не знайшли.

У 2015 р. з такими питаннями до Музею звернулися 10 осіб.

3.4. З'ясування обставин загибелі, установлення місця загибелі або місця поховання воїна

Цей сегмент запитів найбільший серед інших, проте порівняно з минулими роками (2013 – 2014) він зменшився. У 2015 р. з метою пошуку або підтвердження місця поховання загиблих бійців звернулися 248 запитувачів, що становить 32,6 % від усіх запитів.

Опрацювання кожного окремого запиту вимагає індивідуального підходу й застосування різноманітних методів пошуку.

3.4.1. Метод «пошуку за однополчанами»

Для багатьох пошуковців давно відомий антигуманний наказ про правила захоронення у братських могилах та обліку похованих у них воїнів. Нагадаємо, що згідно з Наказом № 133 від 12 липня 1944 р. командира 344-го гвардійського стрілецького полку 119-ї гвардійської стрілецької дивізії, «на могилах, у яких поховано понад 10 осіб, вказувати лише прізвища 4 – 5 із них, додаючи слова «та інші» [16]?! Саме такі та подібні вказівки військового керівництва минулих років призвели до створення значних проблем у пошуку місця упокою загиблих. Нині співробітники Музею намагаються встановити імена тих бійців, яких невинно внесли до списку «та інші», адже всі вони мають право бути названі поіменно, а також гідні того, щоб їм вклонилися нащадки.

Одним із методів пошукової діяльності є порівняльний аналіз матеріалів «відомих» та «невдомих» загиблих бійців з однієї військової частини. Доволі часто саме документи «відомих» стають підставою для підтвердження місця поховання «інших невідомих».

Так, на запит онука полеглого лейтенанта Олексія Андрійовича Тюхи було знайдено сповіщення про загибель його діда, який загинув 18 березня 1943 р. і був похований у с. Дюки Спасо-Дем'янського району Смоленської (нині Калузької) області [17]. Також було з'ясовано, що в 1956 р. військові поховання із вказаного села були перенесені до спільної братської могили с. Лазинки Спасо-Дем'янського району Калузької області (Російська Федерація). У списках цього військового поховання прізвище лейтенанта О.А. Тюхи не значилося. Однак серед воїнів, похованих у с. Лазинки Спасо-Дем'янського району Калузької області, були записані однополчани розшукуваного, які разом із ним загинули й були спочатку поховані у с. Дюки Спасо-Дем'янського району Смоленської області (Російська Федерація), зокрема: старший лейтенант Петро Іванович Попов, молодший лейтенант Михайло Прокопович Ситник та молодший лейтенант Олексій Мануїлович Камишанов.

Саме такі факти стають підставою для ствердження того, що лейтенант Олексій Андрійович Тюха покоїться у братській могилі с. Лазинки Спасо-Дем'янського району Калузької області (Російська Федерація), проте до офіційних списків його прізвище не занесене. Для подальшого вирішення питання увічнення па'мяті полеглого запитувачу радять звернутися до державної адміністрації за місцем знаходження могили.

Проте трапляються випадки, коли цей же метод пошуку «за однополчанами» дає зовсім інші відомості. Так, онук загиблого Савелія Петровича Андрушка звернувся до співробітників музею із проханням підтвердити, що його дід, загиблий, як переказували родичі, приблизно в 1941 – 1942 рр., був похований у с. Круги Вишгородського району [18]. Запитувачу ці дані були необхідні для увічнення імені свого родича на братській могилі вказаного населеного пункту. Проте він не був упевнений у достовірності цієї сімейної інформації.

У результаті пошуку було з'ясовано, що в документах воєнного часу розшукуваний значиться як Савелій Петрович Андрушко. Він воював у складі 989-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії. Загинув у бою 3 листопада 1943р. і був похований у братській могилі с. Дмитрівка Димерського (нині Вишгородського) району Київської області. Сповідання про загибель С.П. Андрушка було виписане на ім'я дружини – Аксенії Трохимівни Андрушко. У списках бійців, похованих у с. Дмитрівка, прізвище Савелія Петровича не значиться, проте серед воїнів, записаних в обліковій картці означеного поховання, був однополчанин розшукуваного – Єгор Михайлович Остапенко, який також загинув 3 листопада 1943 р. і був похований разом із С.П. Андрушком. Також пошуковці звернули увагу на те, що у вказаній могилі спочивають 45 невідомих бійців. Усі ці факти стали підтвердженням того, що дідусь запитувача – Савелій Петрович Андрушко – покоїться у братській могилі с. Дмитрівка Вишгородського району Київської області.

3.4.2. Метод «пошуку за прізвищем дружини (родича), на ім'я якої виписане сповіщення про загибель»

Як уже неодноразово згадувалося, документи з обліку загиблих склалися (за різних обставин) з величезною кількістю помилок. Цей факт змушує науковців Музею не тільки досліджувати знайдені матеріали, а й переконуватися в тому, що конкретний документ стосується долі саме розшукуваного ними бійця, а не іншого воїна. Часто пошуковці спираються на додаткову інформацію про родичів загиблого. Так, із проханням відшукати місце поховання воїна до музеологів звернувся онук полеглого червоноармійця Нестора Корнійовича Яремчука [19]. Чоловік надав усю відому йому інформацію – рік і місце народження, яким РВК призивався, ім'я та по батькові дружини – Хими Устимівни. Додатково вказав: «З розповіді батька – дід загинув під час боїв за Бреслау».

Під час пошуку науковці Музею переглянули всі наявні на зберіганні матеріали вказаного запитувачем РВК, однак жодних документів про долю Нестора Корнійовича не знайшли. Проте звернули увагу на те, що у фонді цього військкомату зберігається сповіщення про загибель Нестора Юхимовича Яремчука, того ж самого року народження і з тієї ж місцевості, що і розшукуваний воїн. Деякі відомості, записані у сповіщенні, збігалися з наданою запитувачем інформацією. У результаті науковці з'ясували, що Н.К. Яремчук, 1898 р.н., уродженець с. Коськів Грицівського району, загинув 11 березня 1945 р. і був похований на території м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща).

3.4.3 Метод «пошуку за військовими та географічними картами»

Племінниця загиблого червоноармійця Петра Ілліча Белікова звернулася до музеологів із проханням з'ясувати, у якому населеному пункті знаходиться могила її дядька [20]. Запитувачка знала дату загибелі бійця, номер військової частини, у якій служив воїн, та навіть область, у якій був захоронений розшукуваний.

У результаті пошуку було встановлено, що П.І. Беліков загинув під час бою 22 жовтня 1943 р. і був похований на віддалі 1 км на північний схід від х. Первомайський Київської області (без зазначення району). Також було з'ясовано, що нині на Київщині зареєстровані три населені пункти зі схожою назвою, проте в період війни на цих територіях бойові дії вели інші військові частини.

Науковці розпочали ретельний аналіз військових і географічних карт, а також адміністративно-територіальних довідників. Віднайшли інформацію про те, що х. Первомайський розташовувався на території нинішнього Миронівського району Київської області й позначався на картах лише до 1950-х рр. Нині цього населеного пункту не існує!

Здавалося, що встановити сучасне місцезнаходження могили П. Белікова неможливо, адже до Музею не передавали документів про перенесення військових поховань із території Миронівського району Київської області. Крім того, невідомо, чи збереглися ці матеріали взагалі. Проте науковці не зупинилися в

пошуках. Зважаючи на встановлений порядок благоустрою військових поховань, згідно з яким упродовж 1950 – 1960-х рр. окремо розташовані та невеликі могили воїнів Другої світової війни переносилися до найближчого великого населеного пункту, співробітники припустили, що, найімовірніше, останки бійців із х. Первомайський були перенесені до с. Ходорів Миронівського району Київської області. Нині в цьому селі є велике братське поховання, до якого і в наш час переносять останки полеглих бійців, знайдених на місцях навколишніх територій, де точилися бої. У списках цього поховання значаться прізвища 1 844 загиблих радянських воїнів. Кількість безіменних бійців невідома.

Хоч пошуковці і не змогли надати вичерпну інформацію про місце поховання П.І. Белікова, проте змогли відшукати місце розташування населеного пункту, де загинув розшукуваний воїн.

За допомогою найрізноманітніших методів пошуку в 2015р. співробітники Музею встановили й підтвердили місця поховання десятків бійців, завдяки чому увічнено імена 37 загиблих воїнів.

4. Програми пошуково-дослідницької діяльності

У Музеї розроблено кілька програм пошуково-дослідницької діяльності, зокрема: «Відновлення родинних зв'язків», «Родина шукає солдата», «Братська могила».

Упродовж 2015 р. за спільною програмою «Відновлення родинних зв'язків» у співпраці зі Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України наукові співробітники провели пошук інформації про 156 осіб, зв'язок із якими обірався у воєнні роки.

«Родина шукає солдата» – програма, згідно з якою здійснюється пошук за запитом від рідних загиблого. Серед заявників – брати й сестри, діти, онуки, правнуки, племінники та інші. Загалом у 2015 р. проведено пошук інформації за запитом від рідних про долі 362 полеглих воїнів. У таблиці 6 зібрана інформація про кількість запитувачів за ступенем спорідненості.

Таблиця 6

Ступінь спорідненості із загиблим	2014 р. у %	2015 р. кількість запитів	2015 р. у %
Вдови	0,3	1	0,3
Учасники війни	0,3	–	–
Брати, сестри	4,5	8	2,2
Діти	20,2	80	22,1
Племінники	10,6	36	9,9
Онуки	30,9	105	29,0
Правнуки	7,4	32	8,8

Родичі (непрямі)	25,8	60	16,6
Без зазначення спорідненості		40	11,1
Усього	100%	362	100%

Як і в попередні роки, найбільше листів надходить до Музею від онуків та дітей колишніх воїнів.

За програмою «Родина шукає солдата» у 2015 р. було виявлено інформацію про долю 55 військовослужбовців, про яких раніше родина нічого не знала.

Ще одним проектом дослідницької діяльності Музею є програма «Братська могила», головною метою якої є встановлення та підтвердження місця поховання загиблого воїна (про методи пошуку військових поховань згадувалося у п. 3.4). У рамках цієї програми у 2015 р. було увічнено імена 37 воїнів, загиблих на території України та інших держав.

5. Календар пошуку

Робота із запитамі спонукала дослідників створити на сайті Музею в розділі «Український мартиролог» окрему сторінку – «Повернулися з небуття. Календар пошуку», на якій розповідається про методи пошуку, складнощі, які виникають при дослідженні, та про результат роботи. У 2015 р. ця рубрика наповнилася новими нарисами про полеглих воїнів:

- Бориса Олексійовича Алексеєва – «Брат за брата»
- Миколу Михайловича Ніколаєва – «Диво на Святого Миколая»
- Якова Івановича Щербаня, Миколу Івановича Щербаня, Григорія Івановича Щербаня, Федора Івановича Щербаня, Івана Івановича Щербаня – «Скорботний ужинок війни – брати Щербані»
- Василя Савича Никитюка – «Дорожня карта киянина Никитюка»
- Овсія Ароновича Ігольнікова – «Випробування Доля»
- Мелентія Тимофійовича Волика – «Ємельян-Мелентій-Валентин – три імені і одна Доля»
- Григорія Семеновича Савченка, Гаврила Івановича Сарану, Олександра Івановича Сарану та Пилипа Івановича Сарану – «Українському роду не буде переводу...»
- Володимира Юхимовича Коляду – «Незручна історія...».

Необхідність створення й оприлюднення таких нарисів підтвердили нові листи. Запитувачка Ольга Андреева надіслала на електронну скриньку Музею таке звернення (мова оригіналу): «Нашла на Вашем сайті статтю о розыске захоронения солдата, могила которого оказалась на затопленной территории Каневского водохранилища, и о благополучном розыске его нового места упокоения. Не могли бы Вы и мне помочь с розыском моего деда – Чернобая Дмитрия Тихоновича, место захоронения которого тоже оказалось в зоне затопления. Помогите, пожалуйста, нам разобраться с этой ситуацией» [21].

Після проведення пошукової роботи запитувачці надіслали копію сповіщення про загибель її діда, а також лист з інформацією про те, що Дмитро Тихонович Чернобай воював у складі 185-го окремого саперного батальйону 159-ї сд, загинув 28 серпня 1941 р. й був похований у с. Городище Переяславського району Київської області. У 1968 р. у зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС індивідуальні й братські могили загиблих воїнів із вказаного села перенесли до найближчого населеного пункту – с. Хоцьки того ж району. Проте у списках військового поховання цього села прізвища Д.Т. Чернобая немає. Науковці встановили, що серед полеглих бійців, записаних у списку, значиться його однополчанин – Василь Сергійович Львов, який загинув також 28 серпня 1941 р. й був похований в одній могилі з розшукуваним. Нині у братському похованні с. Хоцьки покояться 315 воїнів, серед яких – 83 невідомі.

Крім того, інформація про перенесення поховань із с. Городище саме в с. Хоцьки підтверджується тим, що у списках останнього захоронення значаться бійці, загиблі в 1943 р., які спочатку були поховані в с. Городище. Установлені факти дають підстави стверджувати, що червоноармієць Дмитро Тихонович Чернобай покоїться в с. Хоцьки, хоч до офіційних списків його прізвище не занесене. Сподіваємося, що Хоцьківська сільська рада, до якої порадили звернутися запитувачці, зробить останній крок у цій справі і вкарбує прізвище червоноармійця Д.Т. Чернобая на меморіальній плиті братського поховання.

Підсумовуючи пошуково-дослідницьку роботу Національного музею історії України Другій світовій війні зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель у 2015р., зазначимо, що численні звернення до Музею з метою отримати конкретну інформацію про учасників подій Другої світової війни вкотре підтверджують актуальність і необхідність проведення пошуково-дослідницької роботи, а також виявляють широкий спектр суб'єктів, зацікавлених у вирішенні проблем у сфері меморіальної політики держави.

Різноманіття запитань та адресний простір запитувачів залишаються практично незмінними. Установлення місця поховання загиблого та можливість викарбувати прізвище полеглого на його могилі – є пріоритетні напрями збереження родинної пам'яті про війну 1939 – 1945 рр. для більшості пересічних громадян. Державні та суспільно-громадські установи, звертаючись до Музею від імені власної структури або за дорученням фізичної особи, здебільшого вирішують питання соціально-фінансової допомоги для населення, організації церемонії перепоховання полеглих та меморіального увічнення прізвищ воїнів.

Можна із впевненістю констатувати, що збереження пам'яті про Другу світову війну та повернення з небуття імен полеглих воїнів нині переходить із царини державно-громадських інституцій до сімейно-родової. Проте варто знову зазначити, що лише обопільні дії всіх суб'єктів суспільно-політичної системи зможуть сприяти справжньому відновленню історичної пам'яті України.

Джерела та література:

1. Національний музей історій України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) – НДВ з питань військових втрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 258/2015р.
2. Там само – Лист-запит № 535/2015р.
3. Там само – Лист-запит № 454/2015р.
4. Там само – Лист-запит № 665/2015р.
5. Там само – Лист-запит № 582/2015р.
6. Там само – Лист-запит № 617/2015р.
7. Там само – Лист-запит № 508/2015р.
8. Там само – Лист-запит № 60/2015р.
9. Там само – Лист-запит № 733/2015р.
10. Там само – Лист-запит № 237/2015р.
11. Там само – Лист-запит № 563/2015р.
12. Там само – Лист-запит № 217/2015р.
13. Там само – Лист-запит « 603/2015р.
14. Там само – Лист-запит № 216/2015р.
15. Там само – Лист-запит « 227/2015р.
16. Музейне досьє – 119 зв сд// НМІУДСВ.
17. НМІУДСВ – НДВ – Лист-запит № 615/2015р.
18. Там само – Лист-запит № 393/2015р.
19. Там само – Лист-запит № 89/2015р.
20. Там само – Лист-запит № 26/2015р.
21. Там само – Лист-запит № 404/2015р.

© *Татьяна ПШЕНИЧНАЯ*

**АНАЛИЗ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ
ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ
СУДЕБ ПОГИБШИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ВЫЯВЛЕНИЮ
ДОКУМЕНТОВ О ГИБЕЛИ ЗА 2015 ГОД**

Обобщаются результаты научно-исследовательской деятельности по установлению судеб погибших военнослужащих и обнаружения документов об их гибели в 2015 г. Анализируется поисковая работа научных сотрудников музея, выделяется вопрос о необходимости такой деятельности для современного общества. Рассматриваются направления и методы поисковой работы, которые применяются при исследовании судеб погибших воинов и обнаружения документов о гибели, а также программы гуманитарно-поисковой деятельности, которую проводит музей.

Ключевые слова: историческая память, письмо-запрос, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© *Tetiana PSHENYCHNA*

ANALYSIS OF RESEARCH WORK OF UKRAINE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR INSTALLATION DESTINIES OF THOSE WHO DIED AND DOCUMENTS THE DOWNFALL OF 2015

Since 2007 the Memorial complex received 7 677 letters with request to establish the fate of soldiers who died during World War II.

The historical memory – both familial and social – is formed over the years and centuries, and consists of a kaleidoscope of interconnected events – happy and tragic, controversial and compromise.

The purpose of this article – analysis and synthesis of results of research activities to install the fate of soldiers and revealing documents about their death in 2015 within the historical and sociological study "On the question of the historical memory of the war in Ukraine".

The basis for the study were the letters with request of citizens which came to the museum during 2015. In the proposed scientific exploration not only analyzes the work in search of scientists of the museum, but also singled out the question of the necessity of such for the modern society.

Analysis of search and research practices for 2015 was conducted by quantitative and qualitative indicators given with the description on requests by type, authorship, a means of income, themed issues. Separately considered directions and methods of research work applied in the study of the fate of fallen soldiers and detection instruments of death and Humanitarian retrieval activities which carried out by the museum.

Appeal to researchers under different programs on search of fallen soldiers developed at Memorial complex exhibit a wide range of subjects interested in solving problems in the memorial policy, and confirmed the need for such activities.

Scientists developed special techniques to help search and set back from oblivion the names of many unknown and missing soldiers recover forgotten or distorted chain of events in the history of the period of 1939 – 1945, to keep the social and family memory about the tragic and heroic past of the World War II.

Keywords: *historical memory, a letter of request, The National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.*

МУЗЕЙНИЙ МАРКЕТИНГ

УДК 351.852(477.41)

© **Андрій КУЗЬМЕНКО**

ПЕРСПЕКТИВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ТА ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ МАРКЕТИНГОВОЇ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Розглянуто Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав», Заповідник) як центр збереження та популяризації історико-культурної спадщини, що має значний туристично-рекреаційний потенціал. Визначено магістральні напрями та підходи оптимізації роботи Заповідника, спрямованої на отримання додаткових прибутків шляхом розширення асортименту послуг, інтеграції в туристичну інфраструктуру, реалізації комплексу заходів із популяризації установи.

Ключові слова: НІЕЗ «Переяслав», заходи популяризації музею, маркетингова стратегія, сувенірна продукція, друкована продукція, швидке прототипування, історичні реконструкції, рекреаційні зони, майстер-класи, туристична інфраструктура, навчання персоналу, маркетингові дослідження.

Постановка проблеми. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» є одним із визначних центрів збереження та популяризації історико-культурної спадщини в Україні та за її межами [10]. Унікальна гама з тематик 24 музеїв, що входять у його структуру, та компактність їхнього розташування вже понад півстоліття задовольняють попит відвідувачів різних вікових груп із широким спектром інтересів та культурних уподобань. Під час наради з питань діяльності та розвитку НІЕЗ «Переяслав», яка відбулася в м. Переяслав-Хмельницькому в липні 2015 р., міністр культури В. Кириленко зазначив: «Переяслав цікавий як музей, заповідник і великий туристичний об'єкт, який може приваблювати до себе велику кількість гостей, адже поряд Київ. Багато туристів прагнуть побачити наш український світ, йому потрібні якісні послуги, і на це мають працювати всі співробітники Заповідника» [11]. Утім, попри досить високі показники відвідуваності та екскурсійного обслуговування, які складають вагомий сегмент прибутку установи, Заповідник, як і більшість закладів

музейного типу в Україні, перебуває в умовах обмеженого фінансування з боку держави [12]. У зв'язку з економічною кризою, веденням бойових дій на Сході країни та тимчасовою окупацією Криму скорочується кількість відвідувачів та екскурсантів, а установа поступово втрачає можливість заробляти необхідні кошти навіть на рівні попередніх років. Така ситуація ускладнює вирішення низки нагальних проблем, пов'язаних із забезпеченням належних умов для збереження та охорони пам'яток, об'єктів і фондів Заповідника, здійсненням реставрації, консервації, проведенням ефективної господарської діяльності тощо.

У зв'язку з переліченими вище обставинами гостро постає питання оптимізації маркетингової стратегії Заповідника, націленої на отримання додаткових прибутків, що передбачає формування відповідних ефективних підходів, адаптованих до умов ринкового середовища. Вирішення цього завдання й обумовлює актуальність питань, порушених автором у статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перших видань на пострадянському просторі, присвячених проблемам менеджменту і маркетингу в музейній сфері, став практичний посібник «Музеї. Маркетинг. Менеджмент», який увібрав досвід адаптації музеїв до ринку, накопичений у Великобританії, Нідерландах та Росії [8]. Український посібник «Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв» під редакцією В. Великочого та Н. Гасюк містить окремі практичні рекомендації щодо запровадження нових видів послуг та збільшення кількості відвідувачів установ культури [5]. Деякі аспекти музейного маркетингу викладені в підручниках із музеєзнавства [13; 18]. Концепцію розвитку музейного менеджменту і маркетингу на прикладі Черкаського обласного художнього музею спробувала висвітлити І. Яковець [19]. Публікація Ю. Чернобай та В. Бриндзи розкриває стратегічні аспекти музейного маркетингу, сегменти цільової аудиторії музею та стратегічні цілі зовнішніх комунікацій [17, 15 – 20]. Проблеми впровадження українськими музеями маркетингових стратегій у розрізі порівняльного аналізу з міжнародною практикою у сфері музейної діяльності відображені у статті К. Смаглій [15]. Т. Сетунова простежила основні напрями використання маркетингу в діяльності музеїв України [14]. Сучасний стан музейного менеджменту в Україні та світі проаналізували М. Белікова та С. Гресь-Євреїнова, виявивши сильні й слабкі сторони в роботі Запорізького обласного краєзнавчого музею [4]. Спеціального ж дослідження, яке дає комплексне уявлення безпосередньо про маркетингову стратегію НІЕЗ «Переяслав», автором на цьому етапі розробки проблеми не виявлено.

Мета статті: окреслити перспективи оптимізації та шляхи реалізації маркетингової стратегії НІЕЗ «Переяслав» в умовах ринкового середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. За реальних умов функціонування Заповідника та у випадках, коли це не суперечить чинному законодавству України, найбільш перспективними можуть бути такі напрями й підходи у формуванні та втіленні його маркетингової стратегії:

1. *Виготовлення і реалізація сувенірної, друкованої та іншої продукції:*
  - 1.1. Запровадити платну послугу виготовлення Заповідником на замовлення сувенірів, магнітиків, аксесуарів – копій і діючих моделей найбільш популярних та цінних музейних предметів, експонатів і пам'яток Заповідника, а також атрибутів різних історичних епох, характерних для регіону Середньої Наддніпрянщини. Формами виготовлення таких замовлень може бути 3D-принт, швидке прототипування та інші інноваційні технології в цій галузі [1].
  - 1.2. Організувати виготовлення Заповідником сувенірів, магнітиків, аксесуарів, які зображують чи відтворюють колоритні краєвиди, нерухомі пам'ятки, об'єкти та музейні предмети НІЕЗ «Переяслав» чи регіону Середньої Наддніпрянщини.
  - 1.3. Розробити логотипи кожного музею, філіалу, комплексу пам'яток. Використовувати ці логотипи для дизайну й оформлення сувенірної та друкованої продукції, вхідних квитків, що сприятиме популяризації Заповідника та покращенню його іміджу.
  - 1.4. Підготувати та надрукувати комікси для дітей, які ілюструватимуть презентований в експозиціях музеїв Заповідника життєвий та творчий шлях відомих постатей Переяславщини та Середньої Наддніпрянщини (Б. Хмельницького, Г. Сковороди, Т. Шевченка, Шолом-Алейхема, В. Заболотного, М. Бенардоса і т. д.).
  - 1.5. Спроектувати та налагодити виробництво наборів для дитячої творчості та конструкторів за тематикою музеїв для склеювання, складання, виготовлення (з інструкціями та схемами), наприклад: 1) ляльок-мотанок різних видів; 2) макетів будівель та культових споруд Заповідника; 3) різноманітних реконструкцій (дитинець Давньоруського Переяслава, комплекс будівель Вознесенського монастиря і т. д.); 4) паперових макетів супутників, орбітальних станцій, ракет-носіїв, місяцеходів, обладнання космодрому; 5) найдавніших видів зброї, знарядь праці, предметів ужитку, що знаходяться в експозиціях та фондах Заповідника; 6) зразків бойової техніки часів Другої світової війни тощо.
  - 1.6. Усі вищеперераховані види продукції реалізовувати в музеях, спеціально відведених місцях торгівлі, через сайт Заповідника та шляхом залучення інших ефективних маркетингових підходів.
  - 1.7. Упровадити надання установою платних послуг рамування картин, оформлення творів мистецтва тощо. Для цього організувати підготовку та, за потреби, спеціальне навчання майстрів відповідного профілю з числа реставраторів Заповідника.
2. *Розширення маркетингових функцій офіційного сайту Заповідника:*
  - 2.1. З метою популяризації НІЕЗ «Переяслав» започаткувати випуск Інтернет-газети «Музеї Переяслава», у якій висвітлювати цікаві факти, пов'язані з атрибуцією експонатів, середовищем їхнього побутування, епохою, яку

вони презентують. Окремий розділ виділити для розміщення наукових та науково-популярних статей, розвідок про об'єкти і пам'ятки Заповідника, історичні події на Переяславщині. На сторінках газети презентувати культурне життя Заповідника та міста. За окрему плату запропонувати митцям, PR-менеджерам та іншим зацікавленим особам розміщувати власні анонси, статті, презентації виставок та заходів у відведеному для цього розділі Інтернет-газети.

- 2.2. На офіційній веб-сторінці НІЕЗ «Переяслав» створити віртуальне середовище для ознайомлення з експозиціями, об'єктами та пам'ятками Заповідника. Для цього попередньо здійснити якісне оцифрування експонатів та музейних предметів. На основі цих матеріалів підготувати наукові каталоги з метою розміщення їх на веб-сторінці та реалізації як електронних версій, так і друкованих примірників.
- 2.3. За окрему плату запровадити послугу закачування фото високої якості цікавих та рідкісних експонатів і об'єктів Заповідника.
- 2.4. Запровадити послугу замовлення через офіційний сайт постерів, майок та будь-яких сувенірів із символікою Заповідника, зображенням окремих його експонатів, об'єктів та пам'яток.
- 2.5. Створити на сайті Заповідника окрему сторінку, яка, спираючись на сучасні маркетингові прийоми, зможе ефективно просувати до споживача друковану продукцію, комікси, сувеніри, магнітики, аксесуари, різноманітні набори та конструктори для дітей, моделі, макети, інші послуги Заповідника.
- 2.6. Модернізувати дизайн сайта, зробивши його більш доступним, привабливим та оригінальним.
- 2.7. Налагодити співпрацю з Вікісховищем (англ. Wikimedia Commons) з метою надання на його сторінці доступу до оцифрованих зображень експонатів та об'єктів Заповідника. Оскільки Вікіпедія входить до 10 найвідвідуваніших сайтів світу й України, то зображення Заповідника, завдяки краудсорсингу, будуть використовуватися у статтях Вікіпедії, написаних багатьма мовами світу [3; 16]. За рахунок переходів із Вікіпроектів на сайт Заповідника кількість його відвідувачів зросте в рази.
3. *Проведення масових заходів у контексті відтворення елементів традиційних культур регіону та історичної реконструкції:*
  - 3.1. На базі Заповідника започаткувати проведення фестивалю культур народів, які проживали на території Переяславщини та Середньої Наддніпрянщини. На фестивалі продемонструвати традиційну кухню цих народів, народні костюми, танці, пісні, обряди. До програми заходу також включити відтворення традиційного українського, єврейського, ромського та вірменського весіль. Родзинкою фестивалю зробити відтворення весілля в давньоруському стилі. У рамках проведення цих заходів організувати платні майстер-класи з випікання обрядового короваю, вінкоплетіння, віншування молодих, виготовлення весільних букетиків.

- 3.2. Відтворити зразки давньоруського, українського, єврейського, ромського, вірменського весільного одягу, надаючи платну послугу фотографування в цих костюмах. З цією ж метою реконструювати аналогічні зразки весільного вбрання різних епох та народів, що населяли Переяславщину та Середню Наддніпрянщину.
- 3.3. У рамках популяризації туристичних шляхів Київщини Заповідник, залучивши спонсорські кошти, може виступити ініціатором та співорганізатором проведення фестивалю на лузі поблизу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Концепція цього заходу орієнтована на презентацію всіх історичних епох, відображених в експозиціях та представлених об'єктами Заповідника – від найдавнішого часу до доби незалежності включно. Зокрема, це можуть бути: змагання давньоруських воїнів, козаків; поєдинки з давньоруських видів єдиноборств, проведені в руслі відтворення легенди про походження назви «Переяслав»; поєдинки за участю шкіл бойового гопака; турнір лучників; військова муштра; відтворення військового наметового табору; демонстрування роботи стародавніх ремісничих цехів. У ході проведення фестивалю (залежно від його тематичної спрямованості) започаткувати історичні реконструкції відомих боїв, які відбулися на Переяславщині. Наприклад, спираючись на наукові дослідження, здійснені працівниками Заповідника, відтворити епізоди форсування Трубежу військами хана Батия та оборони Переяслава його захисниками з іншого берега річки.
- 3.4. Для повноцінного ангажування учасників фестивалю в атмосферу давнини побудувати діючі моделі знарядь облоги, таранів, луків, арбалетів, бутафорних мішеней із метою передати їх після відповідного інструктажу та під наглядом фахівців відвідувачам у користування за окрему плату. Моделі можуть бути виготовлені як у масштабі 1:1, так і в зменшеному чи збільшеному форматі.
- 3.5. У рамках проведення фестивалю побудувати діючі об'єкти-реконструкції, наприклад реконструкцію давнього житла, запропонувавши відвідувачам платний майстер-клас із добування вогню та розпалювання багаття прадавнім способом. Реконструювати вбрання найдавніших людей, які проживали на території Переяславщини, також костюми трипільців, скіфів, сарматів, кімерійців, греків, монголів, турків, татар. Організувати надання гостям платної послуги фотографування як безпосередньо в костюмах, так і біля моделей, одягнених у ці костюми.
- 3.6. Розробити карту найбільш мальовничих та популярних місць на території та в експозиціях Заповідника, запропонувавши відвідувачам масових заходів проведення в цих місцях стилізованих фотосесій, з наданням костюмів напрокат та платних послуг фотографа.
- 3.7. Започаткувати проведення інших тематичних фестивалів, наприклад «Свято ковалів», фестиваль факірів.

- 3.8. Залучити до програми організації масових заходів Заповідника проведення фестивалів повітроплавання, виступивши їх співорганізатором. Ефектне видовище сприятиме розширенню кола учасників та відвідувачів фестивалю, що в свою чергу дасть додаткові грошові надходження.
4. *Створення рекреаційних зон:*
- 4.1. Спроекувати та облаштувати рекреаційну зону (наприклад, для проведення весіль) на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини та на території колишнього військового містечка в центрі міста (у випадку передачі його Заповіднику).
- 4.2. На території майбутньої рекреаційної зони Заповідника (наприклад, поблизу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини) розмістити термінал, банкомат та Wi-Fi точки доступу до Інтернету, розташувавши відповідні вказівники.
- 4.3. Побудувати опалювальні комфортні туалети на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і в місті. Вхід до них зробити платним.
- 4.4. Облаштувати додаткову платну автостоянку поблизу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини чи в місті (наприклад, на території колишнього військового містечка).
- 4.5. Залучивши спонсорів, розмістити поблизу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини заклад громадського харчування, який у своєму асортименті матиме як елементи національної кухні, так і страви, характерні для народів, що мешкали на території Середньої Наддніпрянщини та Переяславщини в різні історичні епохи.
5. *Виставкова діяльність та проведення майстер-класів:*
- 5.1. Створити нові приміщення виставкових залів (наприклад, на території та в адаптованих об'єктах колишнього військового містечка, за умови його передачі Заповіднику).
- 5.2. У цих приміщеннях періодично організовувати (на умовах оренди) виставки творів мистецтва, присвячені тематиці Заповідника. Також проводити аукціони з отриманням Заповідником визначеного відсотка від продажу цих творів, а також інших творів народного мистецтва та антикваріату, що не заборонені до продажу чинним законодавством України.
- 5.3. Виділити постійне приміщення, у якому буде органічно поєднано демонстрування виставок з одночасним проведенням майстер-класів та реалізацією сувенірної і друкованої продукції.
- 5.4. У вищезазначених приміщеннях проводити майстер-класи з відтворення предметів ужитку, одягу, образотворчого мистецтва, характерних для тієї чи іншої історичної епохи та тематики музеїв Заповідника. У ході проведення майстер-класів орієнтуватися на копіювання наявних музейних предметів Заповідника. Також можна реконструювати історичні пам'ятки, житла, зразки техніки, знаряддя праці, предмети ужитку, одяг, прикраси, носії

інформації тощо, що пов'язані з тематикою та науковими дослідженнями музею. Плату за участь у таких майстер-класах зробити доступною.

- 5.5. Відтворити технології (чи їхні окремі, найбільш цікаві елементи) мануфактурного виробництва одягу, знарядь праці, предметів ужитку, які представлені в експозиції чи фондах Заповідника або відносяться до регіону Середньої Наддніпрянщини. Реконструювати обладнання та знаряддя праці відповідної історичної епохи з метою їхнього безпосереднього використання для проведення платних майстер-класів.
- 5.6. Розпочати співпрацю з місцевими відділом освіти та університетом у напрямі організації гуртків для молоді (мистецьких, краєзнавчих тощо), на яких школярі та студенти виготовлятимуть моделі пам'яток, об'єктів та експонатів НІЕЗ «Переяслав», відтворюватимуть широкий спектр технологій, що застосовувались у регіоні Середньої Наддніпрянщини в різні історичні періоди, частину з яких представлено в експозиціях музеїв Заповідника. Також організувати роботу школи народних умільців та майстрів, клубів митців, істориків, краєзнавців. Це додатково сприятиме залученню молодого покоління до культурного життя Заповідника та відповідно, завдяки популяризації, розширюватиме потенційну аудиторію відвідувачів установи.
6. *Розвиток туристичної інфраструктури та додаткові заходи популяризації Заповідника:*
  - 6.1. Розробити комплекс заходів щодо включення Заповідника до туристичних карт велосипедних та інших популярних маршрутів.
  - 6.2. Організувати діяльність туристичного інформаційного центру Заповідника.
  - 6.3. З метою розширення потенційної аудиторії відвідувачів Заповідник може долучитися до програм забезпечення туристів сучасними аудіогідами. Наприклад, міжнародна компанія izi.TRAVEL пропонує безкоштовну технологію для смартфонів і планшетних комп'ютерів на базі поширених ОС Android, Windows, iOS, яка дозволить створити аудіогіди для всіх музеїв Заповідника [2]. Технологія забезпечує відвідувачам осмислений огляд як об'єктів, так і експозицій. Так, для навігації на відкритому просторі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини можуть використовуватися GPS-координати, а при відвідуванні експозицій музеїв Заповідника – QR-коди та звичайні «номерки».
  - 6.4. Забезпечити сучасну ілюмінацію пам'яток дерев'яної та кам'яної архітектури Заповідника з метою їхньої ефективною презентації та привертання уваги потенційних відвідувачів. Зокрема, насамперед зосередити увагу на ілюмінації таких об'єктів, як церква св. Георгія з с. Андруші, церкви св. Параскеви з с. В'юнище, Вознесенський собор та дзвіниця Вознесенського собору, будівля колегіуму.
  - 6.5. Обновити таблички, покажчики та анотації в сучасному стилі, зробивши їх більш інформативними та привабливими. Також виготовити та розмістити

необхідні вказівники по місту, щоб надати відвідувачам можливість легко знаходити потрібні їм музеї та об'єкти Заповідника.

- 6.6. Розробити та впровадити як додаткову платну послугу проведення тематичних екскурсій: «Ніч у музеї», «Містичний Переяслав», «Легенди давнього Переяслава». Також окремо підготувати «містичні екскурсії» для кожного музею Заповідника, у тому числі й «оглядову містичну екскурсію» по Заповіднику. Презентувати інформацію про такі екскурсії на офіційному сайті, використавши ефективні маркетингові інструменти (яскраві ілюстрації, відеоматеріали, що відтворюють цікаві легенди та історії тощо).
- 6.7. Переглянути наявну тематику лекцій, які читають наукові співробітники Заповідника, переорієнтувавши її в напрямі популяризації установи та наблизивши до запитів і вподобань потенційної аудиторії відвідувачів.
- 6.8. Запровадити лекторій та налагодити співпрацю із середніми, професійно-технічними та вищими навчальними закладами для регулярного читання лекцій учням та студентам. Започаткувати співпрацю з іншими музейними закладами з метою прочитання лекцій колегам-музейникам на актуальні теми музеєзнавства та з проблематики досліджень Заповідника. Усі ці заходи значно підвищать ефективність популяризації Заповідника як наукової установи та сприятимуть поширенню культурної й духовної спадщини, яку він презентує своїми експозиціями і фондами.
- 6.9. Залучивши спонсорську допомогу, ініціювати зйомки фільму «Містичний Переяслав» та фільмів-реконструкцій на такі теми: «Давньоруський Переяслав», «Переяслав козацької доби», «Взяття Переяслава військом хана Батия», «Форсування Дніпра в районі Букринського плацдарму». Для цього консолідувати потенціал наукових співробітників Заповідника щодо збору, опрацювання та підготовки необхідних матеріалів.
- 6.10. Налагодити співпрацю з представниками бізнесу щодо використання ними в рекламі і дизайні комерційних об'єктів елементів, які відображають стилізовані під експонати музейні предмети та пам'ятки Заповідника.
- 6.11. Підготувати повідомлення рекламного характеру про музеї Заповідника та проблематику його досліджень. Розробити комплекс заходів щодо поширення цих повідомлень на радіо-, телеканалах, у мережі Інтернет.
- 6.12. Ініціювати перед владою міста та області, Мінкультури розгляд питання про залучення бізнесу до розбудови туристичної інфраструктури довкола об'єктів Заповідника.
- 6.13. Сприяти залученню коштів інвесторів для побудови готелю в місті (можливо, на території колишнього військового містечка), що дозволить організувати туристичні тури з комплексного огляду всіх музеїв та пам'яток Заповідника. З цією метою, для відвідування максимальної кількості музеїв та філіалів Заповідника, оптимізувати їхній графік роботи.
7. *Підвищення рівня компетентності співробітників Заповідника та проведення маркетингових досліджень:*

- 7.1. В умовах гострої конкуренції у сфері надання послуг, володіння працівниками музеїв Заповідника базовими навиками роботи з відвідувачами має ключове значення для ефективного функціонування установи, безпосередньо відображаючись на її рентабельності [9]. Статистично значний відсоток відвідувачів від загального їхнього числа приходять до музеїв індивідуально, не замовляючи екскурсії. У такому випадку взаємодія з музеєм, який повинен надати якісні послуги, зводиться переважно до спілкування відвідувача з музейними доглядачами. Це вимагає від останніх відповідної підготовки та кваліфікації у цьому сегменті роботи. Для Заповідника ефективним шляхом вирішення цього питання є організація проведення бізнес-тренінгів як для музейних доглядачів, так і для наукових співробітників, з метою засвоєння ними основ роботи з клієнтом – відвідувачем, екскурсантом. Відповідно після закінчення бізнес-тренінгів доречним є складання заліку (тесту) на визначення рівня їхньої компетентності у цьому напрямі роботи.
- 7.2. Запровадити рейтингову систему оплати праці, враховуючи також і здобутий музейним доглядачем чи науковим співробітником бал за результатами зазначеного заліку (тесту). Такі заходи спрямовані в першу чергу на стимулювання якості надання послуг Заповідником та покликані посилювати конкурентоспроможність установи в ринкових умовах [6].
- 7.3. Ефективність роботи Заповідника зросте, якщо він періодично буде проводити маркетингові дослідження із залученням фахівців, що дозволять визначити потреби та попит його цільової аудиторії. Результати маркетингового аналізу допоможуть, наприклад, визначити актуальну тематику при проведенні виставок, наповненні музейних крамничок відповідним товаром; обрати затребуваний дизайн буклетів та іншої друкованої продукції; розширити спектр послуг, які надаються Заповідником тощо.

Висновок із дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, спираючись на власний досвід роботи в адміністративній, науковій, освітньо-масовій та інших сферах Заповідника, автором було визначено магістральні напрями та підходи оптимізації його роботи, спрямованої на збільшення грошових надходжень. Це дає підстави припускати, що комплексний, збалансований підхід до втілення на практиці вищеперерахованих напрямів забезпечить як додаткові прибутки Заповіднику, так і сприятиме зміцненню його позицій в умовах ринкового середовища як наукового, культурного, освітнього та мистецького центру в регіоні. Насамкінець варто зауважити, що зазначені заходи можуть виступати лише одним із сегментів ефективного реформування діяльності як НІЕЗ «Переяслав», так і інших закладів подібного типу. Важливою умовою на шляху реалізації висвітлених у статті проблем та пропозицій є врегулювання законодавчого поля, яке в першу чергу має бути орієнтованим на стимулювання, а не стримування перспектив прогресивного розвитку

культурних процесів в українському демократичному суспільстві [7]. Зазначені проблеми також окреслюють обрії наступних досліджень автора, що покликані зробити посильний внесок у їх вирішення.

Джерела та література:

1. 3D друк.Укр [Електронний ресурс] / 3D послуги в Чернівці і 3D сканер в Ужгороді, друк у Тернополі 3D прототипування і 3D моделювання в Харкові і Рівне. Швидке виробництво 3D прототипів і малих серій у Івано-Франківську та Чернігові за допомогою 3D сканера. – Електрон. дан. – [Україна], 2015. – Режим доступу: <http://xn--3--klcb4a9av.xn--j1amh/>. – Загол. з екрана.
2. Izi.Travel [Електронний ресурс]. – Електрон. текстові та граф. дані (1 файл). – [Амстердам]: IZITEQ B.V., [2016]. – Режим доступу: <https://izi.travel/ru/o-nas#contacts>. – Загол. з екрана.
3. Wikimedia Commons [Електронний ресурс] / Вікісховище. – Електрон. текстові та граф. дані (3 файли). – Режим доступу: <https://commons.wikimedia.org>. – Загол. з екрана.
4. Белікова М. Музейний менеджмент в Україні та світі: проблеми та перспективи [Текст] / М. Белікова, С. Гресь-Євреїнова; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка // Економіка. Управління. Інновації: електрон. наук. фах. вид. – Вип. № 2 (10). – 2013. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_2_8. – Загол. з екрана.
5. Горішевський П. Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв. Посібник [Текст] / [П. Горішевський, М. Ковалів, В. Мельник, С. Оришко]; під ред.: В. Великочого, Н. Гасюк. – Івано-Франківськ: Плай. – 2005. – 64 с.
6. Конспект музейної зустрічі №7. Сервіс у музеях [Електронний ресурс] / Управління музейної справи; Prostir.Museum. 2012. – Електрон. текстові та граф. дані (6 файлів). – [Б. м.]: Музейний простір, 08 лютого 2016. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/36561>. – Загол. з екрана.
7. Кролевець С. Музеї і реформи [Електронний ресурс] / Сергій Кролевець; Всеукраїнська асоціація музеїв. 2007–2015. – Електрон. текстові та граф. дані (2 файли). – [Б. м.]: ВУАМ, 21 червня 2011. – Режим доступу: http://viam.org.ua/uk/%D0%9C%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%97_%D1%96_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8. – Загол. з екрана.
8. Музеи. Маркетинг. Менеджмент : Практическое пособие [Текст] / Ред. колл.: Сузен Кози, Селина Фокс, Владимир Дукельский, Николай Никишин; [Фонд Ноу-Хау]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
9. Музейні зустрічі: сервіс у музеях [Електронний ресурс] / Управління музейної справи; Prostir.Museum. 2012. – Електрон. текстові та граф. дані (6 файлів). – [Б. м.]: Музейний простір, 27 січня 2016. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/36483>. – Загол. з екрана.
10. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» [Електронний ресурс]: Науково-освітній відділ екскурсійно-масової роботи / Дизайн – Студія Універсал. – Електрон. текстові та граф. дані (11 файлів). – [Переяслав-Хмельницький]: НІЕЗ «Переяслав», 2012. – Режим доступу: <http://www.niez-pereyaslav.com.ua>. – Загол. з екрана.
11. Необхідно активно працювати на розкриття потенціалу туристичної привабливості Переяслава, – В'ячеслав Кириленко [Електронний ресурс] / Прес-служба Віце-прем'єр-міністра; Урядовий портал: єдиний веб-портал органів

- виконавчої влади. – Електрон. текстові дані. – Кабінет Міністрів України, 14.07.2015. – Режим доступу: http://www.kmi.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=248329407. – Загол. з екрана.
12. Постанова Верховної Ради України: Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави» [№ 182-VIII] [Електронний ресурс] / Голова Верховної Ради України В. Гройсман; Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 16, ст. 117. – Електрон. текстові дані. – К.: Верховна Рада України, 11 лютого 2015 року. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/182-19>. – Загол. з екрана.
  13. Рутинський М. Й. Музеезнавство [Текст]: Навч. посіб. / М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
  14. Сетунова Т. Основні напрямки використання маркетингу у діяльності музеїв України [Текст] / Тетяна Сетунова; [під заг. ред.: В. Г. Спрінсяна] // Актуальні питання документознавства та інформаційної діяльності: теорії та інновації. Матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. студ., асп. та молод. науковців. Одеса, 19-20 березня 2015 р. – О., 2015. – С. 459–463.
  15. Смаглій К. В. Європейський досвід реформування музейної сфери: уроки для України [Текст] / Катерина Василівна Смаглій // Будуємо нову Україну: збірник конференції 26-27 листопада, м. Київ. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – С. 138–154.
  16. Третя музейна зустріч про оцифрування музейних фондів пройшла у Києві [Електронний ресурс] / Управління музейної справи; Prostir.Museum. 2012. – Електрон. текстові та граф. дані (8 файлів). – [Б. м.]: Музейний простір, 20 листопада 2015. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/36069>. – Загол. з екрана.
  17. Чернобай Ю. М. Проект стратегії збалансованого розвитку музею [Текст] / Ю.М. Чернобай, В.О. Бриндза // Наукові записки державного природознавчого музею. – Вип. 30. – Л., 2014. – С. 3–22.
  18. Шляхтина Л. М. Основы музейного дела: Теория и практика. Учеб. пособие [Текст] / Л.М. Шляхтина. – 2-е изд. стер. – М.: Высшая школа, 2009. – 183 с. : ил. – (Образование через искусство).
  19. Яковець І. О. Концепція розвитку музейного менеджменту і маркетингу (на прикладі Черкаського обласного художнього музею) [Текст] / І.О. Яковець // Вісник ХДАДМ. Дизайн-освіта в Україні: сучасний стан, перспективи розвитку та євроінтеграція. – № 4. – 2011. – С. 191–194.

© Андрей КУЗЬМЕНКО

ПЕРСПЕКТИВЫ ОПТИМИЗАЦИИ И ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ МАРКЕТИНГОВОЙ СТРАТЕГИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Рассмотрен Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав» (далее – НИЭЗ «Переяслав», Заповедник) как центр сохранения и популяризации историко-культурного наследия, который имеет значительный туристско-рекреационный потенциал. Определены магистральные направления и подходы оптимизации работы Заповедника, направленной на получение дополнительных доходов путем расширения ассортимента услуг, интеграции в туристическую инфраструктуру, реализации комплекса мер по популяризации учреждения.

Ключевые слова: НИЭЗ «Переяслав», меры популяризации музея, маркетинговая стратегия, сувенирная продукция, печатная продукция, быстрое прототипирование, исторические реконструкции, рекреационные зоны, мастер-классы, туристическая инфраструктура, обучение персонала, маркетинговые исследования.

© Andrii KUZMENKO

PROSPECTS OF OPTIMIZATION AND THE WAYS OF IMPLEMENTING THE MARKETING STRATEGY OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREIASLAV"

Based on its own experience in the administrative, scientific, educational-mass and other spheres of the national historical and ethnographic reserve "Pereiaslav", the author outlined the most promising directions and approaches in forming its marketing strategy in the real conditions of functioning of the reserve can be implemented in the following steps: 1. Production and sales of souvenirs, accessories – copies of exhibits and objects reserves; print comics to illustrate represented in the museum way of life known figures Pereiaslavshchyny; production of kits for children's art museums on the subject; Reserve to provide paid services to design artwork; 2. Expansion of the marketing functions of the official site of the reserve which provides: a) the release of the Internet newspaper "Museum of the Treaty" for her scientific and popular articles about objects and monuments of the reserve, the information about the cultural life of the reserve and the city. Also artists, PR-managers in a separate section of the newspaper, for a fee, their announcements,

presentations, exhibitions and events, articles; b) creating on the official Web-page NHER "Pereiaslav" virtual environments for exhibitions, objects and monuments of nature reserve and the introduction of paid services to download their photos, scientific catalogues; c) introduction services orders through the official site of the Sanctuary of its products and services; d) on page Wikimedia Commons itself access to digitised images of exhibits and objects of nature reserve; 3. Conducting of public events in the context of reproduction of the elements of the traditional cultures of the region, in particular: the Festival of cultures; the Festival, which presents a particular historical era; «Saint of blacksmiths»; the Festival of the fakirs; Festival of Aeronautics; establishing historical reconstructions of famous battles that took place on the Pereiaslavshchyny; 4. The creation of recreational areas for the direct reception of visitors to the reserve and additional paid services (such as weddings); 5. Expansion of exhibition space for the needs of the reserve and transfer them to rent, with the purpose of holding exhibitions, master-classes, auctions; 6. The development of tourism infrastructure, with the integration of the reserve, and additional measures of popularization that include: a) lighting of monuments of wooden and stone architecture of the reserve; b) update pointers and annotations; c) reorientation of the topics of the lectures in the direction of promoting institutions; d) the development and carrying out of thematic tours: night at the Museum "Pereiaslav" mystical", "Legends of ancient Pereiaslav"; e) shooting films on the theme of the reserve; 7. Increase the level of competence of staff Reserve and conducting marketing research.

The author suggests that a comprehensive, balanced approach to the implementation in practice of the above directions will provide additional income Reserve and will help strengthen its position in the face of the market environment as a scientific, cultural, educational and artistic Centre in the region. The above measures may serve only one of the segments of the effective reforming activities as NHER "Pereiaslav", and other institutions of this type.

Keywords: *NHER "Pereiaslav", measures promoting the Museum, marketing strategy, souvenirs, printed products, rapid prototyping, historical reconstruction, recreation zone, master-classes, the tourist infrastructure, staff training, marketing research.*

НАШІ АВТОРИ

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор кафедри управління та гуманітарних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ)

Гапєєва Ольга Львівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, майор, начальник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Калініченко Олександр Олександрович – науковий співробітник лабораторії факультету ВМС Одеської національної морської академії, капітан 1 рангу ВМС України у відставці (м. Одеса)

Кальтенбруннер Маттіас – доктор філософії, викладач Славістичних студій Університету м. Відня (Австрія)

Кузьменко Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей історії Української Православної Церкви» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав-Хмельницький)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Петрухін Сергій Вікторович – студент-магістрант історичного факультету Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг)

Пшенична Тетяна Олександрівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс

Скрипниченко Юрій Федорович – учитель історії; магістр «Управління навчальним закладом»; здобувач кафедри «Історія України» Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (м. Харків)

Ухач Василь Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Хобот Павло Васильович – краєзнавець та історик, співзасновник та координатор Східноукраїнського Центру «Спадщина», автор численних публікацій про ОУН на Дніпропетровщині у місцевих та загальноукраїнських газетах та журналах

Шляхтич Роман Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг)

Яхнівський Володимир Петрович – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (11) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2016. – 164 с.**